Albert Ogien
SOCIOLOGIA DEVIANŢEI
COLLEGIUM
Sociologie. Antropologie
Seria *Sociologie. Antropologie* este coordonată de Elizabeta Stănciulescu.
ALBERT OGIEN este cercetător principal la CNSR (GRASS-IRESCO). A predat la Universitatea Paris VIII şi la École des Hautes Études en Sciences Sociales. Alături de alte articole şi studii, a mai publicat lucrările *Le Raisonnement psychiatrique* şi *L'Esprit gestionnaire*.
Albert Ogien, *Sociologie de la déviance*, Armand Colin, Paris, 1999
© Armand Colin, Paris, 1995, 1999 © 2002 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere
www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, el. 7, P.O. BOX 1 – 728, 70700
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:
OGIEN, ALBERT
Sociologia devianţei/ Albert Ogien; trad. de Dana Lungu şi George Neamţu-Iaşi: Polirom, 2002
264 p., 21 cm (COLLEGIUM. Sociologie. Antropologie)
ISBN: 973 – 683 – 946-X
I. Lungu, Dana (trad.)
II. Neamţu, George (trad.)
316.624
Printed in ROMÂNIA
Albert Ogien
SOCIOLOGIA DEVIANŢEI
Traducere de Dana Lungu şi George Neamţu
POLIROM
2002
Tabla de materii
Introducere 9

PARTEA ÎNTÂI CRIMĂ ŞI DEVIANŢĂ
CAPITOLUL 1 – Penalitatea 13
1.1. Concepţia utilitaristă asupra pedepsei 13
1.2. Crima ca fapt social 16
1.3. Determinismul biologic 18
CAPITOLUL 2 – Normalul şi patologicul 23
2.1. Funcţia crimei 23
2.2. Anomia 25
2.3. Conflict şi legitimitate 27
CAPITOLUL 3 – Recidivă şi devianţă 30
3.1. Ideea de patologie socială 31
3.2. Morala şi crima 33
3.3. Principiul infracţiunii 34
Bibliografie 37
PARTEA A DOUA
TEORII CAUZALE ALE DEVIANŢEI CAPITOLUL 1 – Individul 45
50
CAPITOLUL 2 – Mediul
CAPITOLUL 3 – Societatea 56
3.1. Educaţie şi integrare socială 57
3.2. Multiplicarea tentaţiilor 61
3.3. Sentimentul de impunitate 65
CAPITOLUL 4 – Structura socială 70
4.1. Inegalitatea socio-economică 70
4.2. Dominaţie şi reproducere 74
4.2.1. *Puterea normei* 75
4.2.2. *Producerea socială a devianţei* 83
Bibliografie 88
PARTEA A TREIA
TEORII COMPREHENSIVE ALE DEVIANŢEI
CAPITOLUL 1 – Inadaptarea 94
1.1. Dezorganizare, reorganizare 95
1.2. Definirea situaţiei 97
CAPITOLUL 2 – Asocierea diferenţială 100
CAPITOLUL 3 – Teoria anomiei 104
3.1. Noţiunea de dezorganizare 107
CAPITOLUL 4 – Subculturile deviante 110

4.1. Teza subculturii 111
4.2. Probleme de tipologie 113
4.3. Structura ocaziilor 116
CAPITOLUL 5 – Teoriile etichetării 120
5.1. Rol şi statut 121
5.2. Judecata de devianţă 127
5.3. Stigmat 133
5.4. Identitate şi linie biografică 138
CAPITOLUL 6 – Construirea socială a infracţiunii 144
6.1. Contingenţele deciziei 144
6.2. Practicile profesionale 147
Bibliografie 150
PARTEA A PATRA RAŢIONALITATEA DEVIANTULUI
CAPITOLUL 1 – Morala deviantului 156
1.1. Tehnici de neutralizare 158
1.2. Devianţa ca mod de viaţă 163
1.3. Reconceptualizarea experienţei 170
CAPITOLUL 2 – Alegeri şi preferinţe 176
2.1. Modelul agentului raţional 177
2.2. Costul infracţiunii 179
Bibliografie 185
PARTEA A CINCEA
O ANUMITĂ IDEE DESPRE NORMALITATE
CAPITOLUL 1 – Limitele interiorizării 190
1.1. Rolul aşteptărilor 192
1.2. Funcţiile devianţei 194
1.3. Vicisitudini ale motivaţiei 196
CAPITOLUL 2 – Condiţiile încrederii 200
2.1. Procedurile de normalizare 201
2.2. Experienţe ale confuziei 203
2.3. Obiectivarea devianţei 207
CAPITOLUL 3 – Atribuirea responsabilităţii 213
3.1. Situaţia 216
CAPITOLUL 4 – Devianţă şi conformitate 222
4.1. Locul informaţiei 226
Bibliografie 229
Concluzii 231
Dualitatea normei 231

Pluralitatea ordinilor normative 235
Bibliografie 241
Bibliografie generală 243
Index de nume proprii 251
Index tematic 255
Introducere
După ce ai trecut graniţa, nu mai există limite…
Camembert, săpător de tranşee

A-ţi ucide vecinul, a răsturna intenţionat ciocolata caldă pe o mochetă albă în timpul unei vizite, a face gălăgie în clasă, a fi homosexual, a jefui un oficiu poştal, a uita ziua de naştere a unei rude, a trişa într-o partidă de domino cu prietenii, a face comerţ cu stupefiante sau a te prostitua, a-ţi sufla nasul în mijlocul unui concert de vioară. Viaţa cotidiană ne confruntă cu nenumărate abateri de conduită care într-un fel sau altul întrerup ceea ce se consideră a fi cursul obişnuit al lucrurilor.

Aceste abateri nu ni se par totuşi egale în gravitate. Abaterile de la regulile de bună-purtare, de politeţe, de onoare se deosebesc de actele care dăunează proprietăţii private, integrităţii fizice sau ordinii publice. Din obişnuinţă, considerăm încălcarea politeţii ca fiind incomparabilă cu crima deoarece procedura penală a intrat încetul cu încetul în moravuri, iar ceea ce-i scapă este lăsat pe seama formelor de reprobare socială.

A condamna conduita celorlalţi este totuşi un act banal; a mustra, a reproba, a blama, a discredita, a pedepsi, a sancţiona, a corecta, a îndrepta: avem la dispoziţie o infinitate de moduri de a-i comunica unui individ că purtarea sa este inacceptabilă. Dar, oricare ar fi forma sub care ea se exprimă, reacţia este identică: atunci când o conduită se abate de la normal, ea dă naştere unei sancţiuni. Or, ca să fie pronunţată o sancţiune este necesară îndeplinirea unei prime condiţii: să existe o idee prealabilă despre comportamentul ideal, atât în gândirea celor care o aplică, cât şi în a celor care i se supun. Cu alte cuvinte, ar trebui să preexiste o normă după care să poată fi măsurată abaterea; iar această normă ar trebui să fie

suficient de cunoscută pentru ca sancţiunea să fie înţeleasă ca atare.

Dacă criminologia încearcă să explice tipul, frecvenţa şi cauza încălcării legii – pe care justiţia trebuie să o constate şi să o sancţioneze, sociologia se plasează de la început pe un cu totul alt plan. Ea admite un postulat: este de tip criminal orice act care provoacă o sancţiune. De pe această bază, Durkheim propune o definiţie sociologică a crimei:

constatăm existenţa unui anumit număr de acte care prezintă toate următorul caracter exterior: o dată săvârşite, ele determină din partea societăţii o reacţie socială numită pedeapsă. Constituim din ele un grup *sui-generis*, care cuprinde o anumită categorie de fapte; punem numele de crimă oricărui act pedepsit şi facem din crima astfel definită obiectul unei ştiinţe speciale, criminologia" * (Durkheim, 1977, p. 35).

Din acest punct de vedere, a înţelege crima înseamnă mai întâi a înţelege cum se defineşte abaterea care constituie o infracţiune. Raţionamentul sociologic tradiţional oferă un răspuns: orice colectivitate umană se perpetuează prin respectarea unui anumit set de valori de către toţi membrii săi; iar normele de conduită vin să detalieze manierele de a face şi de a gândi pe care aceste valori le impun. Abaterea care atrage sancţiunea provine deci din neaplicarea uneia dintre aceste norme. Aici, natura actului comis este considerată un element secundar în faptul criminal; sunt importante doar definirea acestui act ca infracţiune şi punerea în aplicare a pedepsei prevăzute ca preţ al reparării greşelii constatate. Ca urmare, nu este surprinzător să remarcăm că, pentru sociolog, a explica crima înseamnă a da socoteală de funcţionarea instituţiilor abilitate să pronunţe şi să aplice sancţiuni, fie că sunt judiciare sau nu.

În concluzie, în loc de a analiza crima aşa cum este definită prin articolele de lege, sociologia lărgeşte spectrul acestei definiţii considerând faptul de a comite o infracţiune ca ţinând de un alt fenomen: devianţa. Dar

această extindere se loveşte, de regulă, de o altă dificultate: cine califică drept deviant un act? S-a constatat şi mai devreme că „nu se poate defini devianţa atât timp cât limitele conformităţii nu sunt stabilite” (M. Douglas, 1989, p. 89). Obiectul se sustrage constant analizei deoarece conformitatea şi devianţa formează un cuplu indisociabil.

Intenţia sociologiei devianţei este să pună în evidenţă principiile după care se delimitează ceea ce este conform de ceea ce este deviant. Şi se înţelege cu uşurinţă pentru ce, urmărind acest obiectiv, sociologia devianţei se loveşte de o problemă care încetează să fie doar a criminologiei: ce este normalitatea?

Pentru că îşi propune să găsească răspunsuri la această întrebare, sociologia devianţei nu figurează doar ca un simplu domeniu specializat al sociologiei. Ea este faţa sa ascunsă, revelatoare şi critică totodată. Prezentul volum se va strădui să exploreze tocmai această altă faţă a sociologiei.

Pentru traducerea în limba română, vezi E. Durkheim, *Regulile metodei sociologice*, Polirom, Iaşi, 2002 (n.tr.).

PARTEA ÎNTÂI
Crimă şi devianţă
CAPITOLUL 1
Penalitatea

În dreptul penal, crima are o definiţie relativ simplă. Ea este constituită atunci când un individ este considerat responsabil pentru un act sau pentru o omitere care se produce prin violarea unui articol de lege în vigoare. Definiţia crimei pe care o propune dreptul este esenţialmente practică: ea serveşte la calificarea unei conduite drept delincventă în raport cu o normă obiectivă (Weber, 1986) cu scopul de a organiza desfăşurarea procedurii menite să o corecteze.

Din acest punct de vedere, sistemul penal ocupă un loc determinant în tratarea formelor delincvenţei, pe care are misiunea de a le reprima. Atunci când criminalitatea

este privită prin sancţiunile formale pronunţate de justiţie şi poliţie, două întrebări cruciale se pun: ce scop are pedeapsa? cum împlineşte ea acest obiectiv?

1.1. Concepţia utilitaristă asupra pedepsei

Penalitatea reflectă întotdeauna o elaborare a motivelor pentru care un individ se poartă diferit în comparaţie cu majoritatea semenilor săi. În societăţile în care primează tradiţia, nonconformitatea rămâne o enigmă: cum se pot încălca prescripţiile ancestrale sau poruncile divine? Posedarea, magia neagră, instinctele necontrolate, predispoziţiile ireductibile ale unui suflet rău, seducţia diabolică: mitul şi religia oferă o listă de răspunsuri la această enigmă. Sancţiunile prevăzute pentru a repara greşeala conţin o dimensiune mântuitoare (reintegrarea contravenientului în colectivitate printr-un act ritualic: magie, ceremonie, mărturisire etc.) sau exemplară (tăierea mâinii hoţului, cum prescrie Coranul, sau tăierea nasului celor neospitalieri, cum ordonă Carol cel Mare, sunt procedee prin care se evidenţiază criminalul şi, totodată, o pedeapsă care ar trebui să descurajeze comiterea de delicte).

O perspectivă raţionalistă asupra crimei se conturează la sfârşitul secolului al XVIII-lea, iar paternitatea acesteia este atribuită juristului italian Cesario Beccaria. Cititor al lui Montesquieu şi al lui Rousseau, el publică în 1764 *Traité des délits et des peines*, în care aplică principiile Iluminismului la sistemul penal. Cartea apără o idee: funcţia justiţiei nu este de a manifesta atotputernicia Suveranului prin „strălucirea supliciilor” (Foucault, 1975), ci de a proteja libertăţile individuale. El propune deci elaborarea unui sistem de drept care să ţină cont de natura raporturilor sociale şi să nu se bazeze exclusiv pe impunerea unei normativităţi dogmatice. Căci, aşa cum scrie el:

„Legile […] n-au fost niciodată dictate de un observator imparţial al naturii umane, capabil să cuprindă acţiunile unei mulţimi şi să le examineze după principiul *cât mai multă fericire posibilă, pentru cât mai mulţi*

oameni" (Beccaria, 1991, p. 60).

Beccaria atacă practicile arbitrare şi discreţionare ale unei puteri autocrate şi consideră drept adevărate delicte numai infracţiunile care pun în pericol colectivitatea (excluzând astfel conduitele vieţii private, delictele de opinie şi abaterile de la regulile religiei) deoarece doreşte să convingă oamenii de necesitatea reformării sistemului judiciar. Această preocupare îl determină să formuleze o teorie care să susţină că stăpânirea înclinaţiilor criminale ale fiinţei umane se poate face fără apel la pedepse, mântuitoare sau exemplare. Demonstraţia sa se bazează pe o idee pe care o putem numi utilitaristă: postulând că individul este preocupat în primul rând de a obţine cât mai multă fericire personală, se admite că oricine dispune de capacitatea de a cântări avantajele şi dezavantajele actelor pe care le comite. La Beccaria găsim o formulare perfectă a punctului de vedere utilitarist şi trebuie să mai amintim că lucrarea sa a fost scrisă cu mai mult de 50 ani înainte ca Jeremy Bentham să impună termenul *utilitarism* în filosofie şi cu aproape un secol înainte ca John Stuart Mill să elaboreze doctrina utilitarismului.

Aplicând această concepţie în domeniul dreptului penal, Beccaria conchide că unicul obiectiv al pedepsei ar trebui să fie provocarea fricii de sancţiune, deoarece anticiparea durerii ar fi suficientă pentru a stopa dorinţa de a-i face rău altuia. Dar cum ar putea fi cuprins de frică acel criminal ce se sustrage în mod regulat ordinii comune? Pentru Beccaria, această întrebare este prost formulată atât timp cât dreptul şi religia nu sunt despărţite. Or, o astfel de despărţire se impune: justiţia umană nu poate în mod legitim să judece în materie de credinţă, căci ea şi-ar acorda prerogative care sunt apanajul divinităţii. Justiţia nu trebuie deci să se ocupe decât de problemele omeneşti; în aceste probleme, criminalul nu se deosebeşte de oamenii normali, căci nu putem să-i negăm *a priori* calitatea de fiinţă raţională, în sensul utilitarist al termenului. În consecinţă, instituţia

judiciară ar trebui organizată astfel încât să permită cetăţeanului să-şi folosească toată puterea de discernământ, ceea ce îl va face cu siguranţă să evite orice atingere supărătoare adusă avutului sau confortului său, atingere care îl aşteaptă pe orice contravenient. Beccaria îşi rezumă deci proiectul într-o regulă generală:

„Pentru ca orice pedeapsă să nu fie un act de violenţă exercitat de una sau mai multe persoane împotriva unui cetăţean, ea trebuie neapărat să fie publică, promptă, necesară, cea mai puţin severă posibil în împrejurările date, proporţională cu delictul şi determinată de lege” (Beccaria, 1991, p. 178).

Trei principii raţionale formulate de Beccaria stau şi astăzi la baza dreptului penal modern. Primul este *certitudinea* pedepsei: frica de sancţiune va fi cu atât mai eficace cu cât vom şti precis la ce ne expunem în caz de încălcare a legii. Al doilea principiu este cel alproporţionalităţii pedepsei: gravitatea sancţiunii trebuie să fie legată de gravitatea infracţunii produse; trebuie instituită o ierarhizare a penalităţilor care să permită gradarea pedepsei contravenientului. Al treilea principiu raţional este originea *legislativă* a regimului de penalitate: respectul faţă de justiţie este cu atât mai mare cu cât impersonalitatea legilor şi universalitatea pedepsei (faptul că ea se aplică tuturor în mod identic) sunt garantate[1].

Dreptul penal conceput de Beccaria este un produs al Iluminismului: el se bazează implicit pe ideea că progresul civilizaţiei depinde de dezvoltarea cunoaşterii şi de răspândirea acesteia. Pentru el, afirmarea unui principiu general şi universal este esenţială: cel al libertăţii individuale, care impune egalitatea cetăţenilor în faţa justiţiei. Pe baza acestui principiu, el propune deductiv o organizare a justiţiei care să permită realizarea exigenţelor democraţiei.

Concepţia utilitaristă asupra pedepsei îşi are limitele ei. Mai întâi, ea este mereu contrazisă de fapte: sistemul

1 Vom găsi o analiză genealogică a principiilor de drept penal propuse de Beccaria în Foucault, 1975, pp. 92-103.

penal bazat pe frica de sancţiune nu reuşeşte mai mult decât altul să oprească crimele şi delictele. Această constatare autorizează punerea în cauză atât a ideii unei universalităţi a raţiunii fiinţei umane, cât şi a presupuselor virtuţi ale ameninţării cu pedeapsa. Critica reproşează caracterul prea formal şi prea rigid al regimului de penalitate pe care îl promovează această concepţie. Iar gânditorii moderni pun întrebarea: de ce anumiţi indivizi nu reuşesc să efectueze calculul de utilitate care i-ar descuraja în comiterea de infracţiuni? Criminologia, care s-a născut ca ştiinţă la mijlocul secolului al XIX-lea, a fost constituită mai ales pornind de la această întrebare. Şi, de atunci, două tendinţe se opun: prima consideră obişnuinţele criminale ca efect direct al condiţiilor de viaţă în care se află plasate unele grupuri de populaţie (condiţii care frânează progresul educaţiei sau îi împing pe indivizi spre delincvenţă); a doua se străduieşte să pună în evidenţă o natură criminală şi explică delincvenţa prin cauze individuale: genetice, apoi, într-o versiune mai puţin dură, relevând defectele de personalitate.

1.2. Crima ca fapt social în general, se admite că formele contemporane ale criminalităţii sunt rezultatul industrializării şi al urbanizării care au însoţit apariţia şi dezvoltarea statelor moderne. Ideea priorităţii contextului social în creşterea delincvenţei s-a afirmat devreme; în Franţa, un *Compte général de l'administration de la Justice* este realizat în anul 1827. Datele oferite de această lucrare, ca toate cele produse de statisticile statului[2], permit inventarea unei noi discipline – *statistica morală*. Două nume rămân legate de ea: Gerry de Champneuf, autorul acestei lucrări şi iniţiatorul a ceea ce s-a numit „şcoala cartografică" a criminalităţii, şi mai ales astronomul şi statisticianul belgian Adolphe Quételet, inventatorul noţiunii de *om mediu*. Amândoi studiază criminalitatea plecând de la o întrebare: „În ce mod societatea generează crima?". Punctul de vedere pe care îl adoptă ei reflectă nivelul ştiinţei pozitive din epoca lor:

2 Cu privire la originile statisticii, vezi Desrosières, 1993, pp. 180-257.

„Fără îndoială, obişnuinţele, prejudecăţile, convenienţele şi alte cauze morale pot avea influenţă, dar aceste cauze nu depind de câţiva indivizi izolaţi, ci aparţin naţiunii căreia fiecare individ îi aparţine şi ale cărei variaţiuni le urmează în mod necesar mai mult sau mai puţin… Se înţelege deci că în statistica morală nu trebuie să fie vorba decât despre om în general, fiinţă abstractă a cărei cunoaştere se bazează pe observaţiile făcute asupra unui număr de indivizi destul de mare pentru ca efectele liberului arbitru să se fi neutralizat” (Quételet, 1984, p. 15).

Pentru că înregistrează remarcabila stabilitate a frecvenţei apariţiei câtorva comportamente individuale (căsătoria, crima şi sinuciderea sunt cele trei mari categorii despre care se discută în epocă), statistica morală ne invită să admitem existenţa constrângerilor care obligă un număr constant de membri ai unei societăţi să se căsătorească, să opteze pentru crimă sau să-şi pună capăt zilelor. A afirma că aceste determinări sociale influenţează conduitele „morale” înseamnă, într-un fel, a contrazice ideea că ele sunt produsul unei voinţe libere. Recunoaşterea importanţei acestor determinări sociale, semnalează Quételet, conduce la creşterea rolului legislatorului în corectarea înclinaţiilor nefaste şi condamnabile ale anumitor cetăţeni:

„Ar fi suficient, fără îndoială, să modificăm cauzele care guvernează sistemul nostru social pentru a modifica şi rezultatele deplorabile pe care le citim an de an în analele crimei şi ale sinuciderilor” (Quételet, 1984, p. 40).

Dar statistica morală nu reuşeşte să precizeze aceste cauze: indicatorii pe care îi utilizează sunt prea grosolani pentru a explica criminalitatea, specificând apartenenţa la un grup social în care „înclinaţia spre crimă” ar fi tipic localizată sau genul de crimă pe care o anumită categorie de indivizi îl comite cu predilecţie. Statistica morală nu dă nicio explicaţie criminalităţii: ea se mulţumeşte să-i enumere caracteristicile cele mai generale, afirmând responsabilitatea colectivă a societăţii în faţa fenomenelor

care atentează la coeziunea sa şi care pun în pericol drepturile la proprietate şi securitate: delincvenţa este considerată un cost fix („un buget”, spune el) pe care societatea trebuie să-l plătească anual. De altfel, Quételet consideră că o anumită predispoziţie spre crimă există în toate straturile sociale, provocând infracţiuni care variază după posibilităţile pe care le oferă mediul înconjurător (furt, omucidere, tăinuire de lucruri furate, falsuri, faliment fraudulos, delict de iniţiere etc.).

Critica adusă caracterului ştiinţific al statisticii morale şi explicaţiilor sale este deja veche. Maurice Halbwachs (1912) a spus esenţialul într-un scurt eseu critic pe care l-a consacrat lucrării lui Quételet:

„Dincolo de faptele colective, el a căutat demersurile individuale, de natură mai ales fiziologică, care, asemănându-se, opunându-se, întărindu-se reciproc sau anulându-se, permit celor mai frecvente să transpară singure, pentru că ele corespund celor mai simple cauze… Quételet a luat drept principiu de explicare chiar obiectul care trebuia explicat, adică individul” (Halbwachs, 1912, pp. 174 – 176).

Dar contestarea teoretică a validităţii statisticii morale îşi ratează oarecum ţinta; într-adevăr, descrierea naturii sociale a criminalităţii are un caracter în mod direct practic: ea se înscrie în dorinţa de raţionalizare – moralizare sau dominare, ar spune alţii – care, de la mijlocul secolului trecut, însufleţeşte mediile luminate angajate în acţiunea filantropică.

Quételet nu se pronunţă asupra naturii sistemului penal sau asupra locului ce trebuie acordat pedepsei în eradicarea crimei; pentru el, represiunea apare ca răul cel mai mic necesar până când progresul educaţiei şi ameliorarea condiţiilor de existenţă a populaţiilor defavorizate vor reuşi să reducă obiceiurile criminale. Ca un ecou al acestei poziţii, statistica morală nu este preocupată să ştie cine sunt indivizii care încalcă legea şi de ce o fac. Teoriile „şcolii italiene” au încercat să umple într-un fel această lacună.

1.3. Determinismul biologic

Cea mai celebră dintre teoriile antropologiei criminale a fost expusă în 1876 de către un profesor de psihiatrie italian, Cesare Lombroso. Încercând să măsoare sistematic ponderea atavismului, el iniţiază şi conduce o observare amănunţită a unui grup de deţinuţi şi, comparând datele morfologice şi statistice obţinute de el cu cele rezultate din cercetările de acelaşi fel realizate în Europa şi în S.U.A., trage concluzia că delincventul ar fi o specie particulară a fiinţei umane, uşor de recunoscut după anumite atribute fizice, transmise ereditar. Lista stabilită de Lombroso ilustrează stilul epocii:

„... slaba dezvoltare a sistemului pilos, capacitatea craniană mică, frunte teşită, sinusurile frontale foarte dezvoltate, mare frecvenţă a oaselor wormsiene, sinostoze precoce, ieşirea în evidenţă a liniei oblice a temporalului, simplicitatea articulaţiilor, marea grosime a oaselor craniene, dezvoltarea enormă a maxilarelor şi a zigomelor, prognatismul, oblicitatea orbitelor, pielea mai pigmentată, părul mai des şi creţ, urechile voluminoase". (Lombroso, 1899, p. 443).

Concepţiei utilitariste, care presupune raţionalitatea criminalului, şi statisticii morale, care atribuie o cauză socială criminalităţii, teza „criminalului înnăscut", pe care Lombroso o susţine în *Omul criminal* (1895), le opune forţele determinismului biologic: răufăcătorul moşteneşte trăsături care fac din el un individ rămas aproape în sălbăticie, atunci când nu este atins de degenerescenţă psihică.

În primele sale lucrări, Lombroso afirmă că delincvenţa este domeniul exclusiv al criminalilor înnăscuţi. În faţa numeroaselor critici pe care le suscită această teză, el îşi reduce progresiv pretenţiile şi sfârşeşte prin a considera că din totalul celor care comit delicte numai 35 – 40% aparţin acestei categorii. Ceilalţi sunt încadraţi, după caracterul relativ înnăscut al înclinaţiilor criminale, în trei categorii: criminaloizii, criminalii de ocazie şi criminalii din pasiune.

Trebuie să recitim descrierile în care Lombroso afirmă că:

„La criminali, ca şi la oamenii de geniu, cu care au în comun fundamentul epileptoid, degenerescenta nu este fecundă doar în rău; şi la oamenii de geniu excesul de inteligentă este compensat de lipsa simţului moral şi a energiei practice; pentru criminal, lipsa de sentimente este adesea compensată de energia de acţiune şi de neofilie; cu alte cuvinte, la aceştia, anomalia organică distruge misoneismul obişnuit al omului normal…; pentru criminaloizi… mijloacele de adaptare la viaţă vor deveni din ce în ce mai numeroase, graţie tratamentelor medicale şi utilizării lor în activităţi potrivite instinctelor lor atavice, de exemplu, războiul, pentru ucigaşi; poliţia, jurnalismul – pentru tăinuitori sau pentru escroci etc.; în fine, la colonizarea unor pământuri sălbatice şi neprielnice, unde ei vor fi cel mai puţin constrânşi la un domiciliu forţat, pentru vagabonzi” (Lombroso, 1895, pp. 539 – 544).

Teoria şcolii italiene de criminologie nu reflectă doar tirania scientistă a clasificării, proprie acestei epoci dominate de darwinism; şcoala italiană exprimă voinţa de a descoperi motivaţiile crimei recurgând la datele ştiinţifice disponibile, fie că sunt anatomice, geografice, demografice, climaterice şi, mai târziu, sociale şi economice. Regăsim această voinţă în dezvoltarea pe care au avut-o cercetările din domeniul fizionomiei (s-a stabilit o taxonomie a tipurilor criminale după formele craniene şi atributele fizice), care pe atunci erau efectuate de serviciile de poliţie şi a căror încununare o reprezintă lucrările de antropometrie criminală ale lui Alphonse Bertillon.

Proiectul şcolii italiene serveşte unei ambiţii: să modifice concepţia clasică asupra dreptului penal şi să regândească raportul dintre crimă şi pedeapsă. Un principiu stă la baza acestei întreprinderi:

„Crima este ca o boală; remediul trebuie deci să fie adaptat bolnavului: este sarcina antropologiei criminale să determine cu ce măsuri trebuie el aplicat”. (Ferri, 1905).

Pentru spiritul pozitivist, un adevărat tratament ştiinţific al criminalităţii presupune stabilirea unei definiţii şi aplicarea pedepselor de către judecătorii însărcinaţi cu punerea în practică a prescripţiilor dreptului penal. Ar trebui mai degrabă ca acestea să fie încredinţate experţilor în criminologie, singurii capabili să discearnă de la caz la caz ceea ce ar trebui să fie o corectă reparaţie a daunei produse, în funcţie de genul de persoană care a cauzat-o. Deoarece nu toate crimele sunt egale şi delincventul se apropie mai mult sau mai puţin de tipul său perfect (criminalul înnăscut), ar fi vorba întrucâtva de a instaura o formă raţională şi radicală de individualizare a pedepsei:

O dată demonstrat că pedeapsa nu mai poate fi concepută drept o compensaţie acordată societăţii păgubite sau un fel de excomunicare pe care ar impune-o nişte preoţi laici ce ţin seama mai mult de greşeala abstractă decât de vinovat, înţelegem că ea trebuie să schimbe caracterul şi că trebuie să avem în vedere bunăstarea societăţii mai mult decât durerea vinovatului, pe criminal şi victimă mai mult decât crima înfăptuită" (Lombroso, 1899, p. 467).

Reforma dreptului penal propusă de Lombroso are la bază o ierarhie rudimentară: deşi criminalul înnăscut ar trebui, la limită, să fie suprimat, ar fi mai convenabil să canalizăm către scopuri socialmente utile înclinaţiile nesănătoase ale criminaloizilor, să-i deferim justiţiei pe criminalii de ocazie şi să-i lăsăm pe criminalii din pasiune în seama suferinţelor cauzate de remuşcările şi de vinovăţia lor.

Gabriel Tarde, magistrat devenit sociolog, contestă validitatea tezelor lui Lombroso, pe baza unui cunoscut argument comparatist ce va fi folosit în mod frecvent în sociologie: în măsura în care nu putem ignora faptul că delictele se schimbă odată cu colectivităţile umane, cu evoluţia civilizaţiei şi a ordinii sociale, şi că ele regrupează o diversitate de infracţiuni, este imposibil să pretindem a determina *a priori* natura invariabilă a fiinţei delincvente. Tarde îşi justifică poziţia aducând argumente din teoria

evoluţionistă:

...pe măsură ce efectele cu adevărat moralizatoare ale socializării tot mai intense încep să pătrundă până în sângele naţiunilor sau al claselor cele mai civilizate, adică al celor care domnesc de mult timp, aceste naţiuni sau aceste clase nu întârzie să fie acoperite şi resorbite de *fecunditatea dintotdeauna superioară a claselor sau a naţiunilor inferioare*. Aşa se întâmplă cu faptele morale ale selecţiei naturale aplicate societăţilor noastre. Ameliorarea morală nu are timp deci să pună ereditatea să lucreze în serviciul său şi să se consolideze în instincte profunde şi indestructibile, atestate de o prefacere totală a craniului şi a trăsăturilor; prin urmare, binele care se înfăptuieşte şi care chiar se dezvoltă se datorează unor cauze mai mult sociale decât vitale, unei acţiuni prelungite, paşnice, sedimentare, a educaţiei şi a exemplului, pe care, din nefericire, intervenţia bruscă a faptelor politice şi militare o întrerupe în fiecare moment" (Tarde, 1890, p. 47).

Dar aceasta nu îl împiedică să afirme că tezele ineismului sunt de-a dreptul inacceptabile:

„Nimeni dintre noi nu se poate lăuda că nu este un criminal înnăscut relativ la o stare socială dată, trecută, viitoare sau posibilă. Mi se va aduce obiecţia totuşi că există instincte, înclinaţii înnăscute legate de o organizare fizică corespunzătoare, care în toate societăţile imaginabile ar fi considerate nocive, antisociale, delictuale? Eu neg acest lucru; admit numai, şi nu-i acelaşi lucru (cel puţin dacă mi se refuză credinţa în specificitatea înclinaţiilor naturale), că anumite acte specifice au fost dintotdeauna considerate drept criminale, mai ales faptul de a ucide şi de a fura de la o persoană din grupul din care faci parte" (Tarde, 1890, p. 29).

Influenţa reprezentanţilor şcolii italiene asupra criminologiei europene va înceta odată cu publicarea, în 1913, a lucrărilor unui medic de închisoare englez, Charles Göring. Pentru a testa validitatea ştiinţifică a afirmaţiilor lui Lombroso, el a iniţiat un experiment: a constituit două grupuri de câte o mie de criminali şi de necriminali,

examinându-le după criteriile fizice şi morale expuse de italian. Göring (1913) nu descoperă o diferenţă notabilă între cele două grupuri de indivizi. Specialiştii consideră această concluzie drept o respingere definitivă a afirmaţiilor antropologiei criminale. Şi totuşi, tendinţa biologizantă nu a dispărut complet niciodată: mai mult, se constată că ea reapare, sub diferite forme, mai ales atunci când explicaţiile obişnuite asupra criminalităţii par neputincioase să dea socoteală de eşecul penalităţii în a stăpâni delincvenţa. Acest gen de comparaţii a devenit o practică curentă în criminologie, dar rezultatele lor nu au permis niciodată până acum stabilirea unei diferenţieri suficient de importante între criminal şi non-criminal pentru a fi considerată decisivă. Mai subliniem că imposibilitatea de a stabili o astfel de distincţie fusese sugerată încă din 1889 de antropologul francez Léonce Manouvrier (1986).

Şi, deşi problema pare clasată, criminologii caută în mod recurent sprijinul unei explicaţii ştiinţifice care, chiar dacă nu mai propune argumente din antropologia fizică, se bazează, după modă, pe argumente din psihologia clinică, din neurofiziologie sau din genetică (Cohen, 1971, pp. 100 – 128).

Beccaria, Quételet şi Lombroso admit anormalitatea esenţială a conduitei criminale: fiecare în felul său pledează pentru eradicarea ei, indicând modul de abordare care să fie, în opinia fiecăruia, cel mai eficace în îndeplinirea acestei sarcini. Pentru primul, soluţia este construirea unui drept penal bazat pe principii democratice şi pe raţiune. Pentru cel de-al doilea, este importantă găsirea cauzelor sociale ale delincvenţei în scopul de a îndrepta acţiunea puterii publice în direcţia „moralizării” contravenienţilor. Pentru ultimul, crima este o conduită patologică, iar aceasta trebuie vindecată pe baza unui tratament individual care nu recurge decât în anumite cazuri la instrumentele dreptului.

Scurta evocare a teoriilor lui Beccaria, Quételet şi Lombroso nu pretinde să traseze originile criminologiei. Ea

doreşte doar să ilustreze faptul că delincvenţa este un fenomen a cărui înţelegere necesită luarea în considerare a trei elemente: individul care încalcă legea, actul care constituie această infracţiune şi circumstanţele care conduc la comiterea ei. Examinând lucrările criminologiei moderne, vom vedea că teoriile asupra delincvenţei diferă mereu după cum este pus accentul: fie pe înfăptuirea actului criminal, fie pe contextul social ce contribuie la realizarea sa, fie pe raţionalitatea deviantului.

Până atunci însă, trebuie să zăbovim o clipă asupra unei întrebări pe care nu şi-au pus-o cei trei autori: crima este un fenomen anormal? îndrăznind să o formuleze, Emile Durkheim a deschis un nou domeniu de interes în cercetarea ştiinţifică.

CAPITOLUL 2

Normalul şi patologicul

A denumi drept „criminale" doar actele ce contravin prescripţiilor dreptului pozitiv nu este o definiţie satisfăcătoare, deoarece moravurile fixează un ansamblu de maniere de a face şi de a gândi care guvernează raporturile existente între indivizi în viaţa cotidiană. Chiar şi ele sunt susceptibile de a fi încălcate şi sancţionate. Dar acest tip de sancţiune nu se bazează pe o codificare explicită: el se confundă cu o reacţie care constă, în general, în a arăta dezaprobarea sau în a stigmatiza efectele anticipate ale unei purtări greşite. Sociologii au încadrat aceste forme de condamnare într-o categorie specială de acţiuni: sancţiunile difuze (R. Ogien, 1990).

Aluzii, mustrări, bârfe sau manifestări de ostracizare, toate sunt procedee pe care cu greu le identificăm cu pedepsele pe care le pronunţă instanţa judecătorească în cazul unei crime. Dar nimic nu ne interzice să găsim asemănarea dintre sancţiunile formale şi cele difuze: ambele operează în acelaşi mod, ca nişte chemări la ordine. Dacă delictele luate în considerare de dreptul penal reprezintă o parte dintre violările normelor de conduită, alte infracţiuni – a căror reparaţie nu se hotărăşte în faţa tribunalului – pun în discuţie ordinea

publică şi coeziunea socială într-un mod la fel de ameninţător. Acesta este motivul pentru care crima poate fi inclusă într-un concept care o înglobează şi o depăşeşte: devianţa.

Bazele unei sociologii a devianţei au fost puse de Durkheim; putem într-adevăr considera că, prin distincţia stabilită între normal şi patologic, sociologia înscrie în domeniul şi programul său următoarea problemă: ce este normalitatea?

2.1. Funcţia crimei

Aducând argumente excelente din numeroase lucrări etnografice ale timpului, Durkheim constată permanenţa crimei în toate colectivităţile umane. Constatarea este limpede:

„Crima este normală, fiindcă o societate în care ar lipsi este cu totul imposibilă" (Durkheim, 1977, p. 67).

Constrâns logic, el admite, nu fără greutate şi contrar propriei intuiţii, despre crimă că este un element necesar al vieţii sociale şi, opunându-se tezelor criminologilor italieni, Durkheim cere mai multă rigoare analitică:

„A face din crimă o boală socială ar însemna să admitem că boala nu este un lucru accidental, ci, din contră, derivă, în anumite cazuri, din constituţia fundamentală a fiinţei vii; ar însemna să ştergem orice distincţie dintre fiziologic şi patologic. Fără îndoială, se poate întâmpla ca însăşi crima să aibă forme anormale, ceea ce se întâmplă când, de exemplu, ea atinge o rată statistică exagerată. Acest exces este de natură morbidă. Normal este ca pur şi simplu să existe criminalitate, dar să nu depăşească, pentru fiecare tip social, un anumit nivel, pe care poate nu este imposibil să-l fixăm" (Durkheim, 1977, p. 66).

Concepţia propusă de Durkheim operează o răsturnare completă a perspectivei din care criminalitatea era înţeleasă, căci:

„A plasa crima printre fenomenele normale ale sociologiei nu înseamnă numai a spune că ea este un

fenomen inevitabil, deşi regretabil, datorat răutăţii umane incorigibile; înseamnă a afirma că este un factor al sănătăţii publice, o parte integrantă a oricărei societăţi sănătoase" (Durkheim, 1977, p. 66).

Aici nu mai este deci vorba de a şti cine este criminalul, nici de a şti ce este crima, nici măcar cum este ea produsă de societate; ci, mai simplu, care este funcţia pe care ea o ocupă în organizarea vieţii sociale. Durkheim descoperă principiul acestei funcţii într-un fenomen comun: definirea socială a devianţei şi reprimarea ei. Ilustrarea acestui fenomen este edificatoare:

„Imaginaţi-vă o societate de sfinţi, o mănăstire exemplară şi perfectă; acolo crimele propriu-zise vor fi necunoscute; dar greşelile care par de nimic omului de rând ar provoca acelaşi scandal pe care îl declanşează delictul uzual în conştiinţele obişnuite. Dacă aici această societate are puterea de a judeca şi de a pedepsi, ea va califica actele respective drept criminale şi le va trata ca atare" (Durkheim, 1977, p. 68).

Nu se putea spune mai bine pentru ce sociologul consideră întemeiată afirmaţia că sancţiunea este cea care provoacă comiterea unui act ce va fi apoi calificat drept criminal. Pentru Durkheim, infracţiunile se împart în două tipuri: cele care şochează „partea de mijloc şi imuabilă a simţului moral" (ceea ce înseamnă a recunoaşte şi existenţa unui fel de moralitate „esenţială" pe care Durkheim se fereşte să o definească) şi cele care ofensează „sentimentele morale", adică obişnuinţele care organizează relaţiile şi schimburile din cadrul unui grup social particular (naţiune, întreprindere sau comunitate restrânsă). Or, aceste două tipuri aparţin aceluiaşi gen: crima, concept prin care, la Durkheim, se acoperă o gamă de conduite ce depăşesc cu mult doar delictele avute în vedere în dreptul penal; el numeşte clasa de acte ce ignoră normele fixate prin obişnuinţă – adică cele ce reprezintă o devianţă. Această concepţie funcţionalistă asupra crimei duce evident la regândirea rolului pedepsei:

„Dacă, într-adevăr, crima este o boală, pedeapsa îi

este remediul şi nu poate fi concepută altfel [...]. Dar dacă crima nu are nimic morbid, pedeapsa n-ar putea să aibă ca obiect vindecarea ei şi atunci adevărata ei funcţie trebuie căutată în altă parte" (Durkheim, 1977, p. 72).

Extinderea noţiunii de crimă operată de Durkheim se bazează pe o concepţie asupra moralei care afirmă că regulile ce o compun sunt de origine pur socială. Pentru el, principiile obligaţiei rezultă din condiţionările asocierii, adică din necesităţile care decurg din faptul prim: nevoia de a trăi împreună. În această concepţie obiectivă despre morală, normalitatea încetează să fie o problemă de natură religioasă, filosofică sau juridică; ea este pur şi simplu o problemă de regularitate a conduitelor observabile; iar instrumentul de măsură al acestei regularităţi este noţiunea de anomie.

2.2. Anomia

Atunci când Durkheim îi cere sociologului să distingă normalul de patologic, o face pentru a-i permite să izoleze aceste fenomene care, întrucât constituie o deviere de la ordinea obişnuită a lucrurilor, par să reveleze o stare morbidă ce ameninţă sănătatea societăţii. Simptomul apariţiei unei astfel de stări este anomia; contrar opiniei curente, aceasta nu este patologia: ea este doar indicatorul de probabilitate al prezenţei sale în corpul social.

Pentru Durkheim, un fapt social normal se remarcă prin generalitatea şi constanţa sa; iar crima este incontestabil un astfel de fapt. Atunci trebuie să acceptăm că ea îşi are rolul ei în organizarea şi coeziunea socială. A înţelege funcţia crimei înseamnă a pune în evidenţă raportul necesar pe care ea îl întreţine cu o anumită finalitate socială. În acest cadru, o singură întrebare are importanţă: la ce serveşte crima? Nimic nu exprimă mai bine distincţia pe care Durkheim o operează între fenomenele normale şi cele patologice decât diferenţierea între crimă şi sinucidere. El situează crima în ordinea normalităţii:

„Crima este... necesară; ea este legată de condiţiile fundamentale ale oricărei vieţi sociale şi tocmai prin

aceasta fiind utilă; căci aceste condiţii, cu care ea este solidară, sunt ele însele indispensabile evoluţiei normale a moralei şi a dreptului" (Durkheim, 1977, p. 68).

Să remarcăm că una dintre figurile delincventului prezentate de Durkheim este Socrate, al cărui delict consta în contestarea credinţelor recunoscute în timpul său. Dar fiecare ştie că această contestare, condamnată sever în momentul în care a fost comisă, a contribuit la schimbarea organizării cetăţii greceşti. În virtutea cunoscutului exemplu, Durkheim afirmă că, fără îndoială, crima contribuie la evoluţia societăţii, că, dacă aceasta nu ar exista, societatea nu ar mai avea niciun imbold care să o determine să îndeplinească o funcţie vitală pentru orice fiinţă vie: să se adapteze modificărilor din mediul înconjurător. Astfel, criminalul, deoarece pune sub semnul întrebării regulile tradiţiei, obligă colectivitatea să reacţioneze, modernizându-şi principiile de organizare. Şi Durkheim afirmă liniştit:

„Contrar ideilor curente, criminalul nu mai apare ca un fel de element parazit, ca un corp străin şi de neadmis, introdus în mod ilicit în sânul societăţii; el este un agent firesc al vieţii sociale" (Durkheim, 1977, p. 70).

Statut pe care însă nu-l acordă *a priori* individului care, sinucigându-se, comite un act care se anulează din punct de vedere social. Durkheim nu pare interesat deloc să-şi pună întrebări asupra funcţiei sinuciderii, în schimb, analiza fluctuaţiilor ratei sinuciderilor îi permite să propună o explicaţie cauzală: studierea statisticilor realizate pe baza unui ansamblu de parametri aleşi (religie, stare matrimonială, anotimp, grup de referinţă etc.) ne autorizează să ne pronunţăm asupra funcţionării normale a unei societăţi; dar sinuciderea ca atare nu ar putea face obiectul nici unei explicaţii funcţionale, căci ce scop am putea atribui unui gest care suprimă orice implicare socială? Pentru un funcţionalist, sinuciderea nu este nici normală, nici patologică; este pur şi simplu o monstruozitate, ceva de negândit.

Durkheim nu afirmă niciodată despre caracterul

anomic al unei conduite că ar rezulta din faptul că se încalcă o normă socialmente admisă sau că s-ar datora unei stări de dispariţie totală şi permanentă a normelor. Pentru el, orice conduită normală devine anomică de îndată ce se observă o creştere sau o diminuare anormală a incidenţei sale medii. De aceea el consideră că, precum oricare alt fenomen normal, crima poate prezenta forme anomice, de exemplu în vreme de război, de foamete sau de asediu, în timpul cărora se observă că ea se situează mai sus sau mai jos de cifra obişnuită într-o societate dată. Pe scurt, stabilirea statistică a unei iregularităţi permite încercarea unei explicaţii cu privire la cauza variaţiei relevate (raportând-o la factorii determinanţi) şi a faptului social pe care această variaţie îl afectează.

Din perspectiva lui Durkheim, fenomenele normale sunt, aşadar, destinate să devină mai mult sau mai puţin patologice, în timp ce fenomenele patologice sunt condamnate să dispară de îndată ce cauzele anomiei sunt depistate şi tratate, adică atunci când formele moderne ale sancţiunii restaurează, în mod acceptat şi automat, o constrângere a comportamentelor sociale. Normalul şi patologicul sunt astfel cele două feţe ale unui complex funcţional care explică procesul schimbării sociale. Şi Durkheim, afirmând că: „nu poate exista o societate în care indivizii să nu se abată mai mult sau mai puţin de la tipul colectiv”, atribuie o funcţie importantă devianţei în acest proces: este cea care produce adaptarea.

2.3. Conflict şi legitimitate

Definiţiei crimei propuse de Durkheim i se pot aduce două reproşuri; este util să le prezentăm deoarece ele privesc şi modul *nostru* obişnuit de a aborda criminalitatea. Primul reproş este cel de relativism. A afirma că orice conduită poate genera o abatere susceptibilă de a o transforma într-un act criminal nu conduce la negarea existenţei unor fapte funciarmente inacceptabile, care suscită o aversiune deosebit de mare, fiind universal reprobate şi pedepsite (incest, crimă, furt, viol etc.)? Pentru relativist, a avea o părere divergentă, a

ieşi în oraş cu capul descoperit, a mânca anumite feluri de mâncare, a aparţine unei minorităţi etnice, a întreţine relaţii sexuale în afara căsătoriei sau a fi proprietarul unui bun ar fi deci comportări criminale, întrucât, aici sau în altă parte, ele sunt pe drept pedepsite. Dar Durkheim nu adoptă acest punct de vedere. S-a spus că el concepe delictele pedepsite de justiţie ca fiind una dintre manifestările unui fenomen mai general: sancţionarea devianţei. Prin urmare, ceea ce este important de analizat este caracterul universal al reacţiei care îşi propune îndepărtarea ameninţării reprezentate de orice violare a normelor pentru coeziunea socială.

Al doilea reproş adus definiţiei crimei date de Durkheim este cel care în general se adresează postulatului funcţionalist: se poate admite că toţi indivizii reuniţi într-o colectivitate umană împărtăşesc exact acelaşi ansamblu de norme de conduită? într-adevăr, sancţiunea ar putea împlini funcţia pe care i-o atribuie Durkheim, dar numai cu o condiţie: să garanteze ordinea socială actualizând constrângerile pe care instituţiile le impun comportamentelor individuale. În acest caz, ordinea socială este nediferenţiată: este cea care trebuie să prevaleze într-o societate ce se comportă ca un organism ce tinde să supravieţuiască, în pofida agresiunilor interne sau externe. Durkheim admite că ordinea normativă – adică ansamblul regulilor care condiţionează conduitele – este intrinsec omogenă. Dar nici măcar el nu reuşeşte să rămână consecvent deoarece împarte această ordine după două tipuri de reguli: cele care sunt valabile pentru majoritatea membrilor unei colectivităţi şi cele care se aplică exclusiv acţiunilor proprii unor medii particulare. Cum să susţii atunci ideea unicităţii ordinii normative?

Max Weber, sociolog german contemporan cu Durkheim, nu priveşte existenţa societăţii dintr-o perspectivă atât de clar funcţionalistă; pentru el, principiul care guvernează constituirea grupărilor umane este: un număr restrâns de indivizi ocupă o poziţie de conducere, deci de dominaţie. Din acest punct de vedere, menţinerea

ordinii sociale vizează mai puţin asigurarea coeziunii sociale cât prelungirea privilegiilor celor care asigură funcţia de conducere. Normele de conduită cărora indivizii trebuie să li se supună pot fi privite ca un mijloc de a permite reproducerea condiţiilor unei dominaţii. Dar, după Weber, aceste norme nu sunt respectate decât atât timp cât validitatea lor este recunoscută, adică atât timp cât legitimitatea lor nu este pusă sub semnul întrebării. Legitimitatea care provine, în mare parte, din monopolul pe care un grup îl deţine asupra puterii şi din utilizarea instrumentelor violenţei fizice (poliţie, justiţie, armată).

Însăşi ideea de normalitate este, la Weber, mai contingentă decât la Durkheim şi aceasta din cauză că noţiunea de legitimitate conferă actorului un loc în reproducerea ordinii: definirea a ceea ce este considerat drept o conduită conformă este strâns legată de validitatea pe care i-o acordă cei care o acceptă şi nu are valoare decât atâta vreme cât aceştia o acceptă. Această concepţie pune sub semnul întrebării unicitatea unui sistem de norme imuabil, căruia i se supun toţi în mod mecanic. Weber afirmă că, în cadrul aceleiaşi societăţi, se dă o luptă neîncetată între mai multe regimuri de legitimitate: istoria ne învaţă, într-adevăr, că grupurile sociale constituite în jurul unor interese specifice impun tipul de ordine normativă pe care îl apără. Faptul că o reglementare generală – de exemplu, cea în care dreptul este garantat de către stat – fixează cadrul de organizare al unei societăţi nu contrazice afirmaţia că mai multe sisteme de valori coexistă simultan în ea şi că indivizii se pot raporta la unul sau la altul din aceste sisteme, în funcţie de circumstanţe. Pe scurt, dacă analiza lui Weber afirmă că regulile care stau la baza unei ordini normative dominante sunt variabile, ar trebui să înţelegem această afirmaţie într-un sens mai degrabă pluralist decât relativist.

Sociologiile lui Durkheim şi Weber încearcă să explice constituirea şi permanenţa societăţilor umane. Ambele acceptă ca postulat că necesităţile organizării colectivităţii exercită o constrângere asupra individului,

impunându-i astfel o anumită conformitate a conduitelor. Dacă la Durkheim principiul constrângerii constă în obligare şi sancţionare, la Weber el se exprimă în forţa politicului. Această diferenţă marchează concepţia fiecăruia despre devianţă; dacă primul îi atribuie constrângerii o funcţie în reproducerea ordinii sociale, al doilea o priveşte, mai prozaic, prin speciile nelegitimităţii, adică presupune existenţa unui conflict între sistemele de valori concurente, din care rezultă victoria provizorie a uneia dintre ordinile normative care se confruntă.

În măsura în care ambele teorii consideră că formele de comportamente ilegale sau ilegitime fac parte din viaţa socială normală, criminalitatea este concepută ca un epifenomen. Or, asocialitatea, marginalitatea şi delincvenţa pot fi pe deplin înţelese ca obiecte de studiu. Cel puţin aceasta este părerea unor sociologi americani, contemporani cu Durkheim şi Weber, care, reluând demersul statisticii morale, s-au străduit să observe şi să analizeze manifestările „patologiei sociale”.

CAPITOLUL 3

Recidivă şi devianţă

Pentru criminologia modernă, cauzele delincvenţei nu trebuie căutate în însuşirile intelectuale sau morale ale persoanei, ci în factorii sociali care determină, la anumiţi indivizi ce aparţin unor grupuri specifice de populaţie, adoptarea conduitelor care sfidează legalitatea (Clinard, 1959). Se admite în general că această viziune asupra criminalităţii a fost elaborată începând din anul 1910 de sociologii de la Universitatea din Chicago.

„Ideea centrală a şcolii sociologice este că şi comportamentul criminal se supune aceloraşi procese ca şi celelalte comportamente sociale. Sociologii au încercat să explice fluctuaţiile ratei criminalităţii în funcţie de fluctuaţiile organizării sociale... [şi] să clarifice astfel procesul care determină un individ să devină criminal” (Sutherland şi Cressey, 1966, p. 69).

Această abordare pare să se înscrie pe linia afirmaţiilor lui Durkheim şi Weber: dacă admitem crima

drept un fenomen normal, trebuie să o tratăm ca pe o conduită identică cu toate celelalte. Totuşi, fondatorii „Şcolii de la Chicago” (Herpin, 1970, Joseph şi Grafmeyer, 1979) nu se revendică de la această dublă moştenire teoretică. Ambiţia lor este mai direct terapeutică (Leclerc, 1979): să înţeleagă neajunsurile vieţii urbane pentru a propune mijloace de restabilire a coeziunii sociale considerate ca fiind şubredă şi pentru a eradica actele de delincvenţă despre care se crede că provin din dezagregarea pe care aceste neajunsuri o provoacă. Din această perspectivă, criminalul este privit ca victimă a unei patologii sociale.

Dacă acest punct de vedere este în acord cu intuiţiile psihologiei de la începutul secolului XX şi cu manierele comprehensive de abordare a responsabilităţii individuale şi a pedepsei, ce apăreau în aceeaşi epocă în cadrul tendinţei de raţionalizare a aparatului justiţiei (Weber, 1986), el permite, de asemenea, sociologului să conceapă crima într-un cadru mai amplu: conduitele nonconformiste.

3.1. Ideea de patologie socială

După definiţia sociologică, un act este delincvent atunci când face obiectul unei sancţiuni, fie ea formală sau difuză. Deşi definiţia este teoretic acceptabilă, ea este insuficientă. Într-adevăr, în ciclul ideal al reparaţiei, infracţiunea dispare prin ispăşirea pedepsei, prin care contravenientul „plăteşte preţul” reabilitării sale. Conform acestui principiu, un criminal încetează să mai fie astfel atunci când este sancţionat, pentru că îşi regăseşte, în momentul în care sentinţa a fost pronunţată, locul în colectivitatea ale cărei reguli le-a încălcat. Totuşi, în anumite circumstanţe, observăm că ceea ce ar trebui să rezulte în mod normal din aplicarea unei sancţiuni nu se întâmplă: în loc să se corecteze, contravenientul persistă în greşelile sale. Această consecinţă imprevizibilă a efectuării unei pedepse este numită în limbaj obişnuit recidivă. Faptul că anumiţi indivizi repetă infracţiunea, deşi sunt perfect conştienţi de pedeapsa ce le va fi aplicată, conduce în mod legitim la întrebarea care este

raţiunea acestei comportări atipice (McHugh, 1970).

Dacă, în general, acceptăm că încălcarea unei norme este un act care i se poate întâmpla oricui, recidivistul este autorul unei infracţiuni care nu poate sau nu vrea să se îndrepte şi, în consecinţă, faţă de care, pe bună dreptate, avem sentimente de teamă, pentru că nu mai este demn de încredere şi pune din nou în pericol securitatea publică şi viaţa privată.

Manierele spontane de a caracteriza incapacitatea cuiva de a reacţiona normal în faţa sancţiunii permit ca „îndărătnicul" să fie considerat „soi rău", un retardat, un vicios, un revoltat sau un nebun. Dar mai important este că ideea de recidivă face să eşueze chiar principiul care stă la baza pedepsei; constatare care îl îngrijorează mai puţin pe criminolog şi mai mult pe sociolog. Pentru primul, recidiva nu va fi decât un element suplimentar de luat în considerare în sentinţa pronunţată cu ocazia unui alt delict. Pentru cel de-al doilea, una din instituţiile cardinale ale reproducerii ordinii sociale, sancţiunea, este dintr-odată lipsită de valoare. Faptul recidivei pune o problemă specială: cum se explică această persistenţă în nonconformitate a celor refractari la sancţiune?

Sociologii Şcolii de la Chicago rezolvă această problemă reducând-o la o simplă chestiune de învăţare. Pentru ei, societatea este compusă din entităţi de mică dimensiune, din grupuri elementare, în sensul pe care-l dă Mendras (1975, pp. 35 – 55) noţiunii, în interiorul cărora indivizii sunt supuşi procesului de socializare. Educaţia şi inserţia în mediul în care evoluează îi fac să achiziţioneze valorile grupului căruia îi aparţin şi să respecte normele de conduită corespunzătoare (Thomas, 1966). Dar această concepţie rămâne lacunară atât timp cât nu se soluţionează următoarele două obiecţii:

— Care sunt limitele ce definesc un grup elementar: dacă fiecare grupare socială operează ca un cadru de socializare specific, trebuie să reducem acest cadru la formele tradiţionale (familie, trib, clasă socială sau naţiune) sau îl putem aplica şi oricărui tip de asociere

(grup de egali, bandă, întreprindere sau partid politic) şi chiar oricărei activităţi practice (exercitarea unei profesiuni, întâlnire socială, manifestaţie sau împrejurare efemeră)?

— Se poate admite că sistemul de valori ce reglementează raporturile dintre indivizi în cadrul unui grup elementar nu se opune niciodată celui impus de „socializarea secundară", pe care instituţiile colectivităţii (religie, justiţie, şcoală etc.) sunt însărcinate să îl realizeze? Sau, reluând termenii criticii curente a funcţionalismului: putem, într-adevăr, gândi că prescripţiile ordinii normative care reglementează o societate globală vor fi împărtăşite de toţi membrii săi în mod identic şi fără diferende?

Lucrările Şcolii de la Chicago ignoră aceste probleme: ele se consacră în principal descrierii formelor de socializare proprii unor medii (imigranţi, săraci, criminali, minorităţi religioase, homosexuali, toxicomani etc.) care se află într-un raport mai mult sau mai puţin apropiat de ordinea normativă, considerată drept singura legitimă. Cu alte cuvinte, ei admit *a priori* că o aceeaşi normalitate guvernează acţiunile tuturor membrilor unei societăţi globale şi că în funcţie de această normalitate trebuie măsurate abaterile acelor indivizi care au ca referinţă valori specifice grupului elementar căruia îi aparţin. Astfel, orice grup elementar ar avea înclinaţia de a crea o distanţă între normele particulare şi cele generale; tocmai această înclinaţie este ceea ce adepţii şcolii desemnează prin noţiunea de patologie socială.

Această noţiune are o dublă calitate. Mai întâi, persistenţa în nonconformitate este privită ca o afecţiune cronică de care nu te poţi vindeca decât părăsind mediul patogen, apoi, ca o consecinţă, este salvat caracterul corectiv şi pedagogic al pedepsei, izolând clasele de indivizi asupra cărora sancţiunea nu reuşeşte să aibă efect.

Teza dualităţii socializării (în grupul elementar şi în societatea globală) ne invită deci să gândim delincvenţa într-o altă lumină. Ea afirmă într-adevăr că atitudinea

criminală se capătă într-un mediu social care acceptă şi promovează în interiorul său un anumit grad de devianţă faţă de normele stabilite prin legile unei societăţi. Însă această perspectivă nu oferă răspuns unei întrebări esenţiale în domeniu: *faptul că o conduită respectă cu scrupulozitate normele în vigoare într-un grup elementar este suficient pentru a fi considerată drept normală*? Altfel spus, angajamentele criminalului (legea tăcerii sau îndeplinirea unui contract pentru mafiot), ale celui care respectă o tradiţie (păstrarea unor obiceiuri vestimentare, igienice sau ritualice proprii unui grup primar) sau ale profesionistului (căile de evitare a legii, transmise între colegi) definesc ele obligaţii pe care le putem considera la fel de legitime ca cele ce decurg din dreptul penal?

— Morala şi crima

Pentru o parte a sociologilor Şcolii de la Chicago, apartenenţa la un grup social se confundă cu adeziunea la o tradiţie care-i desemnează individului, în mod definitiv, un mod de a se situa în lume. Din acest punct de vedere, cel mai mic grup elementar posedă vocaţia de a fi transformat în purtător al unei culturi (Wirth, 1931) sau, pentru cei pe care o asemenea afirmaţie gravă îi nelinişteşte, al unei „subculturi”. Astfel, pentru a nu lua decât exemplul delincvenţei, dacă admitem existenţa unei „culturi a crimei”, a apela la o asemenea activitate delincvenţională apare drept reacţia normală a indivizilor care acceptă un sistem de valori concurent cu cel la care se raportează membrii unei societăţi globale. Această extindere a noţiunii de cultură la un grup deviant este însoţită adesea de o propunere „terapeutică”: pentru a pune capăt nonconformităţii conduitelor, trebuie să recurgem la procedee de „aculturaţie”.

Pentru criminolog, care trebuie să se limiteze la maxima „nimeni nu poate ignora legea”, o astfel de concurenţă nu există. Codul penal marchează, cu suficientă claritate, frontiera pe care o societate o trasează între licit şi ilicit. Iar dacă o acţiune nonconformă este ilegală şi reperată ca atare, trebuie ca ea să fie sancţionată

în justiţie, independent de raţiunile care explică infracţiunea, raţiuni care pot uneori să fie considerate circumstanţe ce atenuează pedeapsa pronunţată. Dar, pentru sociolog, problema se prezintă cu mult mai neclar: dacă el admite criteriile de normalitate reţinute de Durkheim (regularitate şi generalitate), ar trebui să considere crima, furtul, prostituţia, toxicomania, corupţia sau frauda fiscală ca tot atâtea fenomene normale. Şi totuşi, să acceptăm oare, sub pretextul că aceste practici sunt comune şi răspândite, că o colectivitate umană n-ar mai trebui să le sancţioneze?

Dacă se doreşte un răspuns la această întrebare, trebuie înlăturată o primă obiecţie: principiile unei normalităţi ideale (teologică sau filosofică) permit să afirmăm că anumite acte sunt crime, în pofida faptului că o ordine normativă particulară le consideră legitime?

La această întrebare, moralistul ar răspunde afirmativ, deoarece el asociază strict definiţia normalului cu determinarea binelui şi a răului. Datorită originii lor, care este considerată fie divină, fie raţională, regulile morale posedă un caracter absolut care le eliberează de contingenţele dreptului. Strict vorbind, ele n-ar trebui să figureze în codurile de legi, deoarece, prin chiar natura sa prescriptivă sau categorică, imperativul moral ar trebui să se impună direct conştiinţei individuale. Dar acest răspuns este prea abstract pentru a se aplica cu adevărat tuturor delictelor care ar putea fi întâlnite în viaţa cotidiană. Dacă ar putea fi valabil, în timp de pace civilă, pentru acte care stârnesc în general aversiunea (crimă, viol violenţă gratuită, tortură, perversitate etc.), el nu ar putea să se aplice diversităţii infracţiunilor banale (furturi, escrocherii „necivilităţi”[3], fraude etc.) în societăţile moderne.

Dacă ne limităm la practicile curente, se pare că o definiţie rezonabilă a criminalităţii trebuie să fie legată mai mult de determinarea a ceea ce este permis şi a ceea ce este interzis, decât de principiile binelui şi răului. În orice caz, acesta este punctul de vedere pe care îl adoptă

3 Pentru a relua termenul lui Roché (1993).

sociologia şi criminologia, ambele admiţând că validitatea dreptului penal este o problemă de legitimitate: ea depinde de puterea de a-l impune şi de forţa mijloacelor utilizate pentru a-l face respectat. Nu mai este vorba de a se pronunţa asupra naturii conduitelor necorespunzătoare ce solicită blamul: pentru a şti ceea ce constituie o infracţiune, este suficient să se raporteze la prescripţiile dreptului obiectiv.

Dar criminologia şi sociologia trag concluzii diferite din această afirmaţie: dacă prima întocmeşte lista oficială a infracţiunilor şi caută explicaţia cauzelor apariţiei lor, a evoluţiei lor şi uneori se pronunţă asupra măsurilor corective aplicate delincvenţei, sociologia încearcă să găsească chiar principiul infracţiunii plecând de la o întrebare: în ce condiţii o inconduită este astfel percepută, definită ca delict şi tratată ca atare de instituţiile însărcinate să sancţioneze crima?

— Principiul infracţiunii

A comite o infracţiune nu este o acţiune care face, instantaneu, dintr-un individ un criminal. S-a spus deja că numai odată cu recidiva infracţiunea devine semnul unei persistenţe în crimă, care poate eventual atrage clasificarea contravenientului în categoria delincvenţilor. Dar reiterarea unei fapte rele nu se traduce în mod mecanic printr-o astfel de clasificare: pot fi invocate o serie întreagă de „bune motive”, care permit să fie justificată şi scuzată conduita respectivă, pentru a suspenda o judecată definitivă. De aceea se poate presupune că unele mecanisme sociale intervin între actul potenţial delincvent şi definirea sa. Observaţia simplă pare de altfel să stabilească realitatea acestui fenomen: într-adevăr, se ştie că din totalul celor care ar putea să recurgă la activităţi criminale (întrucât se găsesc în condiţii de existenţă identice), doar un mic număr de indivizi optează pentru cariera[4] de delincvent; această constatare stă la baza

4 Prima utilizare a termenului „carieră” îi aparţine lui Tarde (1890). Puţin mai departe vom vedea semnificaţia modernă pe care o dau sociologii acestei noţiuni.

studiilor clasice, care consideră crima o „profesie periculoasă” (Tarde, 1890) sau o „categorie criminală” (Mead, 1928). Dar putem adăuga, de asemenea, că dintre toţi cei care fac obiectul urmăririlor penale, un număr redus rămâne definitiv în criminalitate: acest fapt este afirmat de analizele care opun devianţa primară şi secundară (Lemerţ, 1967) sau de cele care fac distincţia între „ilegalism” şi delincvenţă (Foucault, 1975).

Dând importanţă tot mai mare caracterului determinant al acestor mecanisme sociale în definirea populaţiilor criminale, sociologia a părăsit puţin câte puţin ideea de a explica criminalitatea pe baza noţiunii de patologie socială. Alături de concepţiile funcţionaliste şi culturaliste asupra crimei, care percep infracţiunea ca pe un act ce întăreşte coeziunea socială sau ca rezultând dintr-un tropism, s-a dezvoltat un curent de analiză care şi-a propus să studieze modalităţile prin care un contravenient se transformă în criminal. Aceşti sociologi, numiţi, de obicei, „teoreticieni ai etichetării” (*label theorists*), au încercat să descrie, în integralitatea elementelor constitutive, activitatea practică prin care este identificat şi incriminat delincventul: recunoaşterea actului, selectarea indicilor pertinenţi, atribuirea de semnificaţie, tratament instituţional al acestor date, recurgerea la categoriile judecăţii penale, aplicarea pedepsei etc. Prin aceste anchete minuţioase, ei considerau că poate fi înţeles fenomenul care se află în centrul determinării faptelor de delincvenţă: reacţia socială.

Pe scurt, dintre toţi factorii sociali ce pot fi utilizaţi în analiza criminalităţii, adepţii teoriei etichetării nu i-au reţinut pe cei care permit conturarea personalităţii deviantului sau caracterizarea actului delincvent sau detalierea condiţiilor de comitere a unei infracţiuni. Întrucât se interesează mai degrabă de operaţiunea socială care transformă o inconduită într-un fapt de devianţă, ei analizează activitatea colectivă care produce etichetarea, respingerea, reprimarea şi condamnarea unei manifestări

de nonconformitate.

Şi astăzi, funcţionalismul, culturalismul şi teoria etichetării sunt cele trei cadre de analiză cele mai frecvente la care sociologia recurge atunci când abordează problema delincvenţei. Totuşi, interpretările pe care fiecare dintre ele le propune pot fi grupate în două mari clase: teorii cauzale şi teorii comprehensive asupra devianţei.

Într-adevăr, o infracţiune poate fi privită în două moduri diferite. În primul rând, este posibil să o tratăm în calitate de fapt juridic. În acest caz, ea se confundă cu crimele şi delictele care fac obiectul intervenţiilor poliţiei şi autorităţilor judiciare; pentru a ne forma o imagine despre această realitate, este suficient să consultăm statisticile oficiale, pe care autorităţile administrative le ţin la zi cu scrupulozitate. De la Quételet, intuiţiile criminologiei se bazează pe acest tip de date, încercând să găsească prin analiza cantitativă răspunsul la întrebarea: cine anume comite un anumit tip de infracţiune şi de ce?

În al doilea rând, infracţiunea poate fi înţeleasă ca fenomen social, deci ca un act ce face obiectul unei evaluări ce scoate în evidenţă modurile noastre obişnuite de a concepe normalitatea. În acest caz, ea pune un alt gen de întrebare: ce înseamnă a comite o infracţiune?

Răspunsul la prima întrebare ne duce, în general, la o teorie „cauzală”, adică la o explicaţie a comportamentelor deja calificate (drept crimă sau delict), care nu se pronunţă nici asupra naturii actelor, nici asupra sensului lor. Aceste teorii sunt cauzale într-un sens foarte slab, în măsura în care ele recurg la un principiu de cauzalitate vag compatibil cu exigenţele analizei cantitative. Hirschi şi Selvin (1975) au descris admirabil limitele de pertinenţă ale descrierii statistice a criminalităţii; se ştie, mai general, că dacă utilizarea conceptului de cauzalitate nu este imposibilă în sociologie, el pretinde o definire a validităţii restrânse pe care el cade de acord să i-o cedeze (Forsé, 1991). A doua întrebare admite că cele două dimensiuni ale infracţiunii fac parte

inerentă din înţelegerea sa, deci şi din definirea sa. La această problemă vor să ofere soluţii teoriile comprehensive asupra devianţei, încercând să explice procedurile prin care unui act i se conferă un caracter deviant şi prin care atribuim responsabilitatea autorului său.

În concluzie, dacă teoriile cauzale iau act pur şi simplu de existenţa criminalităţii şi încearcă să explice etiologia pentru a contribui la eradicarea ei, teoriile comprehensive încearcă să descifreze motivaţiile conduitei deviante, plecând chiar de la noţiunea de infracţiune şi precizând locul pe care îl deţine reacţia socială în definirea actului delincvent. Despre aceste două tipuri de teorii se ocupă următoarele două capitole.

Bibliografie

Beccaria C., *Des délits et des peines*, Flammarion, Paris, [1764] 1991.

Cohen A., *La Déviance*, Duculot, Gembloux, 1971.

Durkheim E., *Les Règles de la méthode sociologique*, PUF, Paris, [1895] 1977. Foucault M., *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1975.

Glückman M., *Politics, Law and Ritual în Tribal Africa*, Basil Blackwell, Oxford, 1965.

Halbwachs M., *La Théorie de l'homme moyen. Essai sur Quételet et la statistique morale*, Alcan, Paris, 1912.

Mendras H., *Eléments de sociologie*, A. Colin, Paris, 1967.

Leclerc G., *L'observation de l'homme*, Seuil, Paris, 1979.

Lombroso C., *Le crime. Causes et remèdes*, Schleicher Frères, Paris, 1899. Sutherland E.; Cressey D., *Principes de criminologie*, Cujas, Paris, [1939] 1966. Szabó D. (ed.), *Déviance et criminalité*, A. Colin, Paris, 1970.

Tarde G., *La Criminalité comparée*, Alcan, Paris, 1890.

Weber W., *Sociologie du droit*, PUF, Paris, 1986.

PARTEA A DOUA

Teorii cauzale ale devianţei

De mai mult de un secol, cifrele criminalităţii sunt luate în evidenţa serviciilor administrative din ţările dezvoltate. Inventarierea meticuloasă a infracţiunilor, a tipologiei autorilor şi a condamnărilor pronunţate a condus, pe de o parte, la înţelegerea delincvenţei pe baza unei date obiective: rata criminalităţii, şi, pe de altă parte, la două întrebări de bază: din ce cauză rata criminalităţii variază şi de ce există diferenţe în comportamentele individuale ale celor aflaţi pe drumul criminalităţii (Gibbs, 1987)?

Validitatea statisticilor delincvenţei este dintotdeauna dezbătută cu pasiune: dacă „realitatea" crimei şi a agravării acesteia sunt considerate evidente de către unii, ele sunt contestate de alţii care insistă asupra faptului că aceste cifre evidenţiază doar activitatea poliţiei şi justiţiei (Cusson, 1990, pp. 15 – 25; Roché, 1993, pp. 72 – 83; Robert, 1994). Dar, dincolo de această controversă, rămâne esenţial faptul că statistica delincvenţei pune în evidenţă o realitate a faptelor, lucru înţeles cu mult timp în urmă. În anii '50 ai secolului al XIX-lea au fost stabilite cinci caracteristici majore ale delincvenţei: constantă, masculină, juvenilă, urbană, înfăptuită de cei mai defavorizaţi. De atunci, analizele cantitative pe care se bazează criminologia încearcă să explice aceste caracteristici introducând în modelele pe care le realizează variabile şi factori noi, susceptibili de a-i preciza mai bine semnificaţia. Cu timpul, numărul variabilelor a crescut foarte mult: la variabile ca vârstă, sex, loc de rezidenţă, tipul infracţiunii din primele tabele s-au adăugat altele cum ar fi: categoria socio-profesională, originea etnică, nivelul de pregătire şcolară, statutul social, relaţiile cu mediul delincvenţional şi apoi date privind familia, educaţia şi profilul psihologic al delincventului. Totodată, alte variabile au dispărut, cum ar fi aceea, considerată determinantă la începutul secolului trecut, a climatului geografic. Conform „legii termice", criminalitatea ar varia după temperatură: crimele pasionale prevalează în ţările calde, în timp ce în zonele reci sunt mai frecvente crimele

împotriva proprietăţii.

Acumularea variabilelor pe care trebuie să le luăm astăzi în considerare pentru a descoperi cauzele probabile ale conduitei deviante dă măsura acestor eforturi din ce în ce mai disperate, ceea ce suscită scepticismul specialiştilor:

„Timp de aproape un secol, criminologii au trecut în revistă toate elementele care, datorită evoluţiei cunoştinţelor noastre de patologie individuală sau socială, puteau fi considerate drept cauze posibile ale delincvenţei; dar ei nu au reuşit să dovedească că frecvenţa unuia dintre ele ar fi semnificativ cu mult mai mare în lumea răufăcătorilor. Chiar studiul asupra nebuniei nu a permis această demonstraţie: nu s-a putut stabili că vreo boală mentală ar fi mai răspândită la criminali decât la non-criminali" (Léauté, 1989, p. 762).

Criminologii, în general, fac abstracţie de aceste dificultăţi: deşi admit limitele domeniului lor, ei continuă să acumuleze fapte stabilite prin cercetări asupra delincvenţei. John Braithwaite (1989) a stabilit o listă cu aceste fapte. În opinia sa, ar trebui să ţinem seama că delincvenţa este comisă în cea mai mare parte a cazurilor de către:

— Indivizi de sex masculin;

— Indivizi ce aparţin categoriei de vârstă cuprinsă între 15 şi 25 ani;

— Indivizi celibatari;

— Indivizi care trăiesc în oraşe mari;

— Indivizi care au cunoscut o mobilitate rezidenţială ridicată sau care locuiesc în zone caracterizate printr-o importantă mobilitate a domiciliului.

Aceşti indivizi ar fi mai puţin angajaţi în delincvenţă dacă:

— Ar fi puternic atraşi de activităţile şcolare şi

— Ar avea aspiraţii şcolare şi profesionale înalte.

Şi, dimpotrivă, sunt mai înclinaţi spre devianţă dacă:

— Au rezultate şcolare mediocre şi

— Au relaţii bune cu delincvenţii.

Aceşti indivizi ar fi mai puţin dispuşi să recurgă la infracţiuni dacă:

— Ar fi foarte legaţi de părinţii lor şi

— Ar crede cu fermitate în respectarea legii.

— Atât pentru bărbaţi cât şi pentru femei, a te situa în partea de jos a structurii de clasă, fie că ea este stabilită prin statutul socio-economic al indivizilor sau prin cel al zonei rezidenţiale, a fi şomer, a aparţine unei minorităţi discriminate sunt circumstanţe care măresc rata infracţionalităţii în toate formele sale, excepţie făcând acelea pe care categoriile respective de populaţie nu au ocazia să le comită (delict de iniţiere, abuz de bunuri sociale, fals în înscrisuri etc.)

În sfârşit, se admite că

— Rata criminalităţii a crescut după al doilea război mondial în majoritatea ţărilor dezvoltate, mai puţin în Japonia şi Elveţia.

Pentru a da o imagine mai elocventă acestei enumerări, asumându-ne riscul, putem încerca să ordonăm faptele considerate certe de către statistica criminală şi să construim, în scop predictiv, portretul-tip al delincventului. Rezultatul este uimitor:

„Este un băiat crescut de o mamă singură destul de ocupată, care l-a răsfăţat, a cedat capriciilor sale, dar nu i-a dezvoltat suficient dragostea de muncă. Învaţă într-o şcoală profesională în care profesori fără prea multă experienţă îi facilitează mai mult eşecul şcolar. La mijlocul ciclului şcolar, el abia ştie să scrie şi să citească. Este orientat atunci spre un program minimal, în care îşi pierde timpul. Capătă obişnuinţa de a lenevi, se iniţiază în furt şi începe să consume marijuana. Abandonează şcoala şi îşi caută un loc de muncă. Având ambiţii nerealiste, dispreţuieşte muncile de jos care îi sunt oferite. Mai mulţi ani supravieţuieşte de pe o zi pe alta, subzistând datorită ajutorului mamei, ajutoarelor sociale şi puţinilor bani obţinuţi ocazional. Prin furt ajunge să trăiască destul de precar şi să-şi procure uneori droguri” (Cusson, 1990, p. 71).

Desigur că cercetarea în criminologie prezintă destule neajunsuri, cu regularitate evidenţiate de critică: aspectul tautologic al anumitor afirmaţii, erori în măsurarea variaţiilor ratei criminalităţii, confuzii între variabile şi factori, ipoteze implicite niciodată testate, asocierea unor factori care nu au cu necesitate o legătură logică, recursul la „false criterii de cauzalitate" (Hirschi şi Selvin, 1975, pp. 117 – 144). Dar, deşi îi este contestată pretenţia de a furniza o explicaţie cauzală adecvată a delincvenţei, criminologia îşi continuă cercetările, îşi perfecţionează metodele şi îşi păstrează încrederea că îşi va atinge într-o bună zi ţelul. Şi aceasta deoarece ea este în primul rând o ştiinţă aplicată, al cărei obiect este, după unii, ameliorarea sorţii unor delincvenţi, consideraţi victime ale unor împrejurări nefericite; sau furnizarea de date, analize şi recomandări celor responsabili administrativ şi politic cu prevenirea şi combaterea delincvenţei.

Dar, oricare ar fi motivele utilizării lor şi independent de validitatea lor ştiinţifică, statisticile criminalităţii pun în evidenţă un fapt care continuă să intrige şi din care Quételet a făcut o lege: constanţa crimei. Or, formularea acestei legi se bazează pe două postulate. Primul, fundamental, admite că fiecare societate posedă un sistem care stabileşte ce este licit şi ce este ilicit şi care sancţionează ceea ce contravine legii; al doilea, mai enigmatic, afirmă că, toate lucrurile fiind egale, un număr mereu asemănător de indivizi, din raţiuni obscure, optează pentru ceea ce este ilicit, adică pentru infracţiuni.

De ce însă fiinţa umană ajunge la delict? La această întrebare, veche de când e lumea, Quételet are următorul răspuns:

„Presupunând că oamenii se află plasaţi în aceleaşi împrejurări, numesc înclinaţie spre crimă probabilitatea mai mare sau mai mică de a comite o crimă" (Quételet, 1835, p. 249).

Care este baza raţionamentului? Existând o aceeaşi tentaţie de a încălca legea, un individ va comite

infracţiunea, în timp ce altul se va abţine. Această diferenţă se explică prin noţiunea de „înclinaţie spre crimă”, care este mai puternică la primul decât la al doilea. Putem, bineînţeles, să ironizăm explicaţia dată comparând-o cu cea care pretinde că explică efectele opiumului, atribuindu-i virtuţi dormitive. Dar ironia nu este suficientă! Constanţa crimei nu poate fi explicată invocând o înclinaţie, deoarece nici Quételet nu a putut să-i precizeze conţinutul. Pentru aceasta, ar fi trebuit să răspundă la întrebarea: unde se află înclinaţia spre crimă? Problema însă, am văzut, nu admite soluţie empirică univocă.

Dacă Quételet afirmă că ea rezidă în probabilitate – adică localizarea sa trebuie găsită prin definirea unei norme deduse din măsurarea conduitelor generale şi din evidenţierea unei conduite medii în funcţie de care evaluăm o abatere ca fiind semnificativă –, Lombroso o consideră ereditară şi, în consecinţă, înscrisă în constituţia fizică a indivizilor. Pentru Tarde, dimpotrivă, obişnuinţa criminală este produsul imitaţiei şi este învăţată prin contactul repetat cu alţi delincvenţi. La Beccaria, înclinaţia spre crimă este, înainte de toate, în funcţie de natura sistemului de penalitate, care defineşte infracţiunile şi pedepsele atribuite.

Quételet, Lombroso, Tarde şi Beccaria delimitează formele acceptabile ale unei explicaţii plauzibile a criminalităţii. Se constată că acestea se ordonează în jurul a patru idei: „natura rea”, „moralitatea rea”, „anturajul rău”, „administrarea rea”. Aceste idei ale simţului comun nu sunt lipsite de valoare. Într-adevăr, atunci când ne întrebăm ce poate stopa tendinţa de a comite o infracţiune, ne gândim imediat la trei instanţe: conştiinţa (supraeul, sufletul); cei apropiaţi, semnificativi (familia, prietenii sau cunoştinţele); instituţiile represiunii (frica de judecător sau de poliţist). Este deci corect să credem că, dacă un individ este capabil să surmonteze toate aceste obstacole ce se interpun în calea satisfacerii dorinţei sale sau a realizării impulsului său, aceasta înseamnă că el are probabil calităţi

specifice, care îl exclud din normalitate. Deci, într-un anumit fel, delincventul este întotdeauna un mic monstru. În afară numai de cazul în care e slăbit vreunul dintre dispozitivele de constrângere sau de refulare pe care în mod normal le conţin pasiunile umane. Această părere a fost adoptată rapid de criminologie, în încercarea de a explica cauzele acestui eşec: lipsa educaţiei primare, eşecul pedagogic, mediul dezorganizat, laxismul justiţiei, nepăsarea poliţiei, neatenţia proprietarilor, plăcerea primejdiei etc.

Criminologia modernă percepe cauzalitatea crimei prin formele elaborate la mijlocul secolului al XIX-lea. Şi, aşa cum a remarcat Albert Cohen (1962, p. 78), factorii explicativi ai analizei cantitative nu sunt adesea decât traducerea savantă a concepţiilor implicite privind originea delincvenţei. Într-adevăr, chiar după ani de căutări, nu vom putea găsi cauzele crimei decât:

— În personalitatea delincventului sau

— În mediul în care a fost el crescut şi unde şi-a desfăşurat activitatea cotidiană sau

— În societatea în interiorul căreia se situează acest mediu.

În consecinţă, în încercarea de a explica criminalitatea, teoriile cauzale ale devianţei reţin patru grupe mari de factori: neadaptarea individului, emulaţia din grupul de egali, diluarea autorităţii instituţiilor de control, inegalitatea socială. Acestor patru tipuri de explicaţii trebuie să adăugăm un al cincilea, oarecum diferit: cel care concepe criminalitatea ca un fenomen legat de reproducerea dominaţiei, adică decurgând direct din apărarea unei forme stabilite a ierarhiei sociale. Aceste cinci tipuri de explicaţie vor fi examinate în cele ce urmează.

CAPITOLUL 1
Individul

Simţul comun admite cu uşurinţă despre crimă că este comisă de indivizi ce posedă o dispoziţie specială care îi împinge să facă rău în mod obligatoriu. Ideea „naturii

rele” oferă omului obişnuit o explicaţie comodă asupra acestor purtări. Aceeaşi idee este întâlnită în concepţiile influenţate de determinismul biologic care, afirmând caracterul iremediabil nociv al delincventului, împing criminologia pe drumul eugeniei sociale. Pentru anumiţi cercetători, cum ar fi medicii americani E. Hooton (1939) şi W. Sheldon (1949), pentru a pune capăt crimei ar fi necesar să-i eliminăm pe cei care, conform predicţiei ştiinţifice, nu vor reuşi niciodată să se adapteze la exigenţele vieţii în societate. Influenţa pe care o exercită astăzi genetica permite regândirea acestor argumente, dându-le hainele moderne ale adevărului ştiinţific (Wilson şi Hermstein, 1985), dar atrăgând totodată criticile tăioase ale savanţilor preocupaţi să dezvăluie impostura (Kamin, 1986).

Totuşi, progresele cunoaşterii psihismului uman – psihologia clinică, psihanaliza, psihiatria copilului etc. – au făcut, încet, distincţia între ceea ce este înnăscut şi ceea ce este dobândit. Impactul tezelor cu privire la dezvoltarea individului a contribuit în mare măsură la discreditarea afirmaţiilor implacabile ale determinismului, făcând să se impună o nouă fiinţă în lumea socială: copilul. Brusc, adultul a putut fi conceput ca produsul experienţelor trăite în timpul primei copilării. S-a deschis astfel o nouă cale în prevenirea delincvenţei: corectarea brutală a conduitelor deviante este înlocuită cu cercetarea tulburărilor precoce în construcţia personalităţii.

Acest punct de vedere a fost introdus în criminologie de un celebru cuplu de cercetători americani: Eleanor şi Sheldon Glueck. Intenţia lor iniţială era de a verifica exactitatea tezelor asupra somatotipului, prezentate de Sheldon în anii ’40.

„Pe scurt şi grosier rezumată, tipologia făcută de Sheldon pentru tipurile corporale este bazată pe predominanţa relativă a aparatului visceral digestiv, a musculaturii şi osaturii, a ţesuturilor cutanate şi nervoase. Prima componentă reţine rotunjimea şi moliciunea, a doua, duritatea şi caracterul rectangular, a treia, slăbiciunea şi

fragilitatea. Prima componentă este numită *endomorfie*, a doua *mezomorfie* şi a treia *ectomorfie*. Endomorful are tendinţă spre viaţă uşoară, este sociabil şi petrecăreţ; mezomorful tinde să fie agitat, energic şi insensibil; ectomorful este introspectiv, sensibil şi nervos" (Cohen, 1971, p. 106).

Soţii Glueck (1950; 1956 a) construiesc eşantioane mari de populaţie (500 delincvenţi, 500 non-delincvenţi, apoi 1.000 delincvenţi juvenili şi 500 de femei delincvente) şi îşi propun să afle „dacă o trăsătură psihologică specială are cauze în principal fizice sau socio-culturale". La sfârşitul anchetelor lor, a căror seriozitate nu este contestată decât în anumite aspecte ale metodei, ei confirmă lipsurile teoriei fiziologice: chiar dacă recunosc că delincvenţii prezintă în mod curent mai ales trăsături mezomorfice (forţă fizică şi impulsivitate), ei afirmă că nimic nu validează faptul că delincventul ar putea fi definit ca aparţinând unuia din cele trei tipuri fizice descrise de Sheldon. Ei susţin că, dimpotrivă, comportamentul criminal aparţine indivizilor care manifestă configuraţii particulare ale însuşirilor biologice, psihologice şi sociale. În această configuraţie, factorii psihologici sunt cei care predomină. Întâietatea acordată personalităţii provine, în primul rând, dintr-o înclinaţie teoretică: pentru soţii Glueck, tendinţele criminale sunt o parte a dotării mentale a individului şi formarea lor precedă în mod necesar angajarea în delincvenţă; în consecinţă, ei consideră ridicolă teoria, la modă în epoca lor, după care crima ar fi o conduită pe care tânărul o învaţă din contactul cu bandele de delincvenţi. Dar această poziţie, în al doilea rând, este sprijinită de date de observaţie.

Cercetarea lor pe un dublu eşantion – de delincvenţi şi non-delincvenţi –, efectuată în anul 1930, atestă extrema precocitate a conduitelor deviante: după ei, 44, 4% dintre delincvenţi au comis fapte reprobabile înainte de vârsta de 7 ani şi 87, 7% înainte de 10 ani. Validitatea acestei afirmaţii a fost contestată: actele pe care soţii Glueck le reţin pentru definirea tendinţei criminale includ

şterpelitul, chiulul de la şcoală, obiceiul de a răspunde părinţilor, de a se culca târziu, fumatul timpuriu etc. Nu putea să lipsească întrebarea: este corect să considerăm aceste conduite, care capătă un caracter general, ca fiind semnele criminalităţii viitoare? Pare, într-adevăr, evident că abia după ce criminalitatea a fost oficial înregistrată, în adolescenţă sau la vârstă adultă, cercetătorul poate înscrie acţiunile banale din copilărie într-o bibliografie liniară, considerând un anume eveniment ca premisă a unei realităţi ulterioare. Pe scurt, afirmaţia soţilor Glueck în legătură cu precocitatea tendinţei criminale suferă de defectele construcţiei retrospective.

Această critică nu i-a făcut totuşi să renunţe la teza precocităţii, care cântărea greu în favoarea ideii că anumiţi indivizi ar poseda un „potenţial de delincvenţă" superior altora. Ei susţin că acest potenţial, marcă a inadaptării sociale, se constituie în prima copilărie, fiind invers proporţional cu eficacitatea mecanismelor de refulare care sunt puse în practică în mod necesar în această perioadă, apoi se întăreşte la şcoală, întrucât eşecul şcolar apare ca un factor puternic corelat cu delincvenţa (E. şi S. Glueck, 1956 b, pp. 28 – 40).

„Nesocializat, nedisciplinat şi needucat, în primele sale încercări de a se exprima şi de a se forma, copilul recurge la minciună, la şiretenie, la mânie, la ură, la furt, la agresiune, la atac şi la alte forme de comportament asocial. Ceea ce este constrâns să înveţe, în confruntarea sa precoce cu lumea adultă, pentru a-şi dezvolta personalitatea şi pentru a câştiga afecţiune, pentru a-şi construi sentimentul de securitate, de aprobare pe care această lume a adulţilor îl asigură, nu este un comportament nonconformist de egoism şi de delincvenţă, ci un comportament convenţional de altruism şi de non-delincvenţă; aceasta nu înseamnă exprimarea instinctelor şi dorinţelor asociale sau antisociale, ci cum să-şi stăpânească tendinţele primitive astfel încât să poată câştiga dragostea şi acceptarea părinţilor săi" (E. şi S. Glueck, 1964, p. 245).

Cu alte cuvinte, ar exista o categorie de indivizi cu o constituţie biopsihologică ce i-ar predispune la devianţă. Pentru soţii Glueck, originea acestei predispoziţii trebuie căutată în primul rând în faptul că anumiţi părinţi sunt incapabili să-şi educe corect copiii, fie din cauza absenţei (divorţ, separare etc.), fie din cauza incompetenţei (violenţă, lipsă de afecţiune etc.). Constituită de timpuriu în interiorul unei structuri psihice, personalitatea criminalului nu va face decât să se afirme progresiv în cursul evenimentelor vieţii.

Pe baza acestei explicaţii, soţii Glueck (1964, pp. 83 – 172) elaborează „tabele sociale predictive”: plecând de la 402 variabile grupate în şapte categorii de factori (constituţia fizică, inteligenţa, structura personalităţii, temperamentul, originea şi raporturile familiare, parcurs şcolar, timp liber şi obişnuinţe), ei doresc să ofere un instrument ştiinţific care ar permite să se prezică viitorul delictual al unui copil, desigur cu intenţia de a preveni această variantă, deşi ineluctabilă din perspectiva datelor obiective.

Abordarea este paradoxală, căci sunt doar două alternative: fie datele obiective care descriu structura unei personalităţi deviante sunt exacte – şi atunci cum să credem că ar putea fi corectate –, fie pot fi modificate – şi atunci cum să pretindem că sunt atât de determinante pe cât se afirmă?

Explicaţia cauzală a crimei prin trăsăturile psihologice ale individului nu se împiedică de acest paradox, deoarece este construită pe un *a priori* teoretic care nu mai cere să fie justificat: prevalenţa structurii psihice în realizarea acţiunii. Dar creionarea genezei personalităţii criminale ne permite să explicăm, realmente, faptul că un individ devine delincvent şi comite un anumit gen de infracţiune? Dacă ar fi posibil, ar însemna să admitem ideea că destinele oamenilor sunt supuse unui principiu al cauzalităţii. Or, numeroase analize cantitative au scos în evidenţă imposibilitatea menţinerii unei concepţii liniare în explicarea traiectoriilor sociale. Briar şi

Piliavin (1965) au rezumat patru concluzii ale acestor analize în domeniul delincvenţei:

— Factorii etiologici nu operează niciodată în mod uniform;

— Indivizii care posedă predispoziţii identice nu urmează cu necesitate acelaşi itinerariu, adică nu devin în mod sistematic delincvenţi confirmaţi;

— Majoritatea delincvenţilor adolescenţi renunţă uşor la aceste obişnuinţe la vârsta adultă (Gibbs [1977] aminteşte că o renunţare asemănătoare se petrece la o mare parte a persoanelor încarcerate care, după ispăşirea pedepsei, abandonează activitatea delincvenţională);

— O proporţie mică de delincvenţi, probaţi oficial, posedă trăsăturile psihologice care compun modelul deviantului elaborat de criminologie.

În rezumat, două critici pot fi aduse teoriilor cauzale ale delincvenţei ce acordă întâietate individului. Prima constă în a afirma că această teorie se bazează pe o noţiune de identitate prea statică. Este greu să ignorăm faptul că biografia unui criminal este întotdeauna o reconstrucţie, care se realizează pe baza definirii sale prealabile ca delincvent: într-adevăr, doar în momentul incriminării faptele din trecutul unui criminal se pot integra într-un tablou de ansamblu pentru a deveni o probă suplimentară a naturii sale deviante, în sfârşit dovedită. Recurgerea la acest procedeu corespunde unei exigenţe logice: ar fi posibil, oare, să facem inteligibil şirul lung al evenimentelor trecute dacă nu s-ar ordona episoadele după o schemă de interpretare pe care doar concluzia o oferă? în aceste condiţii, ne putem îndoi de faptul că micile năzbâtii ale copilăriei, admiţând că ar fi posibil să ne încredem în memoria celui care le reproduce, pot fi considerate factori explicativi ai conduitei din timpul adolescenţei sau chiar de la vârsta adultă.

A doua critică se naşte dintr-o întrebare: este corect să găsim o aceeaşi origine – personalitatea – pentru fapte de devianţă atât de diferite? Chiar nu este nicio diferenţă între acţiunea unui violator înrăit şi cea a funcţionarului

model care fură din casa de bani rămasă deschisă din întâmplare sau între acţiunea unei femei părăsite care apelează la prostituţie pentru a-şi hrăni copilul şi conduita unui consumator de droguri, a unui şef de întreprindere ce comite un delict economic, a şomerului la sfârşitul perioadei de plată a şomajului ce fură bunuri de primă necesitate, a adolescentului care ajunge la acte de delincvenţă minoră sau a celui care fură în tren? Aceasta este, de altfel, obiecţia majoră adresată cercetărilor din criminologie: construiesc teorii neluând în considerare decât infracţiunile care sunt pe pagina întâi a ziarelor, cele care sunt cel mai repede cunoscute şi aduc pagubele cele mai vizibile; altfel spus, cercul restrâns al delictelor împotriva persoanei şi a proprietăţii, acte care sunt specifice populaţiilor defavorizate. Dar domeniul activităţilor deviante depăşeşte cu mult acest cerc; conduitele criminale pot fi de asemenea înfăptuite de cetăţenii onorabili, care sunt în afara oricărei bănuieli. Astfel, în loc de a raporta formele neasemănătoare ale conduitelor ilicite la o dispoziţie psihologică unică responsabilă de comiterea unor infracţiuni, ar trebui să se admită că noţiunea de „personalitate criminală” nu permite elaborarea unei explicaţii satisfăcătoare asupra crimei şi că, până la urmă, propune un instrument neadecvat de predicţie.

Recunoscând ca fundamentate aceste duble critici, unii criminologi au conchis că o explicaţie cauzală asupra devianţei trebuie să diferenţieze între actele care generează infracţiuni şi să ia în considerare apartenenţa individului la un mediu care îi formează obişnuinţele. Din acest motiv criminologii au decis să extindă câmpul investigaţiilor la factori care sunt exteriori individului.

CAPITOLUL 2

Mediul

Criminalitatea nu poate fi explicată dacă o raportăm exclusiv la înclinaţiile determinate de un anumit tip de personalitate. Aceasta este ideea pe care o susţine, într-o manieră empirică, o cercetare realizată de doi sociologi de

la Şcoala din Chicago, Clifford Shaw şi Henry MacKay (1942). Demersul pe care aceştia îl adoptă, „ecologia umană", urmăreşte să precizeze influenţa mediului înconjurător asupra acţiunii individuale.

„Diferenţele individuale şi de personalitate, ca şi diferenţele în relaţiile familiale şi în contactele cu alte instituţii şi grupuri, au fără îndoială o mare influenţă asupra acceptării sau refuzului de angajare în activităţi delincvenţionale. Dar trebuie să spunem totuşi că dacă n-ar exista o anumită tradiţie în delincvenţă şi dacă tinerii nu ar avea posibilitatea să o cunoască, mulţi dintre cei ce devin delincvenţi în cartierele sărace şi-ar găsi satisfacţia în alte activităţi decât delincvenţa" (Shaw şi MacKay, 1942, p. 68).

Acest punct de vedere, ce explică delincvenţa prin luarea în considerare a condiţiilor de viaţă predominante în zona de rezidenţă, se regăseşte în ceea ce în mod tradiţional susţine şi sociologia: factorul prim în deprinderea obişnuinţelor este mediul în care a crescut şi a evoluat un individ, cel care impune un cadru de referinţe constrângător pentru ceea ce face, simte sau gândeşte un individ. C. Shaw şi H. MacKay, într-o lucrare celebră, încearcă să consolideze acest punct de vedere, descriind zonele de distribuţie a delincvenţei juvenile în oraşele americane.

Ancheta pe care au efectuat-o, mai întâi la Chicago şi apoi în alte douăzeci de oraşe americane, constă, după examinarea dosarelor delincvenţilor judecaţi de tribunalul pentru minori, în reperarea cartierelor în care ei locuiesc pentru a verifica dacă există o relaţie între rata criminalităţii şi locul de domiciliu. Pentru a duce la bun sfârşit comparaţia, ei studiază trei grupuri de delincvenţi deferiţi justiţiei (1900 – 1906; 1917 – 1923; 1927 – 1933). Pentru fiecare dintre inculpaţii astfel reperaţi, cercetătorii înseamnă pe o hartă domiciliul şi constată că majoritatea tinerilor delincvenţi trăiesc în anumite cartiere ale oraşelor, indiferent de schimbările de populaţie care au afectat aceste cartiere de-a lungul celor 30 de ani studiaţi.

Comparând aceste date cu rata criminalităţii, Shaw şi MacKay desenează o hartă a oraşului Chicago, împărţită în cinci zone concentrice definite printr-un număr mai mare sau mai mic de delincvenţi inculpaţi care locuiesc aici. La capătul acestei proceduri, ei reuşesc să circumscrie „zone delincvenţionale”, care furnizează în mod constant, deci independent de compoziţia lor etnică, cel mai mare număr de delincvenţi. Rezultatele îi determină să concluzioneze că locul de domiciliu poate fi considerat un bun indicator al destinului probabil al unui individ.

Întrebarea este: de ce anumite zone produc ratele de delincvenţă cele mai ridicate? Folosind o serie de variabile sociale primare, cercetarea stabileşte că modul de viaţă care prevalează în aceste cartiere este marcat de trei factori: sărăcie, o mare mobilitate, heterogenitatea populaţiilor. Pentru Shaw şi MacKay, cei trei factori concură la apariţia aceluiaşi fenomen: slăbirea controlurilor sociale. Într-adevăr, nu este deplasat să raţionăm că:

— Disoluţia morală ia naştere din lipsurile sărăciei;

— Absenţa de repere stabile este provocată de mutarea şi reînnoirea neîncetată a locuitorilor;

— Raporturile de reciprocitate devin incerte din cauza coabitării unor grupuri sociale disparate.

Toate acestea fac imposibilă stabilirea unei stări de normalitate în care infracţiunile să fie sistematic deconspirate şi cu regularitate pedepsite. În această situaţie, în care copiii par abandonaţi propriilor greşeli, vagabondajul este propice pentru constituirea de bande, ce se organizează ca micro-societăţi în cadrul cărora tinerii se familiarizează cu delincvenţa şi se iniţiază în legile unui univers social care face parte din mediul lor înconjurător şi pe care îl întâlnesc zilnic: cel al crimei.

Shaw şi MacKay explică deci dezvoltarea criminalităţii prin rolul pe care îl joacă mediul – şi mai exact prin destructurarea formelor convenţionale de reglementare socială – în adoptarea conduitelor deviante. Punctul de vedere al acestor cercetători alimentează

conflictul, mereu deschis, dintre sociologi şi psihologi în jurul găsirii elementului determinant în explicarea acţiunii individuale: personalitatea sau societatea. Nu se poate rezolva aici o dispută pe care aproape un secol de controverse n-a reuşit să o lămurească. Dar o scurtă oprire la această problemă este utilă dacă vrem să clarificăm care este diferenţa dintre criminologie şi sociologia devianţei.

În dezbaterea dintre determinismul psihologic şi cel social, argumentul lui Durkheim în legătură cu inhibiţia rămâne impecabil: viaţa colectivă, spune el, impune celor care participă la ea o sumă de obligaţii şi organizează raporturile dintre indivizi, într-o manieră deopotrivă permanentă şi acceptabilă. Aceste obligaţii, care pot sta în calea unei dorinţe imperioase sau pot provoca o frustrare insuportabilă, cum ar putea să provină de la individul însuşi? Cu certitudine, fiinţa umană are capacitatea de a-şi înfrâna anumite impulsuri. Dar ce o determină să o facă? Cum află care dintre aceste tendinţe trebuie reprimată? Dacă admitem că inhibiţia nu este doar un concept pur, că ea se manifestă necesar când apare o anumită stare de lucruri care vine să împiedice realizarea unei dorinţe particulare şi că ea este decisă de criterii de evaluare parţial exterioare faptului inhibiţiei înseşi, atunci putem fi de acord cu Durkheim că „inhibiţia este, dacă vreţi, mijlocul prin care constrângerea socială îşi produce efectele psihice: ea nu este această constrângere” (Durkheim, 1977, p. 101). În concluzie, faptul social are întâietate, pe când faptul psihologic este doar urmarea sa.

Ceea ce este valabil pentru inhibiţie se aplică probabil şi pentru explicaţia psihologică în general: modurile individuale de reacţie faţă de lucruri şi fiinţe pot avea tonalităţi personale, pot corespunde eventual unui tip dintr-o clasificare clinică, dar nu înseamnă că au mai puţin drept substrat o lume percepută într-o anumită realitate. Şi duritatea acestei realităţi, deci o stare de constrângere socială, stă la baza reacţiei şi îi conferă forma pe care o ia. Iată ce s-au străduit să demonstreze în felul lor Shaw şi MacKay. Dar dacă cercetarea lor empirică este exemplară,

explicaţia în care se cantonează îi anulează oarecum importanţa.

„Pe baza faptelor disponibile, ne apare clar că variaţiile locale ale comportamentelor copiilor, aşa cum sunt ele evidenţiate prin procentele diferite de delincvenţi, reflectă diferenţele de valori, de norme şi atitudini sociale cu care s-au confruntat copiii. În anumite cartiere ale oraşului, atitudinile care favorizează şi sancţionează delincvenţa sunt, se pare, suficient de răspândite şi de dinamice pentru a încuraja dezvoltarea unor cariere delincvenţionale ale băieţilor şi adolescenţilor. Acestea sunt cartierele sărace în care delincvenţa se prezintă ca o tradiţie socială, inseparabilă de viaţa comunităţii" (Shaw şi MacKay, 1942, p. 436).

Shaw şi MacKay confirmă deci ceea ce intuiţia şi câteva romane bune ne transmit: un copil ce trăieşte într-un univers în care crima este considerată un comportament normal are mai multe şanse să opteze pentru delincvenţă, un mod de viaţă căruia îi poate măsura riscurile şi avantajele, decât un copil total izolat de activitatea criminală. În concluzie, nu te naşti delincvent, ci devii; altfel spus, devianţa nu este o stare a personalităţii, ci o conduită care se învaţă în contact cu semenii. Constatarea nu are nimic original. Dar această banalitate este instructivă. Ea ilustrează, într-adevăr, o binecunoscută problemă de metodă: dificultatea de a trece de la fapte – puse în evidenţă de analiza cantitativă – la explicarea lor. Se ştie că, în afară de cazurile acceptate în care sunt formulate enunţuri tautologice, aserţiuni triviale sau explicaţii prea modeste, cercetătorul trebuie ca, pe lângă prezentarea faptelor, să adauge elemente de interpretare care adesea le sunt exterioare. Principiul explicativ, la Shaw şi MacKay, adoptă ideea curentă conform căreia o societate se menţine datorită constrângerilor pe care le exercită un sistem de instanţe (familia, şcoala, religia, justiţia, poliţia etc.), instanţe ce au ca misiune direcţionarea ordinii sociale prin sancţionarea comportamentelor deviante. O dată admis acest principiu,

concluzia pare să vină de la sine: criminalitatea este un rezultat al deficienţelor cadrului moral.

Abordată în mod mai academic, concluzia concordă perfect cu perspectiva culturalistă care a influenţat majoritatea lucrărilor Şcolii de la Chicago. Cum s-a văzut deja, acest punct de vedere consideră că o societate, după modelul oraşului, este o agregare de grupuri sociale disparate („comunităţile”) care posedă fiecare o cultură specifică, adică o formă de organizare a raporturilor sociale proprie membrilor săi. Şi această formă de organizare se reproduce: nu poţi scăpa unei ordini care transmite, din generaţie în generaţie, un sistem particular de valori (Hannerz, 1983). Dacă această concepţie „teritorializată” a diferitelor comunităţi ce compun o societate globală explică diversitatea socială, totuşi – când este susţinută orbeşte – provoacă o altă problemă: cum poate fi înţeleasă participarea comunităţilor – cu tradiţiile lor distincte – la societatea globală căreia îi sunt integrate în mod evident? Iar explicaţia este şi mai complicată atunci când, în maniera lui Shaw şi MacKay, se aplică noţiunea de tradiţie şi criminalităţii, ca oricărei forme de activitate umană.

„Este important să notăm că, deşi tradiţia crimei şi a delincvenţei este o prezenţă importantă în anumite comunităţi, ea nu reprezintă decât o parte a sistemului de valori. Aşa cum am semnalat, în fiecare comunitate, tradiţia dominantă este convenţională, chiar şi în acelea în care există rate înalte de delincvenţă. Valorile convenţionale pe care le vehiculează tradiţia sunt reprezentate de familie, biserică, şcoală şi numeroase alte instituţii şi organisme” (Shaw şi MacKay, 1942, p. 67).

În această problemă, demersul lui Shaw şi MacKay nu reuşeşte să convingă. Mai întâi, pentru că el postulează existenţa unei tradiţii criminale căreia nu-i analizează prea mult conţinutul; apoi, pentru că nu-şi propune să precizeze care este modelul de transmitere pe care se bazează explicaţia sa; în sfârşit, pentru că nu răspunde la întrebarea: cum pot coexista două lumi, cea a delincvenţei

şi cea a ordinii convenţionale, în interiorul aceluiaşi cartier şi chiar într-un singur individ? Explicaţia culturalistă se poticneşte aici în imprecizia sa. Pentru că, aşa cum deja s-a spus, a invoca noţiunea de cultură pentru a explica faptul că indivizii respectă anumite norme de conduită ne conduce în mod logic la problema raportului care se stabileşte între normele generale (cele ale ordinii care prevalează într-o societate globală) şi normele particulare (cele ale grupului elementar). Desigur, se poate ca aceste două categorii de norme să coincidă, dar când nu este cazul (şi mai departe vom vedea de ce nu este niciodată cazul) pe ce bază se stabileşte ierarhia între sistemele de valori concurente, când aceste sisteme sunt vizibil contradictorii?

Demersul culturalist este subminat de necesitatea de a lega individul de un grup de origine. Şi aşa cum nu poţi aparţine concomitent de două culturi, tot aşa ar trebui să fii ori criminal, ori cetăţean onorabil. Este exclusă dinainte posibilitatea ca aceeaşi persoană să folosească mai multe registre de interpretare în acţiunea socială: este de neconceput ca un individ să fie delincvent la ora nouă, funcţionar zelos la ora unsprezece şi tată moralizator o dată întors acasă. Noţiunea de tradiţie, aşa cum o defineşte culturalismul, pretinde exclusivitatea: ea explică achiziţionarea perfectă şi imuabilă a manierelor de a face şi de a concepe lumea, a căror respectare scrupuloasă garantează coeziunea şi continuitatea grupului, asigurând identitatea indivizilor care îl compun. Şi în măsura în care, pentru adeptul culturalismului, a trăi echivalează obligatoriu cu supunerea la normele de conduită care traduc un sistem de valori ce se impune individului, orice întâlnire între „culturi” diferite în interiorul aceleiaşi entităţi sociale e destinată să creeze tensiuni, să producă probleme de identitate, care se rezolvă într-un mod radical prin „aculturaţie”, adică un proces care îi face pe membrii unui grup mai slab să rupă cu tradiţia lor pentru a o adopta pe cea a grupului dominant. Sunt uşor de imaginat consecinţele acestui punct de vedere asupra tratamentului

necesar devianţilor şi criminalilor. Nimic nu obligă totuşi abordarea acestui conflict într-o lumină atât de distrugătoare. Dimpotrivă, se poate vedea aici un factor de coeziune socială, de construire a identităţii şi a grupului, aşa cum recomandă Lewis Coser (1956), urmându-l pe Georg Simmel.

Shaw şi MacKay nu aparţin, la drept vorbind, şcolii culturaliste. Dar explicaţia asupra criminalităţii pe care o propun are multe trăsături ale acestei şcoli, ele fiind vizate în primul rând. Într-un capitol viitor se va examina modul în care teoriile comprehensive asupra devianţei s-au construit pe baza criticilor aduse teoriilor culturaliste: funcţionaliştii – încercând să dea un caracter mai dinamic noţiunii de conflict; structuro-funcţionaliştii – privilegiind structurile acţiunii; interacţionişti – înlocuind noţiunea de identitate cu cea de rol.

Dar, pentru moment, vom încheia prezentarea teoriilor cauzale asupra devianţei prin evocarea celor care explică rata înaltă a criminalităţii prin cauze ce aparţin „societăţii”.

CAPITOLUL 3

Societatea

Statistica criminală nu este obligată să ţină cont de problema unităţii sociale. În măsura în care ea inventariază infracţiunile faţă de legile unui stat, legi pe care niciunul dintre membrii săi nu trebuie să le ignore, ansamblul justiţiabililor formează o colectivitate de indivizi ale căror conduite le sunt admise în mod legitim. Acest realism legalist se bazează pe o anumită viziune asupra integrării sociale: este recunoscut în mod implicit faptul că justiţia – dar înainte de ea familia, şcoala, biserica sau poliţia – exercită o constrângere comună asupra indivizilor astfel încât se fondează o entitate socială unică. De altfel, această viziune se regăseşte atunci când, căutându-se cauza principală a creşterii ratei delincvenţei, se consideră că aceasta este „societatea”: criza autorităţii, care este dovedită precis de aparenta discreditare a acestor mecanisme esenţiale ale integrării sociale.

Autoritatea este un concept greu măsurabil: ea exprimă mai degrabă un proces (Sennett, 1989) sau o concepţie care orientează acţiunea (Bourricaud, 1961) decât un fapt căruia i s-ar putea preciza caracteristicile. Totuşi, nu-i este interzis statisticianului să considere autoritatea ca pe un factor explicativ al delincvenţei: îi este suficient să o detalieze în variabile considerate ca manifestarea sa publică. De la apariţia statisticii morale, s-a convenit să se evalueze pregnanţa pe care o au instituţiile sociale asupra gândirii oamenilor prin intermediul unor indici obiectivi: numărul căsătoriilor, sinuciderilor, infracţiunilor, incriminărilor, reuşitelor şi eşecurilor şcolare. Dar cum aflăm care este concluzia corectă ce derivă din aceste statistici şi din fluctuaţiile procentuale: ele semnalează, oare, un ritm al schimbării ce afectează fiecare dintre aceste instituţii, o mişcare generală de transformare a moravurilor sau sunt mărci ale unei anomii care jalonează evoluţia naturii ordinii sociale? De fapt, nimic din cunoaşterea statistică nu ne autorizează să considerăm atenuarea rigorii controlurilor sociale ca fiind o dereglare ce trebuie remediată mai degrabă decât ca fiind un moment din evoluţia obişnuită a lucrurilor cărora ar fi absurd să ne opunem.

Desigur, formele sub care se prezintă autoritatea instituţiilor sociale se modifică: munca femeilor, simplificarea divorţului, recunoaşterea drepturilor copilului, creşterea autonomiei acordate adolescenţilor, reformele pedagogice, raţionalizarea sistemului penal, întâietatea prevenţiei faţă de intervenţie şi represiune. Se ştie că fiecare dintre aceste efecte ale schimbării sociale atrage propriul act de acuzare: decăderea familiei, demisia părinţilor de la îndatoririle lor, pierderea influenţei educatorilor, declinul valorilor morale, laxismul justiţiei.

Criminologii preferă să privească aceste reincriminări într-o altă lumină: ca pe nişte factori susceptibili de a explica variaţiile ratei delincvenţei. Astfel, pentru a măsura funcţia autorităţii în apariţia devianţei, unii au hotărât (3.1) să testeze ipoteze asupra educaţiei;

alţii au ales să descrie două momente ale actului criminal: circumstanţele practice ale infracţiunii (3.2) şi tratamentul judiciar prevăzut pentru faptele delincvente (3.3).

— Educaţie şi integrare socială în general, factorii utilizaţi pentru a explica influenţa cadrului familial asupra dobândirii de către copil a unor atitudini conforme cu aşteptările sunt de natură, în primul rând, psihologică. Din prezentarea cercetării întreprinse de soţii Glueck, înţelegem constituirea personalităţii ca reacţie la solicitările parentale al căror obiect este. În acest tip de cercetare, variabilele reţinute pentru a evalua reuşita acţiunii educative sunt cele care măsoară relaţia dintre integrare socială şi devianţă: mărimea familiei, munca mamei în afara căminului, gradul de atenţie al părinţilor faţă de copii, nivelul de afectivitate, frecventarea lăcaşurilor de cult, frecvenţa şcolară, participarea la asociaţii sau la mişcări specifice tinerilor etc.

Se remarcă uşor că aceste variabile sunt deduse dintr-o concepţie ideală despre familie, despre funcţionarea sa şi despre locul pe care ea îl ocupă în reproducerea ordinii sociale. A explica delincvenţa raportând-o la eficacitatea proceselor de învăţare puse în practică de instituţiile sociale implică existenţa unei definiţii *a priori* a normalităţii. Căci, dacă nu am dispune de o astfel de definiţie, cum am putea să alegem indicatori pertinenţi despre devianţă? Or, validitatea definiţiei depinde în mare măsură de întemeierea unei concepţii stricte asupra integrării sociale: inculcarea bunelor deprinderi este considerată o condiţie necesară a normalităţii conduitelor viitoare, deoarece ea constituie garanţia permanenţei coeziunii unei societăţi.

Sunt cunoscute neajunsurile pe care le aduc presupoziţiile interpretărilor psihologice sau funcţionaliste în domeniul cercetărilor cantitative, fiind denunţate frecvent şi parţial corectate. Dar ameliorările care se aduc par sortite să rămână incomplete: aceasta pentru că ele nu remarcă caracterul contestabil al ideii că devianţa ar proveni din eşecurile integrării sociale. Or, argumente

solide din filosofia morală sau din psihologia cognitivă pun sub semnul întrebării această idee, sugerând că fiinţa umană nu-şi orientează sistematic acţiunea în conformitate cu ceea ce ştie sau crede că ar fi calea cea mai bună de urmat. Aceste argumente conduc la o întrebare delicată: se poate stabili o legătură *a priori* între cunoaşterea normelor şi îndeplinirea acţiunii? Dacă răspunsul ar fi negativ, atunci nu ar avea niciun sens cercetările care măsoară delincvenţa în funcţie de gradul de adecvare a conduitelor individuale la valorile pe care ele ar trebui să le respecte. Însă tocmai un astfel de răspuns îşi propune să aducă analiza cantitativă, confirmând în acest mod tezele susţinute de filosofia morală şi psihologia cognitivă.

Pentru a verifica teza lui Beccaria, conform căreia certitudinea pedepsirii este suficientă pentru a-l îndepărta pe individ de delincvenţă, o echipă de cercetători condusă de Irving Piliavin (1985) şi-a propus să studieze efectul disuasiv al sancţiunilor formale asupra comiterii infracţiunilor. Această cercetare se prezintă şi ca un test al modelului actorului raţional[5]: într-adevăr, ideea disuadării presupune considerarea delincventului drept un individ capabil să cântărească avantajele şi dezavantajele actului ilegal pe care are de gând să-l comită. Din această perspectivă, pedeapsa devine un risc pe care îl evaluează; la fel, infracţiunea devine o alegere făcută pe baza informaţiei disponibile, luând în calcul doi parametri: câştigurile şi costurile estimate ale actului comis.

Pentru a duce la bun sfârşit proiectul lor, Piliavin şi colegii săi au construit un grup martor de 3300 de persoane, selecţionate pe baza unui eşantion de 5005 participanţi la un program de reintegrare prin muncă. Membrii grupului-martor au fost recrutaţi din nouă oraşe americane şi împărţiţi în trei categorii: adulţi care au ieşit din închisoare; toxicomani adulţi îngrijiţi în instituţii specializate; adolescenţi care au abandonat şcoala, supravegheaţi de serviciile sociale. Ancheta reţine 15

5 Acest model împreună cu motivele aplicării sale în domeniul criminalităţii vor fi analizate în partea a patra a lucrării de faţă.

variabile tradiţionale (raportarea la atitudine faţă de muncă, vârstă, sex, grup etnic, stare civilă, arestări, detenţii, originea veniturilor etc.). Dar pentru că îşi propune să găsească locul pe care îl ocupă anticiparea pedepsei în actele de delincvenţă, ea cuprinde, de asemenea, cunoştinţele şi experienţa din sistemul penal pe care aceşti indivizi le au. În acest scop sunt construite câteva variabile specifice care se articulează în jurul a cinci „concepte”:

„(1) estimarea celui mai mic salariu pe care l-ar accepta pentru o muncă «regulată» (legală) (*Salariul minim*);

— Credinţa că este posibil să câştigi mai mult «pe stradă» (ilegal) decât printr-o muncă regulată (*Venitul relativ*);

— Credinţa că există numeroase ocazii de a o lua pe calea crimei (*Ocazia criminală*);

— Atitudinea de stimă pe care o manifestă faţă de unele meserii convenţionale sau ilegale (*Stima faţă de muncă*);

— Evaluarea riscului de a fi negativ sancţionat în cazul unei infracţiuni cu o valoare mai mare de 1.000 de dolari” (Piliavin *et al.*, 1985, p. 105).

Pentru analiza datelor culese, echipa de cercetători a adoptat un model matematic inspirat din cele folosite de economişti, care postulează raţionalitatea actorului. Cercetarea admite deci afirmaţia că o conduită criminală este rezultatul unui calcul de utilitate efectuat cu temeinicie. Factorul critic îl reprezintă perceperea riscurilor legate de ilegalitate. Pentru studierea acestui factor, ce descrie conştienţa pe care delincventul o are despre caracterul disuasiv al pedepsei, ei elaborează un model de analiză cu două intrări: *riscul formal* – delincventul poate să se teamă că infracţiunea sa va fi (1) descoperită de poliţie, (2) apoi tratată ca un delict, (3) urmată de o inculpare; în acest caz riscul este (4) de a-şi pierde slujba sau (5) de a merge la închisoare – şi *riscul personal* – (6) pierderea tovarăşului de viaţă sau (7) a

prietenilor în caz de încarcerare. Distincţia este susţinută de următoarea ipoteză: dacă corelaţiile între percepţiile riscului formal şi riscului personal coincid, atunci se poate afirma că sancţiunea penală posedă o forţă disuasivă.

Aşa cum se întâmplă adesea, ancheta confirmă o serie de intuiţii. Ea arată, de exemplu, că oamenii care au câştigat bani ilegal şi au fost de mai multe ori arestaţi sunt cei mai înclinaţi spre comiterea de infracţiuni; sau că cei ce cred că au ocazii mai numeroase de a-şi câştiga traiul în mod ilegal au o şansă mai mare de a încălca legea. Dar unul dintre rezultatele remarcabile ale acestei cercetări stabileşte că perceperea riscurilor, fie formale sau personale, are o incidenţă relativ mică asupra adoptării sau nu a conduitelor criminale. Pe scurt, recunoaşterea legitimităţii sancţiunii penale cântăreşte nesemnificativ în alegerea sancţiunii. Cum se explică acest fenomen?

Procedurile de luare a deciziei formează domeniul de studiu exclusiv al teoriei raţionalităţii, care a arătat că alegerea unei conduite este condiţionată de mulţi factori: informaţia disponibilă; evaluarea câştigurilor preconizate; relativitatea mizelor implicate; probabilitatea de a suferi eventuale consecinţe. Aplicând crimei principiul calculului de utilitate, ancheta lui Piliavin şi a colaboratorilor săi afirmă că procesul cognitiv angajat în hotărârea de a încălca legea este mai complex decât ar lăsa-o să se creadă modelul actorului raţional. Într-adevăr, dacă alegerea crimei este întotdeauna dictată de perspectiva unui avantaj precis definit, evaluarea inconvenientelor care contrabalansează profitul sperat este desigur subiectivă: percepţia pe care o are un individ asupra riscurilor crimei este variabilă. Membrul mafiei care execută un „contract” ştie, de exemplu, că omorul pe care îl comite îi va aduce recunoştinţa naşilor, ceea ce înseamnă avansarea în funcţie, şi că, în caz de încarcerare, va beneficia de ajutorul organizaţiei sale. În acelaşi mod, un tânăr delincvent poate „prefera”, cu preţul vieţii sau libertăţii sale, să se poarte după regulile unui cod de onoare în vigoare în grupul său de egali decât să se supună

exigenţelor legii. Concepţia pe care şi-o formează un delincvent despre duritatea sancţiunii cu care este ameninţat este prin urmare legată de implicarea sa în lumea devianţei: când frecventarea poliţiei, justiţiei şi a închisorii a devenit o chestiune la ordinea zilei, frica pe care o suscită rigorile sancţiunii se risipeşte încet sau chiar se stinge total. Şi aceasta pentru că, aşa cum arată Durkheim, penalitatea este un sistem de corecţie bazat pe gradarea sancţiunilor, iar forţa disuasivă a pedepsei se atenuează pe măsură ce te serveşti de ea.

„Într-adevăr, orice pedeapsă o dată aplicată îşi pierde – prin chiar faptul aplicării sale – o parte din puterea de acţiune, căci ceea ce-i conferă autoritate, ceea ce face ca ea să fie de temut nu este atât durerea pe care o provoacă cât ruşinea morală implicată de blamul ce-l exprimă… S-a spus adesea că o primă greşeală atrage întotdeauna altele. Într-adevăr, eşti mai puţin sensibil la această ruşine o dată ce ai simţit-o deja” (Durkheim, 1992, pp. 226 – 227).

Percepţiile riscului sunt deci esenţialmente relative, iar Piliavin şi colegii săi deduc implicaţiile acestei caracteristici asupra acţiunii individuale:

„Afirmăm că evaluările sau atribuirile de semnificaţie sancţiunilor sunt centrale în determinarea conduitei. Aceste evaluări sau semnificaţii pot fi condiţionate de elemente proprii situaţiei în care sunt angrenaţi indivizii. De exemplu, perceperea ocaziei, a profiturilor şi a inocuităţii crimei într-o anumită situaţie pot influenţa perceperea riscurilor şi măsura în care aceste riscuri sunt înlăturate. Toate acestea ne determină să afirmăm că evaluările concrete ale riscului sunt, până într-un anumit punct, induse de situaţii, efemere şi instabile” (Piliavin et *al.*, 1985, p. 116).

Astfel, în loc de a considera achiziţia normelor în prima copilărie drept o garanţie permanentă de conformitate, ar trebui mai degrabă să admitem că, deşi această achiziţie se produce (ceea ce confirmă cercetarea cantitativă efectuată de Rossi, Waite, Bose şi Berk – 1974), respectarea normelor este o atitudine care variază în

funcţie de circumstanţe. Această afirmaţie este într-un fel în spiritul teoriilor disonanţei cognitive, care postulează existenţa unei distanţe între credinţe şi acţiune şi care susţine că orice individ dispune de mijloacele de a justifica distanţa dintre o lege căreia ştie că trebuie să i se supună şi motivele pentru care a fost determinat să o încalce. Pe scurt, Piliavin şi colaboratorii săi pun sub semnul întrebării unul dintre principiile fundamentale ale explicaţiei psihologice şi funcţionaliste: interiorizarea normelor, care cu greu mai poate fi considerată drept o cauză – în sensul puternic al termenului – a comportamentului normal.

— Multiplicarea tentaţiilor

Ancheta echipei conduse de Piliavin stabileşte că, mai mult decât cauzele individuale, raţiunile practice determină alegerea drumului infracţiunii: cele care decurg din ceea ce criminologia modernă numeşte ocazia criminală (*crime opportunity*).

Această noţiune descrie ansamblul circumstanţelor care favorizează delictul în imediatitatea acţiunii: case goale, maşini care staţionează, obiecte uitate, cartiere nesupravegheate de poliţie, ineficacitatea sistemelor de protecţie, absenţa controalelor financiare, opacitatea fluxurilor financiare etc. Or, aceste circumstanţe sunt parţial modelate de starea unei societăţi. Astfel, cei care nu se îndoiesc că nivelul de viaţă, formele de consum şi modalităţile de organizare industriale ce caracterizează societăţile dezvoltate măresc oportunităţile de a comite un delict pot să înţeleagă noţiunea de ocazie criminală ca o cauză „socială” susceptibilă de a explica creşterea ratei delincvenţei. Într-adevăr, ei pot crede că cu cât este mai mare numărul de maşini în circulaţie, cu atât mai mare este şansa de a se constata o creştere a furtului de maşini; cu cât se diversifică şi se intensifică circulaţia banilor, cu atât mai mare este posibilitatea de dezvoltare a corupţiei, delictelor de iniţiere şi abuzurilor asupra bunurilor sociale. Acest raport mecanic între suma totală a tentaţiilor şi probabilitatea de a sucomba în faţa lor este valabil pentru toate atingerile aduse proprietăţii sau persoanei: furturi

din reşedinţe de vacanţă, atacuri ale stabilimentelor bancare, agresiuni nocturne, fraude financiare, agresiuni în şcoli etc.

Dar, împotriva resemnării la care ne-ar putea duce constatările statistice criminale, potenţialele victime nu rămân inerte: tehnicile de asigurare, de protecţie şi de control informatic se dezvoltă odată cu progresul societăţii de consum. Delincvenţa se dezvoltă într-o conjunctură marcată de jocul dintre multiplicarea tentaţiilor şi înmulţirea sistemelor de securitate. Această conjunctură se străduiesc să o descrie cercetările cantitative care au drept obiect ocazia criminală.

Cadrul conceptual în care sunt construite cercetările este bine rezumat de cel ce propune teoria activităţii rutiniere (*routine activity theory*):

„Spre deosebire de numeroasele anchete din criminologie, noi nu încercăm să ştim de ce indivizii sau grupurile au înclinaţia să comită crime. Din contra, noi considerăm înclinaţia spre crimă ca fiind dată şi examinăm manierele prin care organizarea spaţio-temporală a activităţilor sociale favorizează punerea în practică a acestei înclinaţii. Aici infracţiunile sunt percepute ca nişte activităţi rutiniere care au aceleaşi caracteristici şi sunt interdependente de alte activităţi rutiniere” (Cohen şi Felson, 1979, p. 589).

Perspectiva este deliberat pragmatică: crima este percepută ca un eveniment care survine atunci când anumite condiţii sunt întrunite într-un anumit loc şi într-un anumit moment. Şi, pentru Cohen şi Felson, aceste condiţii sunt în număr de trei: un individ hotărât a se deda unei infracţiuni, obiectele delictului sunt suficient de vizibile, există lacune de supraveghere (invizibilitate, inaccesibilitate, absenţa precauţiei sau a agenţilor de pază). Pe aceste premise şi pe baza cifrelor oficiale ale poliţiei şi justiţiei americane, cei doi cercetători doresc să verifice o ipoteză: creşterea ratei delincvenţei depinde de factorii de risc de care în primul rând victimele sunt răspunzătoare. Aceşti factori sunt de două tipuri: primul se

referă la constrângerile pe care modul de viaţă al societăţilor occidentale le impun; după Cohen şi Felson, creşterea frecvenţei celibatului şi a faptului că locul de muncă este departe de domiciliu ar explica în mare parte înmulţirea ocaziilor de agresiune, omoruri, tâlhării, violuri. Al doilea factor ţine direct de neprevederea şi nepăsarea victimelor, care nu iau măsurile necesare pentru a se proteja de eventualitatea agresiunilor.

Variabilele pe care Cohen şi Felson le utilizează pentru a determina locul pe care aceşti factori îl ocupă în dezvoltarea criminalităţii se articulează în jurul a patru noţiuni: expunerea, proximitatea, atracţia şi supravegherea; însă explicarea delincvenţei prin recurgerea la cele patru variabile nu pare deloc satisfăcătoare. I se reproşează mai întâi că admite un model al actului deviant prea instrumental, ignorând un ansamblu de fapte sociale şi morale de care nu ne putem îndoi că au greutate asupra deciziei de a încălca legea: frica de sancţiune, semnificaţia acordată actului, intensitatea angajării sociale în lumea delincvenţei, natura infracţiunii etc. în al doilea rând, însăşi posibilitatea de a formula o astfel de explicaţie este contestată de aceia care au testat empiric validitatea modelului: sensul corelaţiilor între cele patru variabile reţinute se schimbă în funcţie de populaţiile anchetate şi de tipul de crimă luată în considerare (Bennett, 1991). În sfârşit, interpretarea datelor culese pe această bază nu este lipsită de ambiguitate. Să luăm, de exemplu, două explicaţii oferite de adepţii teoriei activităţii rutiniere: prima afirmă că veniturile ridicate măresc supravegherea deoarece permit echiparea cu sisteme de protecţie sofisticate şi facilitează creşterea numărului de căsătorii, ceea ce contribuie la o prezenţă mai mare la domiciliu şi la instaurarea unor raporturi mai strânse cu cei apropiaţi – condiţii care ar reduce semnificativ ameninţarea criminală. A doua explicaţie este că tinerii sunt mai puţin înclinaţi să folosească un nivel ridicat de supraveghere decât adulţii pentru că ei îşi petrec mai mult timp decât aceştia în

exterior, în afara domiciliului, mărind cu atât mai mult posibilitatea de a fi agresaţi. Dar, aşa cum remarcă Birkbeck şi LaFree (1993), nimic nu ne opreşte să considerăm pe baza aceloraşi date că cei care dispun de venituri mari sunt în acelaşi timp şi cei care ies cel mai mult în oraş, expunându-se astfel tuturor pericolelor; sau că, în măsura în care tinerii se întâlnesc mai frecvent în grup, ei se expun la mai puţine riscuri de a fi agresaţi.

Punctele slabe ale teoriilor ce consideră crima ca o activitate rutinieră nu descalifică principiul care stă la baza lor. Am văzut, într-adevăr, că este posibil să admitem împreună cu Durkheim că avem de-a face cu un fenomen normal şi că permanenţa sa ne invită să recunoaştem neputinţa societăţilor de a-l eradica vreodată. Dar, renunţând la ceea ce Durkheim însuşi considera îndoielnic, susţinătorii acestei teorii extrag consecinţele logice ale ideii de normalitate a crimei: ei propun astfel să-l concepem pe delincvent drept un individ care, pentru a-şi îndeplini activitatea obişnuită este constrâns să utilizeze competenţele practice şi strategice necesare pentru a planifica şi a realiza o infracţiune. În acest sens, ei îl consideră pe deviant drept un actor a cărui raţionalitate este identică cu cea a contemporanilor săi. Dar această concepţie nu este împărtăşită de toată lumea; criminologii contestă faptul că planificarea ar fi modalitatea cea mai generală de îndeplinire a actelor de delincvenţă. Comparând rezultatele diferitelor anchete efectuate asupra deţinuţilor, ei notează că procentul infracţiunilor „planificate” atinge, după caz, 15, 52% sau 75%. Dacă remarcarea acestei variaţii permite uneori să respingem teza raţionalităţii deviantului, ea ne face totuşi să ne punem întrebarea despre natura infracţiunii: este o conduită raţională, un act impulsiv înfăptuit sub influenţa emoţiei sau într-o înlănţuire involuntară, sau este expresia unei inadaptări sociale? Pentru a clarifica problema, Birkbeck şi LaFree s-au străduit să descrie în amănunt metodele utilizate în comiterea unei infracţiuni. Ei arată astfel că delincvenţii procedează la o „selecţie

situaţională” după care îşi orientează acţiunea în fiecare dintre etapele realizării infracţiunii şi în funcţie de evenimentele care se produc: hotărârile iniţiale se modifică de-a lungul observaţiilor *in situ*, opţiunile se fac prin reacţie la ceea ce este neaşteptat şi duc fie la retragere, fie la suspendarea executării proiectului, fie la transformarea obiectivului. În această optică, infracţiunea se prezintă ca o activitate practică care, la fel ca toate celelalte, cere stăpânirea unei cunoaşteri practice, a unei tehnici şi a unui meşteşug.

Dacă adoptăm acest punct de vedere, căutarea cauzelor delincvenţei exclude orice problemă legată de psihologia criminalului pentru a nu se mai interesa decât de competenţa sa. Ea se străduieşte atunci să afle de ce depinde eficacitatea sa. Or, această străduinţă se poate manifesta în două direcţii opuse. În prima, construirea de variabile se face prin descompunerea practicilor delincvente în secvenţe semnificative. Analiza cantitativă urmăreşte în acest caz un obiectiv: să găsească mijloacele de a contracara efectele nocive şi neliniştitoare ale multiplicării, dezirabile şi necesare, a tentaţiilor produse de îmbogăţirea sau de atracţia spre consum. Astfel, Cusson (1990, p. 86), pentru a nu da decât un exemplu, enumera nu mai puţin de nouăsprezece măsuri utile pentru reducerea dimensiunii criminalităţii protejând mai bine obiectele care atrag delictul. În a doua direcţie, problema competenţei delincventului ne trimite direct la cea a raţionalizării deviantului. Această direcţie mai implică şi altele: teoria activităţii rutiniere – pentru că îndepărtează orice judecată *a priori* asupra naturii infracţiunii –, consideră dezvoltarea criminalităţii drept preţ al modernităţii sau, reluând termenii lui Cohen şi Felson, drept o consecinţă a prosperităţii şi a libertăţii de care se bucură indivizii în democraţie. Quételet spunea aproape acelaşi lucru când avansa ideea unei „taxe” pe care colectivitatea ar trebui să o plătească anual crimei. Aici, problema caracterului disuasiv al pedepsei a părăsit definitiv orizontul cercetării: controlul asupra fenomenului

crimei depinde exclusiv de dispozitivele de supraveghere, de securitate şi de protecţie cu care indivizii şi întreprinderile trebuie să se doteze pentru a dejuca strategiile criminale. Această dispariţie a oricărei referiri la sancţiune rezultă din abordarea iniţială, deoarece conduita victimei – şi nu cea a deviantului – face obiectul principal al atenţiei analitice.

Deşi o astfel de abordare se reclamă de la un anumit realism şi chiar de la obiectivitate, ea nu este acceptată în unanimitate. Este suficient, pentru a ne convinge, să constatăm că cea de-a treia cauză legată de „societate", invocată în mod regulat pentru a explica rata delincvenţei, este laxismul justiţiei, altfel spus atenuarea pedepselor pronunţate de tribunale pentru a marca dezaprobarea colectivă a infracţiunii.

— Sentimentul de impunitate

Dincolo de locul instrumental pe care îl ocupă în procesul judiciar, incriminarea are valoare prin semnificaţia sa socială: ea este momentul în care este formulată o sancţionare a actului ilegal. Dar regulile care guvernează această formulare variază: chiar dacă putem considera principiile dreptului ca fiind universale şi putem admite egalitatea cetăţenilor în faţa legii, pedeapsa pronunţată de tribunal va fi diferită în funcţie de atmosfera epocii sau de clasa socială a inculpatului, chiar, în mod practic, în func] le de competenţa şi jurisdicţia tribunalului sau împrejurările judecăţii (Sudnow, 1965; Herpin, 1977). Unii consideră aceste variaţii atestate de cercetarea empirică drept inadmisibile, chiar scandaloase[6]. Totuşi, ele nu pun sub semnul întrebării ceea ce, din punctul de vedere al menţinerii ordinii, este esenţialul sancţiunii: faptul că o infracţiune face obiectul reprobării publice. Or, se poate întâmpla ca această parte esenţială să fie şi ea anulată: această împrejurare, care ar încuraja crima prin sporirea sentimentului de impunitate zugrăvită, este

6 Vom vedea în continuare cum înţeleg teoriile comprehensive ale devianţei metodele de selecţie a cazurilor şi de judecată pe care agenţii instituţiilor de represiune le pun în practică.

descrisă de ideea laxismului justiţiei. Şi constatarea este fără apel:

„Comparativ cu situaţia care prevala altă dată, partea criminalităţii care este sancţionată astăzi s-a redus. Această evoluţie înseamnă că, în comparaţie cu delincventul din 1960, cel din 1980 va avea mai multe şanse de a scăpa de arestare; dacă este prins, va avea mai multe şanse ca dosarul să fie clasat fără urmări; şi dacă totuşi va fi condamnat, va avea mai multe şanse să nu primească decât o pedeapsă nominală: probaţiune în timpul căreia nu i se va întâmpla nimic; amendă pe care nu va trebui să o plătească; sau pedeapsă cu închisoarea care nu va fi ispăşită" (Cusson, 1990, p. 109).

Numeroase teorii ale criminalităţii recunosc că tratamentul instituţional al infracţiunilor nu este neutru în raport cu evoluţia ratei delincvenţei. Şi fiecare dintre ele are o explicaţie referitoare la incidenţa operaţiunilor aparatului represiv asupra descrierii sau dezvoltării criminalităţii. Dar nu toate adoptă cele două postulate care permit formarea constatării laxismului justiţiei: 1) cea mai mică probabilitate de a fi sancţionat favorizează înclinaţia spre crimă; 2) pedeapsa trebuie obligatoriu să aibă un caracter material.

E prea puţin să spunem despre cele două postulate că sunt contestabile. De altfel, lenta recunoaştere a inutilităţii lor a vegheat la evoluţia instituţiei judiciare. De la sfârşitul secolului trecut, două idei domină gândirea penalităţii: sancţiunea nu reduce prin ea însăşi înclinaţia spre crimă şi certitudinea sa nu implică severitatea pedepsei. împotriva celor care privesc chiar şi astăzi atenuarea rigorilor legii ca pe o slăbiciune, Weber (1986) aminteşte faptul că formele moderne ale sistemului penal provin dintr-o mişcare care afectează toate aspectele organizării raporturilor sociale în Occident: raţionalizarea. Foucault (1975) a ilustrat unul dintre momente analizând renunţarea la asocierea între ispăşirea crimei şi pedepsele corporale; şi George Rusche şi Otto Kirchheimer (1994) i-au dat o explicaţie, retrasând lenta separare dintre

sancţiunea penală şi condiţiile socio-economice. În *Structure sociale et peine* ei leagă strâns elaborarea unui regim punitiv de exigenţele proprii unei forme de producere a bogăţiei: dacă în economia sclavagistă pedeapsa poate consta în furnizarea unei mâini de lucru docile, în sistemul feudal ia mai degrabă forma pedepselor corporale, iar în societatea negustorească ea consta în primul rând în condamnarea contravenienţilor la muncă forţată sau la rigorile caselor de corecţie. Numai odată cu instaurarea sistemului industrial, regimul punitiv se putea baza din ce în ce mai exclusiv pe privarea de libertate şi pe detenţie.

Dar aceste consideraţii de ordin istoric sau teoretic îi interesează foarte puţin pe cei care, citind datele statisticii criminale, preferă să rezolve una dintre enigmele pe care ea le revelează: cum se face că numărul urmăririlor şi încarcerărilor nu ţine pasul cu mărirea ratei delincvenţei observate de-a lungul ultimilor treizeci de ani?

Cusson (1990, p. 114) trece în revistă răspunsurile pe care cercetarea criminologică le aduce acestei întrebări. După el, două mecanisme ar explica dubla stabilitate, de-a lungul unei mari perioade, a scandalurilor rezolvate prin justiţie şi a nivelului de detenţie. În primul rând, mărirea numărului de infracţiuni pare să provoace o redefinire a criteriilor de gravitate a delictelor comise, de unde rezultă o creştere a abandonării urmăririi, ca şi cum s-ar instaura un decalaj între infracţiunile în mod uzual deferite judecătorilor şi cele care ar fi, conform nomenclaturilor informale ale parchetelor, considerate drept sancţionabile penal. În al doilea rând, frecvenţa pedepselor pronunţate pentru aceeaşi infracţiune ar fi însoţită de o scădere a severităţii sancţiunilor, chiar de banalizarea sau excluderea sa din domeniul sancţionabilului: această depenalizare de fapt ar sta la baza reducerii procentului de încarcerări pentru acest tip de delict. Astfel, închisorile încetează cu regularitate să mai primească indivizi urmăriţi pentru infracţiuni considerate benigne, pentru a-i încarcera doar pe cei vinovaţi de delicte ce trebuie dur

sancţionate.

Observarea practicilor justiţiei şi poliţiei (clasare, eliberare, calificare, începerea procedurilor, strategii de interpelare, selectarea arestărilor etc.) explică relativa stabilitate a procentelor de urmăriri şi încarcerări, iar codul penal reflectă aceste schimbări. El oficializează într-un fel atenuarea severităţii anumitor sancţiuni (odată cu apariţia pedepselor înlocuitoare) şi împărţirea infracţiunilor în: contravenţii, delicte şi crime. În rest, intervin alte fenomene care sustrag o parte din delincvenţă din atenţia justiţiei: acesta este cazul, de exemplu, al tuturor delictelor pentru care poliţa de asigurare oferă astăzi o reparaţie considerată satisfăcătoare; sau când justiţia deleagă unor instanţe specializate misiunea de a reglementa litigii care, altfel, ar aglomera tribunalele (procedurile de conciliere, transferul către bănci a contenciosului, în materie de cecuri furate, de exemplu).

De fapt, două probleme practice preocupă instituţiile de reprimare: supraaglomerarea maşinii judiciare şi a închisorilor. Pentru rezolvarea acestor două probleme, calculul rentabilităţii singur se dovedeşte neputincios. În acest caz, deciziile politice nu se pot sustrage niciodată aprecierii morale, atât timp cât o problemă de filosofie morală nu încetează să tulbure dezbaterea: sancţiunea are drept scop reabilitarea criminalului sau se limitează la repararea daunelor aduse?

Dacă optăm pentru primul termen al alternativei, ajungem repede să ne îndoim de eficacitatea detenţiei: specialiştii consideră că pe termen lung măsurile educative ar fi mai potrivite. Dacă acceptăm al doilea termen, două opţiuni se deschid în faţa noastră: fie înlocuim detenţia cu alte forme de a afecta bunurile personale sau libertatea (confiscare, restituire, exilare, interdicţii diverse, obligaţii, constrângeri etc.), fie întărim sistemele de detenţie făcându-le capabile să-i primească pe toţi contravenienţii care au comis un act ce merită încarcerarea. Dar cine crede în zilele noastre în valoarea pedagogică a executării integrale a unei pedepse? Şi chiar ordinea care domneşte

într-un stabiliment penitenciar se bazează pe un regulament ce consacră încrederea în îndreptarea criminalului (reducerea pedepsei, eliberarea condiţionată, eliberarea de probă etc.) şi stabileşte relaţii sociale viabile între gardieni şi deţinuţi (Chauvenet, Orlic, Benguigui, 1994).

Pe scurt, în loc să tragem concluzia că laxismul justiţiei sporeşte sentimentul de impunitate al delincventului, ar fi mai rezonabil să considerăm că instituţia judiciară este, ca orice organizaţie, prinsă în dinamica schimbării sociale; că relaxarea aparentă a metodelor de sancţionare a crimelor (Boudon, 1967, pp. 391 – 436) răspunde unei logici căreia nu vedem cum i-am putea inversa cursul şi unor raţiuni practice pe care ar fi iluzoriu să credem că le putem ignora.

În ciuda eforturilor, statistica se arată neputincioasă să dovedească realitatea laxismului justiţiei. Dacă lucrurile stau astfel, faptul se datorează însuşi conceptului de laxism care nu permite reducerea sa la variabile ce pot fi cuantificate. A măsura degradarea unui fenomen presupune că putem compara două din stările sale succesive sau că dispunem de un etalon în raport cu care am putea observa o abatere. Dar o asemenea referinţă este greu disponibilă în ceea ce priveşte acţiunea justiţiei. A folosi termenul de laxism înseamnă în acest caz a afirma un *a priori*: a lupta contra crimei constă în a aboli total orice deviere. Orice toleranţă ar reduce însăşi validitatea pretenţiei morale ce justifică această misiune. Or, regulile care guvernează demersul justiţiei şi al poliţiei sunt mai puţin imaculate: ele acceptă compromisurile activităţii cotidiene, se acomodează cu acţiuni blamabile şi suspecte (infiltrare, şantaj, tortură, manipulare etc.). Trebuie deci să admitem că profesioniştii nu vizează eradicarea, ci controlul: din punct de vedere practic, criminalitatea trebuie menţinută la o cotă constantă şi compatibilă cu un grad satisfăcător de securitate a cetăţenilor, fără a atenta la libertăţile individuale şi fără a se abate prea mult de la morala obişnuită. Pe scurt, a măsura laxismul justiţiei ar

consta în evaluarea capacităţii instanţelor de reprimare în raport cu obiectivele propuse, nu în compararea rezultatelor sale cu ceea ce ar trebui să fie situaţia ideală a criminalităţii. Este tocmai ceea ce refuză să facă cei care denunţă decăderea penalităţii.

Teza laxismului justiţiei nu reuşeşte să integreze o afirmaţie care rezumă totuşi procesul de raţionalizare ce a afectat de-a lungul secolului XX practicile judiciare: pedeapsa conţine în ea însăşi funcţie de corecţie şi împlinirea sa reprezintă repararea greşelii comise. Această afirmaţie stabileşte o anumită „dematerializare" a sancţiunii. Or, credinţa că pedepsele au încetat să mai fie o corectare sensibilă pentru a deveni o simplă răsplată formală este ceea ce i-a făcut pe criticii laxismului justiţiei să afirme că delincvenţii nu mai au motive să renunţe la activitatea lor deviantă atunci când înfruntă o penalitate amorfă sau de substituţie.

Susţinând o opinie identică, Braithwaite (1989) reclamă întoarcerea la proceduri de corecţie ce vizează supunerea deviantului la „ruşinea pozitivă" (*positive shaming*) faţă de colectivitatea din care face parte. Pentru a reduce rata delincvenţei ar trebui, după Braithwaite, să provocăm aversiunea faţă de greşeală, înviind, în spiritul celui care doreşte să-l comită, un sentiment de nedemnitate care l-ar îndepărta de acest proiect; altfel spus, să refacem legătura dintre sancţiune şi semnificaţia sa (ceea ce înseamnă să postulăm că delincventul va ignora caracterul condamnabil al actelor sale, ceea ce, aşa cum o să vedem, majoritatea lucrărilor empirice dezmint în mod absolut). Pertinenţa unei asemenea opinii presupune că pot fi întrunite două condiţii: 1) posibilitatea de a reveni asupra procesului de raţionalizare care a făcut legitimă „amoralizarea" sancţiunilor penale; 2) capacitatea comunităţilor ce observă atent faptele şi gesturile celorlalţi de a-i îndepărta pe indivizii care le compun, prin chiar această atenţie, de la plănuirea conduitelor neconforme. Deşi Braithwaite, ca şi alţii, îşi justifică afirmaţia evocând exemplele Japoniei şi Elveţiei, ţări în care surprinzătoarea

stabilitate a ratei delincvenţei nu s-ar explica decât prin menţinerea tradiţiei şi a unei intense presiuni sociale, el nu dă niciun răspuns la două întrebări esenţiale: cum să resuscităm practicile „ruşinii pozitive” în societăţi care au pierdut această obişnuinţă? Şi putem oare prin decret să aducem din nou la ordinea zilei forme de violenţă a căror natură nu ne-o mai imaginăm sau stricteţea unei vieţi comunitare al cărei model şi condiţii de apariţie nu ştim unde să-l mai găsim?

Astfel, a explica creşterea ratei criminalităţii prin laxismul justiţiei înseamnă a nu ţine cont deloc de problemele pe care le ridică exemplaritatea pedepsei şi raţionalizarea sistemului penal. Dar, aşa cum ne preveneau Durkheim şi Weber, atenuarea rigorilor legii şi lenta substituire a reprimării prin persuasiune sunt de nedespărţit de progresele raţiunii, ale democraţiei şi ale responsabilităţii individuale. Astfel încât remediul preconizat pentru reducerea criminalităţii, atunci când el prescrie să punem capăt aparentei demisii a instanţelor de reprimare, va implica decizii atât de costisitoare, atât de constrângătoare sau de absurde încât va părea, în cel mai rău caz, mai periculos decât răul pe care va încerca să-l eradicheze şi, în cel mai bun caz, total neverosimil.

CAPITOLUL 4

Structura socială

În general, societăţile umane sunt ierarhizate; o diferenţă de statut distinge grupurile de populaţie care le compun. Această stratificare socială produce, de obicei, un acelaşi efect: grupuri dominante acaparează controlul instituţiilor care organizează relaţiile colective impunând membrilor claselor dominate o ordine legitimă care favorizează perpetuarea puterii lor. Într-o distribuţie inegală de acest tip, grupuri de populaţie sunt de regulă obligate să ocupe ultimele trepte de pe scara socială, adică să cunoască condiţii de existenţă care le îndepărtează de modurile de viaţă comune. Această punere de o parte, care este considerată în mod curent drept cauza primară a devianţei, este privită prin două optici diferite: pentru unii,

inegalitatea este un efect fortuit al structurii sociale; pentru alţii, instaurarea unei dominaţii şi a unor mecanisme ţintind spre reproducerea sa este consubstanţială stratificării. Înţelegem uşor că aceste concepţii asupra devianţei sunt antagonice.

— Inegalitatea socio-economică

Este cunoscut faptul că sărăcia produce delincvenţa. Se ştie de mult timp că clasele muncitoare sunt clase periculoase. Dar analiza cauzală nu se mulţumeşte cu aceste evidenţe, ea trebuie să confirme sau să infirme veridicitatea lor. Din această perspectivă, Judith şi Peter Blau (1982) încearcă să măsoare importanţa unui factor în apariţia crimei: inegalitatea socială.

Cercetarea lor se bazează pe principiul: într-o societate ierarhizată, inegalitatea economică dintre grupurile sociale provoacă conflicte de interese legate de distribuirea resurselor. Afirmaţia este totuşi prea vastă pentru deducerea unei ipoteze ce s-ar putea testa în mod raţional. Este necesar deci să precizăm noţiunea de inegalitate pentru a descoperi ceea ce provoacă tipul de conflict din care se naşte criminalitatea. Astfel, J. şi P. Blau afirmă că nu toate inegalităţile sunt ilegitime: într-adevăr, oricine este capabil să admită ideea că talentul, intuiţia şi munca permit o reuşită individuală care justifică disproporţia de bogăţie şi statut social. Dimpotrivă, inegalităţi care se bazează exclusiv pe o discriminare instituită într-un sistem care afirmă egalitatea drepturilor tuturor cetăţenilor pot apărea drept injuste şi sunt susceptibile să devină o sursă de delincvenţă. O inegalitate de acest gen prevalează pentru populaţiile plasate într-o situaţie de excludere care blochează toate căile de ascensiune socială. Pornind de la aceste premise, ei formulează ipoteza pe care analiza lor trebuie să o testeze:

„Inegalităţi socio-economice asociate cu un statut atribuit[7] provoacă un conflict endemic într-un regim

7 Trebuie să amintim că există, pentru sociologia americană, două tipuri de statut social : atribuit (ascribed), atunci când el descrie o poziţie in care un individ este numit, şi dobândit (achieved), atunci când

democratic pentru că ele consolidează şi instituie diferenţele etnice şi de clasă. Dacă mari inegalităţi socio-economice provoacă în general conflict şi violenţă, inegalităţile atribuite le provoacă încă şi mai uşor" (J. şi P. Blau, 1982, p. 109).

J. şi P. Blau fac distincţia între inegalitate, inegalitate atribuită şi sărăcie, deoarece întotdeauna se pune problema de a înţelege de ce numai o mică proporţie din ansamblul persoanelor care sunt în situaţii de sărăcie şi lipsuri o ia pe drumul actelor de delincvenţă.

Datele studiate pentru a pune la încercare ipoteza lor provin din două surse. Pe de o parte, din tratamentul secundar al datelor recensământului naţional: s-a constituit un eşantion de 1% din populaţia care trăia în marile oraşe americane în 1970 (care reprezintă 1.200.000 de persoane), descris cu ajutorul a şapte variabile: mărimea populaţiei, procentajele de albi şi negri, de săraci, de divorţaţi, zona geografică, inegalitatea veniturilor, inegalitatea socio-economică după grupuri etnice. Pe de altă parte, cinci variabile dependente sunt construite pe baza statisticilor criminale ale poliţiei: rata criminalităţii violente şi a fiecăreia dintre cele patru forme principale în care ea se manifestă (crimă, viol, tâlhărie, agresiune).

Dacă J. şi P. Blau constată, aşa cum ne aşteptam, o puternică corelaţie între inegalitatea economică şi criminalitatea violentă, ei nu trag concluzia că această corelaţie atestă o legătură cauzală între sărăcie şi delincvenţă. Constatarea lor este mai precisă:

„Inegalităţile socio-economice între grupuri etnice –, dar şi în interiorul fiecăruia dintre aceste grupuri – sunt pozitiv corelate cu procentajele ridicate de criminalitate violentă; dar când această inegalitate este neutralizată, sărăcia nu mai este corelată cu aceste procentaje. Astfel, agresiunile şi violenţa par să provină mai puţin din lipsa de resurse decât din sentimentul de injustiţie, nu din sărăcia absolută, ci din cea relativă. Dacă oraşele din sud au o rată

---

statutul rezultă din mişcările de mobilitate socială.

a criminalităţii violente superioară celei din oraşele din nord, aceasta nu se datorează experienţei istorice care a dat naştere acolo unei tradiţii de violenţă, ci inegalităţii economice care este mai mare" (J. şi P. Blau, 1982, p. 126).

J. şi P. Blau îndepărtează deci orice explicaţie a criminalităţii care ar pretinde că situaţia în care sunt plasaţi indivizii ar secreta un fel de cultură a crimei, care ar fi atunci considerată drept cauza delincvenţei care prevalează în mod endemic pentru anumite populaţii. Modelul explicativ pe baza căruia au elaborat lucrarea postulează, în stil funcţionalist, un raport între lacunele integrării sociale şi dezvoltarea delincvenţei. Căci dacă nu ar exista inegalitatea socială şi economică în care ele se găsesc – şi mai ales cea care provine din statutul definitiv pe care li-l atribuie sărăcia şi apartenenţa etnică –, populaţiile defavorizate ar fi capabile să acţioneze conform prescripţiilor ordinii sociale, adică împărtăşind valorile şi aderând la normele pe care ansamblul membrilor sociali par să le respecte. De aceea, J. şi P. Blau nu îşi propun să explice devianţa direct prin inegalitate socială, ci prin consecinţele pe care ea le induce asupra anticipării viitorului propriu de către aceşti indivizi aflaţi în afara mişcării sociale.

Rezumând, dacă un anumit tip de conflict produce criminalitate violentă, acest lucru se datorează alienării şi disperării care se nasc din atribuirea unui statut inferior, adică din ceea ce J. şi P. Blau numesc anomie, în sens de prăbuşire a ordinii normative, sens pe care îl ia această noţiune în tradiţia americană[8].

Demonstraţia se împiedică aici de o problemă de circularitate a explicaţiei căci, aşa cum aminteau Hirschi şi Selvin (1975), prima etapă a unei analize cantitative care vrea să explice influenţa inegalităţii sociale asupra delincvenţei este clarificarea legăturii cauzale care trebuie stabilită între anomie şi condiţii socio-economice.

„Marx şi Durkheim, printre alţii, furnizează justificări teoretice pentru a considera condiţiile socio-economice

8 Cf. infra III. 3.

drept anterioare anomiei pe plan cauzal. Într-o astfel de ordine cauzală, dispariţia relaţiilor primare dintre condiţiile socio-economice şi delincvenţă când anomia este menţinută constantă nu numai că nu îndepărtează condiţiile socio-economice drept cauză a delincvenţei, ci în realitate întăreşte importanţa sa cauzală. Este un exemplu de *interpretare*, nu de *explicare*. Condiţiile socio-economice conduc la anomie şi anomia, la rândul său, duce la delincvenţă" (Hirschi şi Selvin, 1975, p. 155).

Analiza cantitativă se străduieşte să stabilească existenţa unui raport semnificativ între două concepte atât de generale cum sunt condiţiile socio-economice şi delincvenţa. Cercetătorii trebuie să se limiteze la a construi ipoteze cauzale de o intensitate mai mică, încercând să măsoare corelaţiile dintre variabilele ce descriu o dimensiune a inegalităţii şi anumite aspecte ale delincvenţei. Astfel, pentru a da doar două exemple, Glaser şi Rice studiază raportul dintre formele criminalităţii, vârsta contravenientului şi situaţia şomajului, întrebându-se dacă delincvenţa tinerilor şi cea a adulţilor variază în funcţie de rata şomajului: ei stabilesc pe măsură ce aceasta este mai ridicată, mai mare este şi frecvenţa delincvenţei juvenile şi mai numeroase sunt şi infracţiunile în dauna proprietăţii comise de adulţi (Glaser şi Rice, 1959). În ceea ce-l priveşte, Braithwaite (1979) compară procentajele delincvenţei tinerilor aparţinând populaţiilor defavorizate, diferenţiindu-le după un criteriu de rezidenţă: el pune în evidenţă faptul, paradoxal pentru cine acceptă maxima conform căreia ocazia îl face pe hoţ, că acest procentaj este mai ridicat la tinerii care locuiesc în cartierele rău famate decât la cei care trăiesc într-o zonă în care clasele sociale coabitează.

Aşadar, chiar dacă putem constata că atentatele violente la adresa bunurilor şi a persoanelor (tipul de criminalitate cel mai vizibil şi cel mai reprimat până în prezent) sunt în general înfăptuite de cei care ocupă poziţiile cele mai puţin înalte din ierarhia socială, nu putem trage totuşi concluzia că a comite o infracţiune e un

fenomen specific unui anumit segment de populaţie. Criminalitatea cu guler alb, ilegalitatea în afaceri, perversiunile sexuale sau atracţia pentru băutură sau jocuri de noroc ale celor mai puternici fac de obicei deliciul serialelor de televiziune şi al titlurilor ziarelor de scandal. Deşi au rareori o realitate statistică, aceste fapte sunt suficient de verosimile pentru a ne invita să recunoaştem că deosebirile de apartenenţă socială sunt pertinente pentru analiză deoarece explică diversitatea de forme şi expresii pe care devianţa o ia în interiorul universurilor sociale conduse de obiceiuri variate şi în care ocaziile de delincvenţă nu sunt de aceeaşi natură. Pe scurt, se poate întâmpla ca sociologul să confirme validitatea unui principiu pe care romancierii, scriitorii sau cântăreţii îl admit cu uşurinţă şi care i-a făcut adesea celebri: bunele maniere şi adoptarea de conduite criminale nu sunt identice în lumea măruntă de la periferie şi în cercurile de vază ale burgheziei.

Dar, după cum am arătat, există un cu totul alt mod de a percepe raportul dintre inegalitate socială şi devianţă.

— Dominaţie şi reproducere

Criminalitate, delincvenţă juvenilă, toxicomanie, vagabondaj, prostituţie, alcoolism, nebunie: admitem uşor că toate aceste conduite sunt deviante deoarece ele sfidează într-un fel sau altul ordinea publică. Din acest punct de vedere, trăsătura lor esenţială este că au drept consecinţă întemniţarea, izolarea, mutarea disciplinară, educaţia supravegheată sau reabilitarea forţată, adică impun crearea unei reţele de instituţii însărcinate oficial cu pedepsirea şi corijarea nesăbuinţelor anumitor membri ai societăţii.

Cum să explicăm că un ansamblu de conduite diferite – cele dintâi private, celelalte publice, unele periculoase pentru semeni, altele dăunătoare doar pentru cel care le experimentează – fac obiectul atenţiei speciale a autorităţilor publice? Problema devianţei, astfel pusă, suscită o întrebare: care sunt cauzele acestui tratament special aplicat indivizilor ce se consideră că nu respectă

legile, tradiţiile, convenţiile sau moravurile? La această întrebare încearcă să răspundă mai întâi teoriile controlului social.

Noţiunea de control social are în sociologie două semnificaţii diferite. În tradiţia anglo-americană care urmează învăţăturile lui Durkheim, această noţiune desemnează un fenomen universal neutru şi având caracter necesar: acţiunea unor mecanisme de reglare inerente oricărei colectivităţi sociale care organizează, pe o bază previzibilă, raportul dintre membrii săi. În tradiţia critică, care este adesea adoptată de sociologia franceză contemporană, o îndoială sistematică planează asupra neutralităţii acestor mecanisme: aici controlul social desemnează ansamblul de practici ale puterii care fie garantează ierarhia şi stratificarea socială, fie perpetuează condiţiile exploatării şi alienării claselor dominate.

În această perspectivă critică, inegalitatea socială este explicată recurgându-se la principiile unei „cauzalităţi” istorice. Prin urmare, ea va rezulta dintr-un interes urmărit metodic – cel al oamenilor bogaţi tradus în măsuri politice aplicate consecvent de organismul care impune interesele lor, Statul, şi care va servi unor scopuri obiective: de dominaţie şi de reproducere. În acest cadru, descrierea formelor de devianţă care fac obiectul intervenţiei puterilor publice vizează, analizând natura scopurilor pe care o astfel de intervenţie le urmăreşte, dezvăluirea acestor intenţii şi interese. Aceasta ţintă poate fi atinsă în două moduri: pentru unii, trebuie analizată în mod detaliat funcţionarea însăşi a puterii; pentru alţii, trebuie analizate tipurile de populaţii luate în vedere de instituţiile care realizează controlul social.

— *Puterea normei*

Principala operă a lui Michel Foucault este consacrată analizei raportului care se stabileşte între producerea unei cunoaşteri despre om şi inventarea de tehnologii de aservire a indivizilor încercând să înscrie dominaţia direct în trupurile lor. Se cunoaşte că imaginea pe care şi-o face despre natura acestui raport este

rezumată în celebrul binom „putere-cunoaştere” * descris în studiul ce-l consacră nebuniei.

„Se crede că Pinel şi Tucke au deschis azilul pentru cunoaşterea medicală. Ei nu au introdus o ştiinţă, ci un personaj ale cărui puteri nu-i dădeau acestei cunoaşteri decât masca sau, cel mult, justificarea lor… Personajul medical poate localiza nebunia nu datorită faptului că o cunoaşte, ci pentru că o stăpâneşte” (Foucault, 1972, p. 283).

În sistemul lui Foucault, cunoaşterea nu fundamentează validitatea unei practici profesionale, ci legitimează deţinerea unei puteri, justificând astfel un raport de dominaţie. Ceea ce este valabil pentru azil, în care psihiatrul reuşeşte să reducă nebunia la o maladie mentală, este valabil pentru un ansamblu de instituţii de domesticire (spital, închisoare, armată, şcoală, atelier etc.) în cadrul cărora organizarea spaţiului fizic şi social este concepută astfel încât să inculce spiritul de disciplină. Modelul acestei organizări îl găseşte Foucault în faimosul Panopticon: închisoarea imaginată de J. Bentham pentru a asigura, la cel mai mic preţ, controlul deţinuţilor, a cărei arhitectură permite unui singur supraveghetor plasat într-un punct central să observe totalitatea celulelor care sunt dispuse în cerc în jurul acestui punct. Pentru Foucault, faptul că o persoană a putut să-şi imagineze un Panopticon este un indiciu care ne invită să facem o anchetă asupra universului conceptual al epocii ce a făcut o astfel de idee posibilă – ceea ce el numeşte o *epistema*. O astfel de cercetare întreprinde el însuşi analizând apariţia închisorii.

A supraveghea şi a pedepsi este o lucrare ce pune de la început întrebarea: cum să înţelegem această răsturnare a regimului pedepselor care, odată cu trecerea de la supliciu la pedepsire, permite să concepem încarcerarea ca pe o ispăşire a greşelii echivalentă cu pedepsele corporale aplicate în public? Pentru a răspunde la această întrebare, Foucault studiază două procese ce au apărut la începutul secolului al XVIII-lea: raţionalizarea dreptului

penal şi inventarea închisorii. Dar această incursiune istorică este în franceză, *pouvoir-savoir*. Pentru traducerea în limba română, vezi M. Foucault, *A supraveghea şi a pedepsi*, Humanitas, Bucureşti, 1997 (n.tr.).

şi o critică a sistemului penitenciar: situând această dublă modificare a legii şi a obiceiurilor în transformarea generală care afectează formele de dominaţie politică, el stabileşte locul determinant pe care noua ordine punitivă îl ocupă în construcţia maşinăriei moderne de aservire a populaţiei.

„Frontierele, care erau confuze încă din epoca clasică, între încarcerare, pedepse judiciare şi metode de disciplinare tind să se şteargă pentru a constitui un mare continuum carceral ce infuzează tehnicile penitenciare până în cele mai inocente disciplinări, transmit normele disciplinare până în inima sistemului penal şi fac să apese asupra celei mai mici neregularităţi abateri sau anomalii ameninţarea delincvenţei. O plasă carcerală subtilă, degradată, cu instituţii compacte, dar şi cu procedee parcelare şi difuze şi-a asumat încarcerarea arbitrară, masivă, rău integrată în epoca clasică” (Foucault, 1975, p. 304).

Dreptul penal şi închisoarea nu alcătuiesc numai un arsenal al puterii, a cărui misiune specifică ar fi să reprime delincvenţa, misiune de care s-ar achita adaptând, în funcţie de schimbările sociale şi de evoluţia cunoaşterii şi tehnicii, măsuri punitive şi practici de sancţionare. În configuraţia lor modernă, dreptul penal şi închisoarea iau parte la chiar întemeierea ordinii sociale, modelându-i forma şi conferind legitimitate unui ansamblu de dispozitive de control, anexe sau auxiliare.

Raţionalizarea practicilor de reprimare a crimei ar trebui înţeleasă în cadrul mai vast al reamenajării modalităţilor de exercitare a puterii. În această evoluţie generală se instituie un domeniu specific, „carceralul”, despre care Foucault afirmă că este matricea a ceea ce el numeşte societate disciplinară.

„Dispozitivul carceral stabileşte o gradaţie lentă,

continuă şi imperceptibilă care permite trecerea ca şi naturală de la dezordine la infracţiune şi, în sens invers, de la transgresarea legii la deviaţie în raport cu o regulă, o medie, o exigenţă, o normă… «Carceralul» cu formele sale multiple, difuze sau compacte, cu instituţiile sale de control sau de constrângere, de supraveghere discretă şi de coerciţie insistentă asigură comunicarea calitativă şi cantitativă a pedepselor; el înseriază sau dispune după clasificări subtile micile şi marile pedepse, blândeţea şi rigorile, notele rele şi cele mai mici condamnări” (Foucault, 1975, p. 306).

Această viziune a carceralului ca domeniu unificat şi constitutiv al ordinii sociale conţine două afirmaţii importante. Prima se referă la originea delincvenţei. Foucault o explică inversând termenii perspectivei tradiţionale conform căreia existenţa crimei o precedă pe cea a instanţei care este însărcinată să o reprime. Pentru el, încarcerarea operează o selecţie care prelevează dintre toţi contravenienţii o clasă de indivizi fixaţi într-un statut permanent de delincvent. Într-un cuvânt şi folosind chiar termenii lui

Foucault, în măsura în care închisoarea operează trecerea de la ilegalitate la delincvenţă, criminalul este un produs al instituţiei.

Cea de-a doua afirmaţie defineşte fenomenul care dă naştere modificărilor tehnologiilor puterii: înlocuirea legii cu norma.

„Carceralul «naturalizează» puterea legală de a pedepsi aşa cum el «legalizează» puterea de a disciplina, omogenizându-se astfel, ştergând tot ce poate fi violent dintr-una şi arbitrar din cealaltă, atenuând efectele revoltei pe care o pot suscita ambele, făcând în consecinţă inutile exasperarea şi îndârjirea lor, făcând să circule de la una la alta aceleaşi metode calculate, mecanice şi discrete; carceralul permite efectuarea acelei mari «economii» de putere a cărei formulă o căutase secolul al XVIII-lea când punea problema acumulării şi gestionării utile a oamenilor […]. Cu această nouă economie a puterii, sistemul

carceral, care este instrumentul său de bază, a adus o nouă formă de lege: un amestec de legalitate şi de natură, de prescripţii şi de constituţie, norma" (Foucault, 1975, p. 310).

Pentru Foucault, o lentă mişcare de înlocuire a legii cu norma stabileşte un nou regim de putere bazat pe utilizarea criteriilor de raţionalitate care justifică progresele cunoaşterii obiective în legătură cu fiinţa omenească şi comportamentele sale. Pe această bază se instaurează condiţiile realizării unui cadrilaj disciplinar: progres al administraţiei ştiinţifice, profesionalizare a meseriilor din domeniul social, dezvoltare a tehnicilor de intervenţie, inventare a noţiunii de prevenţie etc. Apare un întreg nou tip de supraveghere instituţională, care, încetul cu încetul, îşi arată vocaţia de a îndrepta vieţile care se abat de la ordinea stabilită a lucrurilor sau care sunt bănuite că o vor face. Astfel, Foucault ajunge să conceapă transformarea societăţii disciplinare în societate normalizatoare.

„Sub influenţa omniprezenţei dispozitivelor disciplinare, sprijinindu-se pe întreg aparatul carceral, [puterea normalizatoare] a devenit una dintre funcţiile majore ale societăţii noastre. Judecătorii normalităţii sunt prezenţi peste tot. Suntem în societatea profesorului-judecător, a „asistentului social"-judecător, a mediculuijudecător, a educatorului-judecător; toţi fac să domnească universalitatea normativului şi fiecare, acolo unde se găseşte, îi supune corpul, gesturile, comportamentele, conduitele, aptitudinile şi performanţele" (Foucault, 1975, p. 311).

În acest dispozitiv proliferant de asumare a deficienţelor, infracţiunea poate fi concepută plecând de la ideea mai generală de devianţă: actul delictual nu este decât una din formele de abatere pe care un individ o poate manifesta în raport cu o stare considerată normală. Şi pentru Foucault, faptul că represiunea îşi găseşte din ce în ce mai des legitimitatea în normă mai curând decât în lege explică

„Sporirea reţelelor disciplinare, multiplicarea relaţiilor lor cu aparatul penal, puterile din ce în ce mai importante care le sunt acordate, transferul tot mai mare către ele de funcţii judiciare; or, pe măsură ce medicina, psihologia, pedagogia, asistenţa, «munca socială» capătă tot mai multă putere de control şi de sancţionare, în schimb aparatul penal se va putea medicaliza, psihologiza, pedagogiza; în consecinţă, devine mai puţin util acest punct de joncţiune care era închisoarea atunci când, prin decalajul dintre discursul său penitenciar şi efectul său de consolidare a delincvenţei, ea lega prin articulaţii puterea penală şi puterea disciplinară” (Foucault, 1975, p. 313).

Într-un cuvânt, dezvoltarea carceralului nu reclamă în mod necesar dezvoltarea instituţiei penitenciare deoarece formele de conceptualizare a anormalităţii – adică identificarea maladiei mentale, a crimei sau a sărăciei pe baza unor criterii obiective – s-au sprijinit direct pe difuzarea cunoaşterii despre om, pe distribuţia puterii pe care această cunoaştere o justifică şi pe tipul de societate pe care o produce această asociere dintre cunoaştere şi putere.

Pe când Foucault încearcă să stabilească genealogia societăţii normative, Robert Castel (1973, 1976) se străduieşte să descrie natura raporturilor de dominaţie care prevalează aici. Pentru el, totalitatea practicilor care vizează reprimarea conduitelor considerate anormale constituie o formă specifică de control social. El introduce, deci, două noţiuni esenţiale în analiză: prima este cea de instituţie, care

„Nu înseamnă numai un organism public, semipublic sau privat, având sigla sa, justificarea sa socială, clădirile sale, personalul său, organizarea sa, ierarhia sa etc., ci şi totalitatea intereselor sociale şi politice pe care ea le reprezintă” (Castel, 1973, p. 139).

În această definiţie, instituţia se confundă cu mandatul oficial care îi revine şi care îi desemnează o misiune de reprimare specifică. Atunci, a explica ceea ce fac psihiatria, asistenţa socială sau medicina constă în a

evidenţia, pe de o parte, mizele angajate în dezbaterea pentru elaborarea unui mandat legal şi, pe de altă parte, locul oficial recunoscut al unei practici de reparaţie sau de corecţie în sistemul general al controlului social. Din acest punct de vedere, dincolo de dimensiunea tehnică a uneia sau alteia dintre profesiunile de intervenţie, lucrul pe care trebuie să-l percepem este înscrierea acestor practici profesionale în programul de aservire a populaţiilor. O bună ilustrare a acestei abordări se găseşte în concepţia lui Castel despre psihanaliză[9].

„Vocaţia proprie psihanalizei […] o predispune să-şi asume cele două exigenţe de principiu ale unei «politici a sănătăţii mentale» moderne: să desfiinţeze caracterul absolut al distincţiei dintre normal şi patologic din vechea simptomatologie psihiatrică pentru a îngusta zonele de frontieră în care limitele dintre anormalitate şi neadaptare socială sunt neclare; în mod corelativ, a stăpâni evoluţia pe termen lung, a anticipa eventualitatea unei patologii, chiar dacă ea rămâne latentă, pentru a asigura trecerea de la reprimarea consecutivă la intervenţia preventivă. În aceste două puncte, psihanaliza aduce o contribuţie decisivă la care psihiatria clasică nici măcar n-ar fi putut visa. Supleţea categoriilor pe care le utilizează îi permite să gândească întreaga gamă a acestor conduite intermediare între normalitate şi anormalitate, conformitate şi neconformitate în care controlul social întâlneşte astăzi cele mai grele probleme” (Castel, 1973, p. 158).

Pentru Castel, nu am putea înţelege ce realizează psihanaliza dacă ne-am limita la ce spun cei care o practică, în măsura în care discursurile lor despre practica proprie nu ţin niciodată cont de funcţia de reprimare cu care este însărcinată. Dar, îndată ce psihanaliza este concepută ca o instituţie şi nu ca o terapie, rolul pe care ea îl îndeplineşte în raporturile de dominaţie care caracterizează o societate normativă poate fi definit ca o „ideologie”. Ea se prezintă atunci ca operatorul perfect al

9 O abordare identică este utilizată pentru a descrie psihiatria modernă în Castel (1981).

trecerii de la o formă veche de control social, bazată pe ceea ce Castel numeşte „autoritate-coerciţie”, la o alta, mai adaptată lumii contemporane, bazată pe ideea de „persuasiune-manipulare”. Această afirmaţie îi permite să propună o explicaţie a apariţiei noţiunii de devianţă în domeniile intervenţiei sociale: acest termen, în mod deliberat vag, ar desemna o gamă nediferenţiată de conduite anormale cărora principiile psihanalizei îi oferă mijloacele prin care să înţeleagă că aparţin toate aceleiaşi categorii.

„«Societatea liberală», în perioada sa de avânt, a instituit ceea ce s-ar putea numi *segregaţia parcelarizată* a categoriilor sociale care nu se înscriau în dinamica sa. Sistemul s-a consolidat astfel, pe urmă s-a pietrificat timp de un secol în jurul celor doi poli: azilul şi închisoarea. Astăzi terenurile virane ale «devianţei» atacă aceste trasee laborios cucerite. Se schiţează o relativă interschimbabilitate între «delincvent», «asocial», «bolnav» şi ceilalţi «marginali» […]. Un acelaşi individ parcurge frecvent gama completă a instituţiilor de reeducare, de medicalizare, de segregare, a instituţiilor medico-pedagogice din închisoare, trecând prin educaţia supravegheată, spitalul psihiatric, azilul post-tratament. Reciproc, în sânul fiecăruia dintre aceste organisme, are loc «hora specialiştilor» în faţa unui aceluiaşi «subiect»: judecătorul, psihiatrul, educatorul, animatorul social etc. Îşi dispută competenţa diagnosticului şi tratamentului” (Castel, 1973, p. 185).

A doua noţiune pe care Castel o introduce în analiza practicilor controlului social este cea de tutelă, pe care o concepe ca fundament al relaţiei care se leagă între deviant şi profesionistul care se ocupă de el.

ceea ce reglează experienţa analitică este […] faptul că ea rămâne legată de o competenţă charismatică, adică o îmbinare între cunoaştere şi putere, adevărat centru opac al relaţiei analitice. Pentru că această referinţă rămâne suspendată, psihanaliza nu scoate în evidenţă cu adevărat *problematica tutelei*, adică a unei anumite manipulări a

dependenţei, a unei anumite organizări a subordonării. Faptul că pot exista situaţii de tutelă fondate (medical sau pedagogic, de exemplu) ar trebui să-i facă pe psihanalişti să se definească ca o specie a genului de tehnicieni ai tutelei" (Castel, 1973, p. 257).

Explicaţia lui Castel privilegiază analiza elaborării şi a organizării sistemului de control social. Datele pe care ea se bazează provin din examinarea interpretărilor produse de ideologia profesională cu scopul de a justifica practicile de represiune care se organizează pe baza unei cunoaşteri experte şi a poziţiei de putere pe care o acordă deţinerea unei diplome ce atestă o astfel de cunoaştere. În acest caz, noţiunea de devianţă nu desemnează conduite individuale: ea este considerată un operator conceptual care face legitimă extinderea definiţiei anormalităţii şi, în consecinţă, multiplicarea modalităţilor de tratament. Castel ia în considerare foarte rar raporturile care îi leagă pe clienţii instituţiilor de control social de practicienii care se ocupă de ei sau contradicţiile care se ivesc în procedurile de luare în îngrijire, chiar conflictele care opun diversele instituţii sau diverşii profesionişti care trebuie să îndeplinească aceeaşi misiune.

Analizele lui Jacques Donzelot completează lucrările lui Foucault şi Castel, pentru că ele examinează practicile de control social dincolo de inteligibilitatea sau de legitimitatea lor. În *La Police des Familles*, Donzelot se străduieşte să descrie „strategia familiarizării păturilor populare", adică metodele folosite de guvernanţi pentru ca aceste clase dominate să integreze valorile burgheze pentru care viaţa cotidiană se realizează în cadrul unei familii nucleare. În această perspectivă, noile moravuri impuse poporului, fie prin intermediul asociaţiilor filantropice, fie prin legile statului (învăţământ public, igienă domestică, grădinile muncitoreşti, repausul de duminică, simţul economisirii etc.), nu au sens decât în raport cu intenţia urmărită de un proiect de aservire.

Unul dintre obiectele studiului său este apariţia şi funcţionarea justiţiei pentru minori. Donzelot găseşte aici

exemplul unei instituţii de control social care utilizează acest cadrilaj disciplinar a cărui existenţă o afirmase Foucault şi a cărui dimensiune ideologică o relevase Castel. În chiar termenii mandatului acordat acestei instituţii, trei registre de intervenţie distincte şi concurenţiale sunt destinate să colaboreze: judiciar, psihiatric şi educativ. Examinarea funcţionării justiţiei pentru minori oferă ocazia de a înţelege cum se operează articularea celor trei registre de intervenţie. Şi, pentru Donzelot, datele stabilite prin analiza practicilor care actualizează represiunea permit să tragem concluzia existenţei unui sistem de decizie integrat: ceea ce el numeşte complexul tutelar.

„Fixată în această dublă reţea de tutori sociali şi de tehnicieni, familia pare că este colonizată. Nu mai există două instanţe faţă în faţă: familia şi instituţia, ci o serie de cercuri concentrice în jurul copilului: cercul familial, cercul tehnicienilor, cercul tutorilor sociali. Rezultat paradoxal al liberalizării familiei, al apariţiei unui drept al copilului, al unei reechilibrări a relaţiei bărbat – femeie: cu cât aceste drepturi sunt proclamate mai tare, cu atât se strânge în jurul familiei sărace menghina unei puteri tutelare” (Donzelot, 1977, p. 97).

Examinând detaliile procedurilor folosite de justiţia pentru minori, Donzelot pune în evidenţă două dintre caracteristicile sale: diluarea pedepsei, care duce la o extindere infinită a domeniului judiciar; dematerializarea sancţiunii, care consacră ştergerea diferenţei dintre instrucţie, adică stabilirea faptelor deviante, şi decizie, preventivă sau corecţională. Dacă această dublă modificare a practicii judiciare se datorează statutului justiţiabilului (copilul) şi grijilor pe care le poate suscita separarea sa de familie (în caz de plasare într-o instituţie specializată), ea devine posibilă şi prin adeziunea informată sau neinformată la tezele lansate de psihologie în legătură cu formarea personalităţii, importanţa familiei în dezvoltarea copilului şi importanţa prevenirii. Pentru Donzelot, faptul că toţi agenţii care lucrează la elaborarea

dosarului (asistenţi sociali, educatori, psihiatri, jandarmi, judecători etc.) admit, cel puţin în mod implicit, aceste idei le permite acestora să-şi reglementeze intervenţiile disparate după aceleaşi principii de inteligibilitate.

Astfel, Donzelot arată cum se organizează, în cadrul complexului tutelar care se formează în cazul justiţiei pentru minori, practicile de normalizare. Aceste practici, care includ semnalarea, selectarea, rarefierea şi separarea populaţiilor vizate, produc un efect general de control social care se aseamănă bine cu cel pe care Foucault şi Castel îl remarcaseră deja, fiecare în felul său:

„Prin poziţia-cheie pe care o ocupă – ca punct de joncţiune între o instanţă redistribuitoare a delictelor (justiţia obişnuită) şi un ansamblu compozit de instanţe distribuitoare de norme, justiţia pentru copii se sprijină pe prima pentru a garanta şi a confirma acţiunea celorlalte din urmă. Pe de o parte, ea le conferă o autoritate, o capacitate de coerciţie necesară exercitării lor; pe de altă parte, ea filtrează produsele negative ale muncii de normalizare. În acest sens, putem spune că aparatul judiciar îşi fabrică delincvenţii, deoarece cei care trec din registrul tutelar în registrul penal şi care vor forma o mare parte dintre delincvenţii adulţi au fost astfel în prealabil testaţi ca refractari la acţiunea normalizatoare” (Donzelot, 1977, p. 105).

Foucault, Castel şi Donzelot apără aceeaşi teorie: devianţa nu există în afara practicilor de control social care o definesc şi o reprimă. Din acest punct de vedere, anormalitatea unei conduite este produsul instituţiilor care au primit mandatul de a o trata, şi nu o atitudine blamabilă care ar fi efectul unor cauze sociale inventariate şi măsurabile. Ei nu se arată interesaţi să înţeleagă de ce un individ ucide, fură, se prostituează, cerşeşte, doarme sub poduri, se droghează, aude voci sau se cufundă în depresie. Căci ceea ce trebuie explicat nu sunt nici caracteristicile actelor care exprimă nebunia, delincvenţa sau mizeria, nici caracteristicile populaţiilor vizate din cauza pericolului la care ele expun ordinea socială, ci

legitimitatea normelor care definesc şi naturalizează acest pericol. Acesta este motivul pentru care Foucault, Castel şi Donzelot fac rareori legătura dintre activităţile reprobabile ale devianţilor şi condiţiile sociale de existenţă care le sunt acordate şi care – pentru statisticieni şi pentru sociologia pozitivă – determină un set de atribute şi de dispoziţii individuale care îi împing să încalce normele. Pentru aceşti autori, ceea ce le face pe anumite persoane să fie plasate în situaţia de devianţă este diferenţa dintre criteriile de judecare a normalităţii unei conduite produse de instituţii şi criteriile pe care le admit persoanele care sfidează această normalitate.

Această poziţie nu neagă totuşi faptul că membrii unei societăţi se comportă în mod uimitor, inacceptabil sau cu empatie pentru marginalitate şi contestarea ordinii stabilite. Ea reaminteşte doar o exigenţă a analizei: prima condiţie cerută pentru a clasifica o conduită observată drept maladie mentală, sărăcie sau delincvenţă este să dispunem de o idee cel puţin aproximativă despre manifestările pe care trebuie să le clasăm în una dintre aceste rubrici. Aşadar, din acest punct ar trebui să înceapă orice anchetă asupra devianţei: de unde ne vin conceptele pe care le utilizăm pentru a denumi nebunia, crima, sărăcia? Acesta este scopul ce-l putem atribui demersului adoptat de Foucault, Castel şi Donzelot. Din punctul lor de vedere, aceste noţiuni se construiesc, într-adevăr, în mod istoric în interiorul unor regimuri discursive ce permit identificarea şi descrierea anormalităţii şi a periculozităţii. Cuvintele nu sunt inocente: când compun terminologia savantă a psihiatrilor, criminologilor, juriştilor sau a asistenţilor sociali, ele întemeiază şi justifică o intervenţie a autorităţilor publice, a căror sarcină este de a reaminti limitele unei ordini sociale şi de a perpetua raporturile de dominaţie pe care ea se bazează. În acest sens, definirea formelor de devianţă şi a modalităţilor de tratare a lor este întotdeauna un element esenţial al exercitării unei puteri, fie că ea se face prin elaborarea unei cunoaşteri profesionale, fie prin intermediul măsurilor legislative.

— *Producerea socială a devianţei*

Fie că devianţa provine dintr-o încălcare a legalităţii, fie dintr-un atentat la bunele moravuri, ea pare să fie în majoritatea cazurilor opera unor persoane provenite din păturile inferioare ale societăţii. Criminologia şi sociologia de inspiraţie marxistă şi-au stabilit misiunea de a explica mecanismele care conferă acest aspect aparent implacabil distribuţiei sociale a delincvenţei. Ele postulează că instituţiile puterii – aşadar, dreptul – sunt în serviciul exclusiv al intenţiei de a impune dominaţia celor bogaţi şi menţinerea subordonaţilor lor într-un statut de inferioritate. A fost deci avansată o ipoteză: devianţa este o formă de descalificare care justifică practicile ce doresc să „civilizeze", să moralizeze sau să reprime clasele dominate.

Dacă criminologia marxistă a debutat la începutul secolului, elementele unei teorii critice a infracţiunii sunt introduse în sociologia devianţei de Steven Spitzer (1975):

„Recunoscând faptul că devianţa este un statut impus unor grupuri sociale care au în comun anumite caracteristici structurale (cum ar fi lipsa de putere), nu trebuie să uităm că aceste grupuri se definesc şi prin alte caracteristici. Nu este suficient să ne întrebăm de ce anumiţi membri ai claselor defavorizate fac obiectul unui tratament oficial, dar şi de ce ei se comportă aşa cum o fac. Independent de forţa coercitivă cu care sunt impuse, statutele de deviant sunt într-un anumit fel produse şi trebuie să înţelegem această producţie în funcţie de conflictul politico-economic. […] *Producerea devianţei implică toate aspectele procesului prin care populaţiile sunt structural create, dar şi formate, orientate spre şi manipulate în cadrul categoriilor sociale definite ca deviante*" (Spitzer, 1975, p. 640).

Aplicând principiile interpretării marxiste, Spitzer consideră că devianţa este reflexul inegalităţii: ea sălăşluieşte în sânul raporturilor sociale proprii modului de producţie capitalist. În cadrul unei societăţi divizate în clase antagoniste, statul, prin violenţa exercitată de

aparatele de represiune pe care le foloseşte, îndeplineşte o funcţie: de a garanta perpetuarea hegemoniei clasei dominante. Pentru realizarea acestei funcţii, o serie de instituţii sunt mobilizate, chemându-i constant pe cei aserviţi la ordinea legitimă, fie în mod formal (justiţia, poliţia, medicina, psihiatria etc.), fie difuz (familia, biserica, mass-media, şcoala etc.). Teoria adaugă că aceste forme diferite de control vizează reducerea contradicţiilor care subminează iremediabil sistemul şi îl sortesc dispariţiei. Din această perspectivă, devianţa este un fenomen a cărui definiţie serveşte o voinţă deliberată de a izola o categorie de populaţie specifică de refractari faţă de ordine, pentru a ostraciza şi pedepsi nesupunerea.

Dar, în ciuda eforturilor depuse de agenţii instituţiilor de control şi de represiune, problema devianţei continuă să existe. Şi aceasta pentru că dezvoltarea societăţii salariale nu încetează să dea naştere necesităţii de a promova igiena, sănătatea, educaţia sau moralitatea cu scopul de a furniza industriilor mână de lucru adaptată exigenţelor producţiei, ceea ce creează forme inedite de ilegalism şi handicapuri care trebuie remediate (Castel, 1995).

După Spitzer, şapte factori determină ritmul după care noile pături ale proletariatului alunecă în devianţă: 1. Întinderea şi intensitatea represiunii exercitate de instituţiile statului; 2. importanţa pericolului prezentat de populaţiile „cu probleme”; 3. gradul de organizare a acestor populaţii; 4. eficacitatea controlurilor difuze exercitate de instituţiile civile (familie, biserică, şcoală, mass-media, sport etc.); 5. posibilitatea şi capacitatea puterilor publice de a reduce noile devianţe integrându-i pe cei care recurg la ele (lucrări mari în perioade de şomaj, folosirea în funcţii publice a victimelor exodului rural, subvenţii pentru meseriile necompetitive, recrutarea în asociaţii etc.); 6. delegarea controlului delincvenţei unor organizaţii paralele (servicii de protecţie private, miliţii, mafia etc.); 7. utilitatea economică, în funcţie de împrejurări, a populaţiilor „cu probleme” (mâna de lucru

excedentară temperează revendicările muncitoreşti), de asemenea, utilitatea politică (justificarea intervenţiilor represive ale statului) sau ideologică (desemnarea unor „ţapi ispăşitori" pentru nemulţumirile datorate exploatării).

Din perspectiva istorică pe care o adoptă marxismul, contradicţiile sistemului capitalist se adâncesc odată cu evoluţia formelor de acumulare a capitalului, adâncire care afectează procesul producerii sociale a devianţei: restructurările economice şi modificarea formelor de investiţie sporesc populaţiile „cu probleme". Iar aceste mişcări se supun unei „legi" formulate de teoria marxistă: cea care prezice pauperizarea absolută a maselor muncitoreşti.

Este inutil să ne pronunţăm aici asupra validităţii acestei legi sau asupra statutului său ştiinţific, dar să notăm că Spitzer trage astfel o interesantă concluzie de natură sociologică: cu cât apar mai multe delincvenţe legate de pauperizare, cu atât „sensibilitatea" populaţiilor ataşate valorilor ce întemeiază controlurile statului se atenuează şi se toceşte. Astfel, pe măsură ce o economie clandestină se naşte în marginea sistemului oficial, răspunzând reglărilor sociale şi financiare specifice, devianţa tinde să devină obişnuită şi persoanele care fac parte din acest univers îi adoptă fără greutate regulile. Deoarece pauperizarea dă naştere automat unei agravări a delincvenţei, ea conduce implicit la creşterea sumei alocate din bugetul public pentru asigurarea dreptului de proprietate şi securităţii bunurilor şi a persoanelor.

Spitzer prezice o altă evoluţie: considerând formele de concentrare a capitalului ca prevalente în faza contemporană de monopolizare, el propune o descriere a aspectelor pe care ar trebui să le ia devianţa şi lupta împotriva sa în ţările occidentale. El enumeră patru strategii la care ar trebui să recurgă puterile publice pentru a micşora costurile: 1. normalizarea: redefinirea masivă a conduitelor considerate ca deviante drept conduite normale (atenuarea rigorilor dreptului penal în

anumite domenii sau dezinstituţionalizarea bolnavilor mentali, de exemplu); 2. conversiunea: recrutarea foştilor devianţi ca agenţi de control şi de reglementare; 3. Îndiguirea (*containment*): izolarea geografică a delincvenţei în zone rezervate, periferii sau locuri din centrul oraşului aflate în ruină unde poliţia intervine în mod parcimonios; 4. susţinerea crimei organizate: lăsarea anumitor sarcini de reglementare a devianţei pe seama „mediului". Având în vedere situaţia actuală, putem constata că această previziune, formulată în 1975, nu a fost total dezminţită.

Conceperea devianţei ca efect inerent al divizării societăţii în clase antagoniste şi al reproducerii dominaţiei nu este criticabilă numai din perspectivă politică. Ea inspiră şi analiza cantitativă care are ambiţia de a verifica justeţea afirmaţiilor formulate de teorie. În acest sens, trei sociologi canadieni, John Hagan, A. Gillis, John Simpson (1985), încearcă să explice structura de clasă a delincvenţei, plecând de la o variabilă, după părerea lor, prea neglijată: sexul (*gender*). Cercetarea lor este lansată pe o ipoteză propusă de teoria neo-marxistă:

„Structurile obiective ale controlului condiţionează experienţele de clasă subiective şi induc ideologii de clasă. Aceste structuri, născute din dezvoltarea istorică a raporturilor de producţie capitaliste, determină relaţia dintre modul de producţie şi experienţele de clasă subiective. Pe scurt, structura controlului la locul de muncă modelează ideologia muncitorului (sau adeziunea sa la valorile dominante), care contribuie la rândul său la producerea şi reproducerea unei forme specifice de structură de control în familie, prima instituţie în sânul căreia se operează reproducerea raporturilor de clasă şi a forţei de muncă" (Colvin şi Pauly, 1983, p. 534).

A considera că familia este locul de unde ia naştere delincvenţa nu este o afirmaţie prea originală. Şi cercetările ce se bazează pe testele obişnuite ale psihologiei o fac; şi s-a văzut, când am expus lucrările soţilor Glueck, că pertinenţa acestor opţiuni este

contestabilă. Punerea de acord a acestui punct de vedere cu concepţia despre împărţirea societăţii în clase, făcând din familie o instanţă de reproducere a raporturilor de dominaţie, nu-i reduce defectele iniţiale.

Hagan, Gillis şi Simpson neglijează această critică şi îşi fixează un obiectiv precis. Observând că delincvenţa este un fenomen esenţialmente masculin, ei doresc să analizeze această disparitate în lumina raporturilor de dominaţie care se reproduc în familie. În acest scop, ei testează două ipoteze:

— Fetele sunt mai reticente în a o lua pe drumul devianţei, deoarece educaţia familială – în special controlul exercitat de mame – le face mai sensibile la frica de sancţiune;

— Dacă admitem că controlul matern este cu atât mai strict şi mai represiv cu cât coborâm mai mult în ierarhia socială, putem presupune că dominaţia exercitată asupra fiicelor le îndepărtează în număr mai mare de calea infracţiunii.

Ancheta lor, efectuată asupra a 458 de adolescenţi (din şapte licee din Toronto), reia procedurile obişnuite ale analizei cantitative. Elevilor li se cere să completeze chestionare în care ei expun faptele de delincvenţă neimportante pe care le-au comis, evaluează riscurile la care s-au expus comiţând o infracţiune sau alta şi probabilitatea de a fi arestat şi pedepsit cu această ocazie.

La capătul anchetei lor, Hagan, Gillis şi Simpson verifică justeţea celor două ipoteze ale lor şi trag concluzia că relaţia cu criminalitatea – privită aici sub aspectul distribuţiei sale sexuale – reflectă bine efectele diviziunii societăţii în clase.

În afară de caracterul sumar, dacă nu eronat, al ipotezelor referitoare la rolul determinant pe care îl joacă familia în învăţarea supunerii, analiza marxistă mai suferă de un alt defect: ea atribuie un mandat unic şi invariabil dreptului penal: îndeplinirea funcţiei de reprimare a claselor populare pentru a asigura perenitatea puterii claselor dominante. Or, chiar dacă această interpretare

este valabilă eventual pentru o perioadă istorică delimitată (geneza şi dezvoltarea burgheziei industriale), ea scapă din vedere efectele schimbărilor sociale asupra orientării practicilor instituţiei judiciare.

Avem obiceiul să considerăm daunele la adresa proprietăţii şi a integrităţii fizice ca fiind crimele şi delictele cele mai remarcabile în măsura în care ele repun în cauză înseşi bazele ordinii sociale. Aprecierea se justifică şi la un nivel mai mic de generalitate: aceste infracţiuni afectează un individ în particular, făcând din el victima directă a unei agresiuni, chiar dacă valoarea totală a bunurilor furate sau importanţa vânătăilor este foarte relativă. Există totuşi delincvenţe care, chiar dacă sunt mai puţin vizibile şi mai aspru reprimate, sunt la fel de nocive. Este vorba despre acelea care lovesc un altul, abstract sau grup social în ansamblul său: frauda fiscală, a angaja un muncitor „la negru", a trişa în mijloacele de transport în comun, a emite un certificat medical fals pentru a justifica un concediu etc. Aceste mici aranjamente sunt rareori considerate de cetăţeanul obişnuit altceva decât nişte infracţiuni anodine sau sunt pur şi simplu reduse la un joc.

Alte forme de atentat la o proprietate impersonală sau colectivă trec mai greu nevăzute în zilele noastre: abuzuri de bunuri sociale, delict de iniţiere, spălarea banilor „murdari", înţelegere clandestină ce-i lezează pe consumatori, corupţie, trafic de droguri, de arme sau de mână de lucru, deturnare de fonduri publice, operaţii financiare ilegale care-i ruinează pe micii acţionari etc. Când incriminarea atinge persoane aparţinând clasei dominante – cel mai frecvent – ce intenţii ar putea analiza marxistă să îi atribuie justiţiei?

S-ar putea susţine, desigur, că independent de legătura necesară pe care o întreţine cu menţinerea unei ordini legitime, instituţia judiciară posedă o autonomie şi se poate întâmpla să-şi îndeplinească în mod implacabil, dar imperfect misiunea care îi revine: aplicarea legii (Lascoumes, 1990). împotriva acestei explicaţii, prea înguste, consideră un magistrat, Jean de Maillard (1994)

lărgeşte câmpul interpretării, sugerând că, sub practicile actuale ale justiţiei, se percep semnele unei transformări a regimului punitiv. Exigenţele vieţii sociale contemporane şi constrângerile bugetare au impus puţin câte puţin limitarea intervenţiei puterilor publice în domeniul privat, judiciarizarea conflictelor individuale, întâietatea acordată drepturilor persoanei, depenalizarea infracţiunilor considerate drept minore şi dezvoltarea unei penalităţi substitutive (muncă în folosul public, tranzacţie penală, mediere etc.). Acesta ar fi deci cadrul în care ar trebui să percepem modificarea orientării investigaţiilor magistraţilor.

„Abia foarte recent, atenţia s-a îndreptat asupra formelor colective de criminalitate, fie că e vorba de mafii, bande de cartiere sau de marea delincvenţă economică şi financiară, în momentul în care sistemul de control corectiv al statului-providenţă începea să slăbească. În acelaşi timp în care ea traducea o segmentare nouă a societăţii, această evoluţie a revelat o nouă orientare a activităţii criminale. Când schemele de gândire colectivă abandonează cu încetul reperele care identifică ordinea publică cu interesele clasei dominante, ne dăm seama într-adevăr că criminalitatea îşi schimbă obiectul şi atentează din ce în ce mai puţin la aceste interese, că, dimpotrivă, criminalitatea dominantă devine cea a claselor dominante” (Maillard, 1994, p. 88).

Teoreticienii marxişti în zadar ar critica juridismul acestei explicaţii raportând evoluţia actuală a aplicării dreptului penal la condiţiile, după părerea lor, determinante. Se ştie, ar spune ei, că formele de acumulare a capitalului care marchează faza actuală a mondializării economiei impun reducerea programată a bugetelor statelor şi că această obligaţie se traduce peste tot prin micşorarea deficitelor publice, deci printr-o necesitate de restrângere generală a mijloacelor de acţiune publică. Se remarcă uşor distanţa care separă această explicaţie de cea propusă de Maillard:

„În fond, medierea pe care penalitatea modernă a

introdus-o între indivizi, prin interpunerea statului, deţinătorul legitim al unei puteri de represiune, dispare odată cu slăbirea acestuia. Se şterge atunci şi reprezentarea delincventului ca un exclus asupra căruia se aplică strategiile de redresare, întrucât instanţele represive nu mai vor să vadă delictul, reper pe baza căruia societatea identifică criminalul. Escamotând juridic crima, renunţăm să vedem delincventul, iar câmpul criminal, în care el acţiona, devine el însuşi impalpabil. Statul, care era în centrul penalităţii moderne, căreia îi dădea sens, devine evanescent: aceasta este totodată condiţia şi consecinţa mutaţiei care are loc" (Maillard, 1994, pp. 85 – 86).

Urmărind raţionamentele magistratului nostru, constatăm că, din punctul lui de vedere, cauza schimbării priorităţilor instituţiei judiciare şi a reorientării procedurilor sale este dublă: modificarea formelor criminalităţii, dar mai ales construirea în Franţa a unui veritabil stat de drept.

„De ce dreptul se citeşte, de acum înainte, în lumina drepturilor omului şi ce funcţii îndeplinesc acestea din urmă? Ele servesc la «deconstruirea» ordinii juridice pozitive, aşa cum funcţiona ea în simbioză cu statul modern. Când, într-adevăr, mecanismele sistemului penal se inversează – înlocuind vizibilitatea crimei cu invizibilitatea sa, specificitatea delincvenţei cu banalizarea sa şi marginalitatea delincventului cu raţionalitatea sa –, principiile unui drept discriminator, care serveşte la fundamentarea şi legitimarea unui clasificări sociale operatorii a individului, nu mai au sens şi îşi pierd din eficacitate" (Maillart, 1994, p. 105).

Deşi este vorba aici tot de producerea socială a devianţei, ne dăm seama că originea fenomenului nu mai este de aceeaşi natură: ea nu se mai găseşte în ordinea economică a dominaţiei, ci în manierele de a concepe domeniul politicului şi administrarea afacerilor publice.

Bibliografie

Blau J.; Blau P., „The Cost of Inequality: Metropolitan Structure and Violent Crime", *American Sociological*

Review, 47 (1), 1982.

Castel R., *Le Psychanalysme*, Maspéro, Paris, 1973.

Cusson M., *Croissance et décroissance du crime*, PUF, Paris, 1990.

Donzelot J., *La Police des Familles*, Mânuit, Paris, 1977.

Foucault M., *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1975.

Gibbs J., „The State of Criminological Theory", *Criminology*, 25 (4), 1987. Glueck E. şi S., *Délinquants en herbe*, E. Vitte, Lyon, 1956.

Glueck E. şi S., *Ventures în Criminology*, Tavistock, Londra, 1964.

Hannerz U., *Explorer la ville*, Mânuit, Paris, 1983.

Hirschi T.; Selvin H., *Recherches en délinquance*, Mouton, Haga, 1975. Maillard de J., *Crimes et lois*, Flammarion, Paris, 1994.

Rusche G.; Kichheimer O., *Structure sociale et peine*, Le Cerf, Paris, [1939] 1994. Robert P. *et al.*, *Les Comptes du crime*, L'Harmattan, Paris, 1994 (ediţia a II-a). Shaw C.; MacKay H., *Juvenile Delinguency and Urban Aeras*, University of Chicago Press, Chicago, 1942.

Spitzer S., „Toward a Marxian Theory of Deviance", *Social Problems*, 22 (5), 1975.

PARTEA A TREIA

Teorii comprehensive ale devianţei

Prin definiţie, devianţa este întotdeauna faptul unui număr infim de membri ai grupului social. Or, îndată ce considerăm abaterea de la o normă legală sau socială drept un act pe care puţini indivizi îl îndeplinesc, se ridică întrebarea: de ce aceştia nu posedă ca toţi ceilalţi oameni dispoziţiile care i-ar opri de la comiterea infracţiunii? Un răspuns ne vine repede în gând: încălcarea se naşte dintr-un fel de disfuncţie a mecanismelor de refulare, de canalizare sau de control al acestor forţe obscure care l-ar împinge pe om să vrea să-şi satisfacă dorinţele contrar interdicţiilor. Implicit, acest raţionament se află adesea la baza eforturilor analizei cantitative: el introduce un *parti*

pris explicativ (adică o serie de factori şi de variabile) care ruinează de la început orice pretenţie de ştiinţificitate a demonstraţiei.

Că o teorie cauzală nu poate furniza o explicaţie a fenomenului devianţei, pentru unii, stă în însăşi natura ştiinţelor sociale, în incapacitatea lor de a supune conduitele umane obiectivităţii (Granger, 1993).

Pertinenţa acestei critici a fost admisă mult timp; Weber i-a răspuns elaborând o ştiinţă a activităţii sociale care ţine cont de faptul că indivizii dau un sens acţiunilor lor şi interpretează reacţiile celorlalţi pentru a li se adapta: sociologia comprehensivă. Analiza societăţii se construieşte plecând de la activitatea individuală percepută prin descrierea mobilurilor care o ghidează. Această întâietate acordată semnificaţiei şi interpretării i-a condus pe adepţii abordării obiectiviste, elaborate în aceeaşi epocă de Durkheim, să reducă sociologia comprehensivă la un subiectivism incapabil să furnizeze o explicaţie despre lumea socială.

Or, Weber recuză subiectivismul; el susţine că sociologia nu poate descoperi cauzele activităţii sociale deoarece aceasta nu este un fapt natural, ci un proces care se construieşte pe baza semnificaţiei care îi este acordată de cei ce o realizează. Din acest punct de vedere, explicaţia pretinde să ţină cont de „motivele" raţionale care îi animă probabil pe indivizi când acţionează. Pentru Weber noţiunea de „motiv" desemnează

„Un ansamblu semnificativ care pare să constituie pentru agent sau observator *raţiunea* semnificativă a unui comportament. Vom numi *semnificativ adecvat* un comportament care se dezvoltă cu o asemenea coerenţă încât relaţia între elementele sale este recunoscută de noi ca alcătuind un ansamblu semnificativ tipic (noi spunem de obicei «just»), după obişnuitele noastre moduri de a gândi şi a simţi. Dimpotrivă, vom numi *cauzal adecvată* o succesiune de procese în măsura în care, după regulile *experienţei*, există o şansă ca ea să se desfăşoare în realitate în aceeaşi manieră" (Weber, 1971, p. 10).

Sarcina sociologiei comprehensive constă deci în a înţelege raţiunile care ordonează desfăşurarea unei activităţi sociale şi aceste raţiuni trebuie găsite printr-o dublă analiză: cea a sensului pe care indivizii îl atribuie acţiunii lor sau a altora şi cea a tipului de activitate în al cărui cadru se înscriu aceste atribuţii.

„O *interpretare* cauzală *justă* a unei activităţi concrete ne arată că desfăşurarea exterioară şi motivul sunt recunoscute ca *raportându-se unul la altul* şi *comprehensibile* în mod semnificativ în ansamblul lor. O interpretare cauzală justă a unei activităţi tipice (tip de act comprehensibil) arată că putem stabili atât că desfăşurarea activităţii recunoscute este de asemenea *semnificativ adecvată*, cât şi cauzal adecvată (într-un grad oarecare)" (Weber, 1971, pp. 10 – 11).

Astfel, motivele acţiunii se raportează mai puţin la o intenţie ce emană dintr-o conştiinţă liberă decât la obligaţiile conţinute într-un tip de activitate pe care individul trebuie să le respecte dacă vrea să menţină inteligibilitatea şi raţionalitatea lumii în care trăieşte. Motivele posedă deci două proprietăţi, despre care Durkheim afirmă că sunt cele ale instituţiei: sunt exterioare individului şi sunt constrângătoare.

Pe scurt, o teorie comprehensivă nu se limitează la relatarea comentariilor indivizilor în legătură cu ceea ce fac. Ea renunţă la ambiţia de a explica cauza conduitelor umane, deoarece o substituie cu o interpretare cauzală a motivelor pe care le putem invoca pentru a explica o activitate socială. Acest gen de percepţie se străduiesc teoriile de acest tip să-l propună în cazul fenomenului devianţei.

CAPITOLUL 1

Inadaptarea

Noţiunea de societate evocă, în versiunea sa cea mai rudimentară, gruparea indivizilor legaţi între ei prin instituţii (familie, religie, şcoală, justiţie, muncă, armată etc.) care garantează respectarea obligaţiilor ce fac posibilă o viaţă în colectiv. Ordinea socială este direct

legată de legitimitatea şi de autoritatea pe care aceste instituţii reuşesc să o câştige şi să o menţină.

În această concepţie, procedurile care asigură permanenţa grupului social (educaţia, riturile de trecere, ritualurile, regulile de bună creştere, ceremoniile oficiale etc.) compun o cultură care, depozitată într-o tradiţie, se transmite din generaţie în generaţie stabilind o congruenţă absolută între identitatea individului şi statutul care îi revine în distribuirea drepturilor, datoriilor şi puterilor care prevalează în sânul unei societăţi.

Noţiunea de cultură conţine deci ideea că apartenenţa la un grup social implică pentru fiecare dintre membrii săi să posede obişnuinţele şi manierele de a vedea lumea pe care le moşteneşte şi care îl definesc integral. Această afirmaţie poate fi uneori aplicată în sens invers: de îndată ce constată permanenţa unui grup de persoane angajate în aceeaşi activitate, unii trag rapid concluzia că acolo există o tradiţie. Astfel ei ajung să conceapă crima sau sărăcia ca pe o cultură sau, cum preferă alţii să o numească, o „subcultură”, rezervând noţiunea de „cultură” pentru sistemul de valori al societăţii globale care include aceste grupuri specifice. Una dintre consecinţele acestei inversiuni constă în dotarea *a priori* a răufăcătorului sau a săracului cu o serie de trăsături distinctive (gustul violenţei, atracţia spre viciu, spirit de fraudă, refuzul muncii, imoralitate – în primul caz, lenevie, nepăsare, tergiversare, desfrânare sexuală, iresponsabilitate – în cel de-al doilea caz) care, pentru că se transmit, devin atribute permanente ce formează un stereotip: o natură de criminal sau de asistat social.

Fenomenul devianţei, adică apariţia conduitelor neconforme în raport cu o cultură (fie cu cea a unui grup religios sau etnic, fie cu cea a crimei sau sărăciei), contrazice teza culturalistă. El relevă într-adevăr o pană inexplicabilă şi periculoasă pentru coeziunea socială a unei maşinării care este considerată perfect reglată pentru a înfăptui reproducerea sa.

Devianţa pune deci două probleme serioase adepţilor

acestei perspective: 1. cum pot fi blocate rotiţele transmiterii culturale?; 2. ce devine identitatea unui individ care a încetat să se mai raporteze la ordinea obişnuită a tradiţiei?

Lucrarea lui William Thomas – unul dintre fondatorii Şcolii de la Chicago – aduce o contribuţie utilă pentru soluţionarea acestor două probleme.

1.1. Dezorganizare, reorganizare

Pentru Thomas (1966), familia şi comunitatea sunt două „grupuri primare" care modelează atitudinile unui individ inculcându-i un sistem de valori definit. Pentru idealul culturalist, familia şi comunitatea constituie un ansamblu armonios, care impune norme identice de conduită şi în care individul nu are alte aspiraţii (*wishes*) decât cele pe care le poate concepe sub autoritatea tradiţiei. Dar Thomas readuce acest ideal la realitate: el admite că şi tradiţiile cele mai înrădăcinate se pot eroda. Pe măsură ce contactele cu un univers exterior se multiplică, aspiraţiile individuale se transformă: civilizaţia şi, de aici, deschiderea către ceilalţi provoacă ineluctabil dezorganizarea grupurilor primare.

„Adevărata cauză a tuturor fenomenelor de dezorganizare familială trebuie să fie căutată în influenţa anumitor valori noi – pentru individ – cum ar fi noi surse de plăcere, noi valori de orgoliu (*Vanity*), noi tipuri (individualiste) de organizare economică, noile forme de sexualitate [...] Dezorganizarea comunităţii începe atunci când membrii săi încep să definească situaţiile ca exclusiv economice, religioase, hedoniste, şi nu ca sociale, când nevoile lor de reuşită – aşa cum o înţeleg ei înşişi –, în orice sferă de activitate, devin subiectiv mai importante decât nevoia lor de recunoaştere socială – adică atunci când ei disociază opinia semenilor lor în legătură cu un lucru de importanţa pe care ei personal i-o acordă acelui lucru" (Thomas, 1966, pp. 67 – 70).

Dar dezorganizarea care afectează familiile şi comunităţile n-ar putea fi decât prima etapă dintr-o mişcare generală de adaptare la circumstanţe

schimbătoare. Grupurile primare sunt, prin construcţie, eterne. În acest sens, etapa dezorganizării succedă în mod necesar celei de reorganizare. Pentru Thomas, fermentul esenţial al acestei mişcări, care repune sub semnul întrebării valorile vehiculate de tradiţie instituind altele noi, este individul său, mai exact, progresul individualizării care însoţeşte instaurarea modernităţii. Tradiţia nu posedă deci forţa pe care i-o atribuie culturalismul: aceea de a asigura reproducerea, opunându-se eroziunii valorilor şi incertitudinii pe care ea o provoacă. Şi Thomas întocmeşte, în 1927, un proces verbal de constatare a cărui tonalitate nu va fi negată de niciunul dintre numeroşii observatori ai decăderii care a copleşit societăţile contemporane.

„Mai înainte, şansele individuale erau legate de cele ale familiei şi, până la un anumit punct, de cele ale comunităţii… Individualismul este schematizarea personală a vieţii (*personal schématisation of live*) – faptul că fiecare produce propria sa definiţie a situaţiei şi determină propriile sale norme de conduită” (Thomas, 1966, p. 244).

Deşi el admite în teorie principiul mişcării de dezorganizare-reorganizare căreia i se supune orice grup primar, Thomas nu reuşeşte să-i accepte total consecinţele, adică faptele de devianţă care rezultă, după părerea lui, din inadaptarea (*maladjustment*) provizorie a indivizilor prinşi între sisteme de valori concurente. În analizele pe care le face violenţei criminale a emigranţilor polonezi din Chicago, delincvenţei copiilor lor, integrării sociale a emigranţilor evrei sau neliniştii femeilor care trebuie să aleagă între o conduită ce corespunde unui statut care le impune supunerea sau o conduită specifică modernităţii care privilegiază libertatea şi autonomia, Thomas oscilează în permanenţă între recunoaşterea evoluţiei sociale şi condamnarea efectelor sale vătămătoare asupra individului care

„… prins în procesul de schimbare, nu-şi găseşte locul în mediul său înconjurător pentru că atitudinile sale fundamentale corespund în întregime unui tip vechi de

organizare socială pe când, după statutul său social, el nu mai aparţine acestei organizări şi este proiectat, fără niciun sprijin, în noile condiţii cărora nu li se poate adapta decât parţial şi imperfect" (Thomas, 1966, p. 61).

Devianţa se naşte deci inevitabil din schimbarea socială sau, mai exact, din decalajul între sistemele de valori pe care le induce ea. Din acest punct de vedere, delincvenţa poate fi uşor concepută ca o cale pe care se angajează cei care constată că prescripţiile impuse de grupul lor primar sunt în contradicţie cu cele ale societăţii globale. Această prăpastie, pentru Thomas, produce o ştergere a reperelor normative a căror respectare ar îndepărta individul de infracţiune.

Or, din două lucruri, unul: fie mişcarea de dezorganizare-reorganizare este concepută ca inerentă vieţii instituţiilor şi atunci trebuie să privim trecerea de la un statut la altul ca o condiţie normală a fiinţei umane; fie această mişcare este considerată drept cauza dereglărilor sociale şi a suferinţei individuale şi atunci trebuie să intervenim pentru a o corecta. Thomas alege a doua cale pentru că el consideră că studiile sociologice trebuie să ducă la ameliorarea vieţii în societate. Totuşi, această alegere nu se bazează pe niciun fundament teoretic. Or, pe acest plan, contribuţia sa este considerabilă.

1.2. Definirea situaţiei

Plasându-se în perspectiva schimbării sociale, Thomas operează o revizuire completă a modelului culturalist. Mai întâi el răstoarnă ordinea funcţiilor: individul este cel care, având noi aspiraţii, introduce transformări în cele două grupuri primare care doresc să-l modeleze după imaginea valorilor pe care ele le difuzează: familia şi comunitatea. Apoi, contactul între universuri culturale diferite este conceput ca un raport de reciprocitate: conflictul între dominatori şi dominaţi nu se rezolvă – spre deosebire de noţiunea de aculturaţie, lansată de culturalism – prin aducerea la acelaşi nivel a specificităţii celei de-a doua categorii. Pentru Thomas, asimilarea este un schimb: ea nu se produce decât în

măsura în care cultura receptoare admite elemente ale culturii donatoare. În sfârşit, perspectiva dinamică adoptată de Thomas face apel la o concepţie asupra individului total diferită de cea pe care o propune culturalismul.

S-a spus că dezorganizarea este, pentru Thomas, o stare tranzitorie: o reorganizare urmează întotdeauna după momentul de ezitare când atitudinile vechi sunt abandonate şi noi atitudini, mai potrivite noii situaţii, sunt adoptate. În această optică, nu poate exista devianţă, ci doar o defazare temporară care face loc fără mare greutate unei noi forme de organizare. Această poziţie este de altfel coerentă cu teza despre normalitate pe care o susţine Thomas, asemănătoare cu cea a lui Durkheim:

„Separând anormalul de normal, ne lipsim de posibilitatea de a le studia în relaţia lor, în timp ce numai prin această relaţie se poate face studiul euristic.

Între normal şi anormal în viaţa concretă nu există o fisură care să permită o separare clară între cele două tipuri de fenomene, iar natura normalului şi a anormalului, aşa cum este determinată de abstracţia teoretică, poate fi înţeleasă perfect recurgându-se la comparaţii” (Thomas, 1966, p. 44).

Dacă admitem că nu există criteriu absolut cu ajutorul căruia să se poată hotărî normalitatea sau anormalitatea unei conduite, ci doar împrejurările ne permit să certificăm conformitatea sau neconformitatea, atunci trebuie să căutăm raţiunile acţiunii individuale altundeva decât în schema de reproducere propusă de culturalism. Ideea de inadaptare deschide o primă pistă: perceperea individului ca o persoană capabilă să se distanţeze de ea însăşi pentru a gândi ceea ce trebuie să facă pornind de la o atitudine diferită de cea cu care era obişnuită până atunci. Identitatea încetează să fie atunci un element central în înţelegerea acţiunii individuale; imigrantul care se stabileşte la Paris şi devine ospătar într-un fast-food trebuie să acţioneze respectând un sistem de valori pe care cu certitudine îl ignora până în ziua sosirii

sale. Or, această sarcină nu este insurmontabilă, dovadă fiind că el a fost angajat de o firmă de specialitate deşi angajatorul său ştia că el nu vorbeşte aceeaşi limbă ca şi clienţii pe care trebuie să-i servească. În acelaşi mod, o femeie africană ce trăieşte la Paris poate foarte bine să fie incapabilă să se îmbrace altfel decât cu fâşia de pânză tradiţională, de ţi îşi îmbracă copiii în stil occidental. Pe scurt, un acelaşi individ poate foarte bine să stăpânească mai multe sisteme de valori şi să acţioneze respectând diferite ansambluri de norme de conduită, cu singura condiţie ca sistemul la care se raportează să fie de fiecare dată adaptat situaţiei.

Noţiunii de identitate – prin care culturalismul concepe o congruenţă absolută între apartenenţa la un grup primar şi atitudinile individuale – Thomas îi preferă cea de personalitate socială. Aceasta îi permite să afirme că educaţia posedă conţinuturi universale care conferă fiinţei umane o capacitate esenţială, pe care ea ştie s-o utilizeze în toate împrejurările vieţii: cea de a defini situaţiile în care se găseşte pentru a acţiona adaptat.

Noţiunea de definire a situaţiei pe care Thomas o introduce în sociologie, preluând-o de la filosoful pragmatist american W. James, rămâne simplistă[10]. Ea se prezintă ca o dispoziţie generală, fără să fie indicate mijloacele la care individul trebuie să recurgă pentru a realiza corect definirea care i se cere. Ea lasă deci două întrebări în suspensie:

1. Cum ne adaptăm unui nou mediu social?

2. Ce anume permite negocierea cu ceilalţi în timpul acestei perioade de tranziţie în care sistemele de valori nu coincid?

Cele două întrebări duc la înţelegerea devianţei, dacă o concepem ca fenomen de inadaptare culturală, ca o problemă de învăţare. Această este orientarea pe care o vor adopta succesorii lui Thomas.

CAPITOLUL 2

10 Mai târziu, McHugh (1968) şi Goffman (1974) vor da o definiţie mai sociologică noţiunii de definire a situaţiei. Cf infra V.3.3.1.

Asocierea diferenţială

Prima teorie asupra devianţei ca învăţare este cea pe care o propune în 1939 un sociolog din Şcoala de la Chicago: Edwin Sutherland. Ea porneşte de la un postulat: înclinaţia spre infracţiune nu este nici înnăscută şi nici nu rezultă din dispoziţii psihologice dobândite. Pentru a înţelege originea şi evoluţia delincvenţei trebuie să îndepărtăm viziunea unui individ animat fie de pulsiuni care îl împing spre rău şi spre greşeală, fie de obiceiuri cu care îl impregnează cultura.

Spre deosebire de această poziţie care este prezentă în lucrările de ecologie urbană – am detaliat modul cum stabilesc ele locul determinant al factorilor sociali în distribuţia ratelor de delincvenţă – Sutherland se interesează de un fapt de observaţie pe care aceste lucrări îl neglijează: numai o parte din locuitorii cartierelor care produc structural violenţa criminală se dedă unor activităţi ilegale şi delictuale. Plecând de la această constatare, el limitează ambiţia teoriei sale la elucidarea unei probleme care ar trebui să fie un prealabil la orice explicaţie a crimei: care sunt mecanismele care îi conduc pe indivizii situaţi în condiţii sociale identice să adere sau nu la universul criminalităţii? Iată problema pe care teoria asocierii diferenţiale încearcă să o rezolve.

Această teorie se rezumă în nouă propoziţii formale, care decurg dintr-un principiu: comportamentul criminal se învaţă. Celelalte opt propoziţii încearcă să specifice forma şi conţinutul acestei învăţări. Astfel, Sutherland afirmă următoarele:

2) „comportamentul criminal se învaţă printr-un proces de comunicare în interacţiunea cu alte persoane; 3) o parte esenţială a învăţării comportamentului criminal se desfăşoară în interiorul unui grup restrâns de relaţii personale; 4) Când comportamentul criminal se învăţă, această ucenicie include: a) dobândirea de tehnici de comitere a infracţiunii, care sunt uneori rudimentare, uneori foarte complicate; b) adoptarea unor anumite tipuri de motive, de mobiluri, de raţionalizări şi atitudini”

(Sutherland, 1966, p. 88).

În spiritul teoriei asocierii diferenţiale, învăţarea este o procedură care nu afectează identitatea indivizilor: ea le procură pur şi simplu mijloacele tehnice de realizare a activităţilor delictuale şi de producere a interpretărilor pe care acest gen particular de acţiune le reclamă. Acest caracter pur instrumental al învăţării este precizat de ultimele cinci propoziţii ale lui Sutherland:

„5) orientarea specifică a motivelor şi mobilurilor este învăţată pe baza definirii favorabile sau defavorabile a codurilor legale; 6) un individ devine criminal atunci când interpretările defavorabile respectării legii prevalează asupra interpretărilor favorabile; 7) asocierile diferenţiale pot varia în ceea ce priveşte frecvenţa, durata, anterioritatea şi intensitatea; 8) procesul de învăţare a comportamentului criminal prin asocierea cu modelele criminale sau anticriminale implică aceleaşi mecanisme ca şi cele care sunt implicate în orice altă învăţare; 9) în timp ce comportamentul criminal este expresia unui ansamblu de necesităţi şi de valori, el nu se explică prin aceste necesităţi şi valori, deoarece comportamentul non-criminal este expresia aceloraşi necesităţi şi aceloraşi valori” (Sutherland şi Cressey, 1966, p. 89).

Cele nouă propoziţii ale teoriei asocierii diferenţiale construiesc o teorie sociologică asupra devianţei. Ele afirmă, într-adevăr, faptul că angajarea pe calea crimei (asociere) este o procedură care depinde doar de proximitatea sau distanţa (diferenţială) pe care un individ o întreţine cu interpretările asupra legalităţii mai mult sau mai puţin conforme cu prescripţiile normative pe care se bazează o anumită ordine socială. Ipoteza lui Sutherland nu se confundă deci cu argumentul imitaţiei: ea nu explică criminalitatea prin proasta companie a unui individ care s-ar lăsa antrenat în viciu înainte de a deveni un delincvent înrăit.

În fapt, teoria asocierii diferenţiale se înscrie într-o perspectivă de analiză a interacţiunii. Ea admite ideea conform căreia conduitele individuale depind de reacţiile

celorlalţi şi cer în consecinţă o activitate de interpretare: pentru a înţelege ceea ce face ca un individ să devină un deviant trebuie să înţelegem deci condiţiile practice care fac ca el să fie mai expus unor concepţii defavorabile legii decât celor care sunt favorabile legii. Sutherland aminteşte, chiar prin aceasta, că cele două tipuri de concepţii sunt în mod constant difuzate în lumea socială şi totdeauna prezente în minte. Astfel, părinţii pot foarte bine să-l înveţe pe copilul lor că nu trebuie să-ţi ucizi semenul, explicându-i, în alte împrejurări, că este recomandat – pentru a-ţi apăra casa sau a-ţi răzbuna onoarea – să anihilezi persoana care încearcă să atenteze la proprietatea sau la integritatea ta fizică sau mentală. Ei pot să-l pedepsească atunci când fură şi să-l înveţe – printr-o lectură sau comentând o informaţie – că este legitim să foloseşti toate mijloacele pentru a-ţi satisface necesităţile personale sau cele ale urmaşilor tăi. În concluzie, chiar dacă principiile sunt în general afirmate, nimic nu interzice să credem că experienţa le adaugă un set de reguli de aplicare care autorizează derogarea sau încălcarea lor.

Nu există o listă fixă a regulilor de acest tip, lucru pe care-l dovedesc empiric multiplele raţionalizări pe care indivizii le produc pentru a justifica distanţa dintre conduita lor efectivă şi ceea ce ar fi trebuit să fie ea dacă ar fi respectat canoanele ideale. Din acest punct de vedere, faptul că un individ admite o valoare nu implică, în mod logic, ca el să şi acţioneze în manieră unică şi determinată. De altfel, cum am putea şti că îndeplinim un act reprobabil dacă n-am şti în acelaşi timp ce interpretare să dăm valorii pe care o încălcăm?

Această concepţie sociologică asupra devianţei are importante implicaţii practice şi teoretice. Mai întâi, ea întemeiază posibilitatea de a remedia delincvenţa: pentru a preveni destinul criminal, ar fi suficient să influenţăm condiţiile care favorizează sau defavorizează contactul indivizilor cu concepţii negative asupra legalităţii în vigoare. Această afirmaţie nu are nimic dintr-un elan de

pioşenie sau dintr-o himeră în măsura în care teoria ne prezintă adoptarea conduitelor conforme sau neconforme ca fiind un mecanism care urmează aceleaşi principii: într-adevăr, ambele provin dintr-o învăţare care reclamă dispoziţii asemănătoare pentru dobândirea de competenţe şi maniere de a face.

O a doua concluzie – şi mai tulburătoare – se desprinde din teoria asocierii diferenţiale: delincvenţii respectă aceleaşi valori ca şi oamenii normali, dar nu le aplică în acelaşi fel. Sutherland pare să conceapă valorile care împart inevitabil membrii unei aceleaşi societăţi ca pe nişte prescripţii generale care au capacitatea de a lăsa loc unor multiple interpretări. Sarcina pe care o atribuie deci teoriei sale este de a explica respectivele divergenţe, examinând raţiunile care ar explica diferenţa de adeziune la unele sau altele dintre interpretări. Din acest punct de vedere, Sutherland notează că procentele şi frecvenţele fiecărui tip de conduită criminală depind de modul în care o societate stimulează sau inhibă, în funcţie de contexte, asocierea cu modelele criminale sau anticriminale.

Sutherland nu a exploatat deloc cele două învăţături conţinute de teoria sa:

1) dualitatea registrelor utilizate de deviant: învăţarea delincvenţei îl obligă pe individ să conceapă normalul şi anormalul ca şi cum ele nu ar fi contradictorii;

2) concurenţa lumilor normative: regimul de legalitate al unei societăţi globale nu este în mod necesar omogen şi unanim admis. Vom vedea în continuare cum aceste două propoziţii vor fi reluate şi dezvoltate de sociologia interacţionistă, deschizând interesante perspective asupra înţelegerii fenomenului devianţei[11].

CAPITOLUL 3

Teoria anomiei

Într-un scurt articol publicat în 1938, Robert Merton

11 O altă consecinţă, care nu va fi însă studiată aici, va consta în explicarea învăţării devianţei recurgând la tezele noi promovate de teoriile psihologice, în special teoria „întăririi”. Cf. Burgess şi Akers (1966).

(1965) formulează principiul unei explicaţii a delincvenţei pe baza unei interpretări originale a noţiunii de anomie a lui Durkheim. Această explicaţie rămâne, după decenii de dezbateri, de critici şi de amendări, un model de teorie comprehensivă a devianţei.

Merton observă că pentru cel care crede în existenţa unei ordini sociale perfecte, neconformitatea conduitei apare întotdeauna ca fapt al unei persoane apropiate de starea naturală. Respingând această concepţie a anormalităţii ca fiind o carenţă de socializare, el postulează că neconformitatea este ea însăşi un fenomen social; de pe această bază doreşte să înfăţişeze încălcarea normelor drept un răspuns „normal" al persoanei care acţionează în cadrul unui anumit tip de organizare a societăţii.

Pentru a construi teoria anomică a devianţei, Merton distinge două elemente constitutive a ceea ce el numeşte structura socială: o serie de aspiraţii pe care fiecare membru al unui grup social ar trebui să o urmărească (obiective culturale) şi o serie de procedee acceptabile pentru a obţine ceea ce doreşte (norme instituţionale). Ca să luăm un exemplu pe care Merton l-ar agrea: o persoană ar trebui să dorească să aibă o maşină şi să fie determinată să muncească pentru a dispune de suma necesară respectivei cumpărături; această dublă ambiţie exclude în acelaşi timp faptul că individul poate să nu dorească să posede o maşină (negarea obiectivelor culturale) şi furtul, al maşinii sau al banilor (respingerea normelor instituţionale).

Pe baza acestei distincţii, Merton clasifică grupurile sociale după echilibrul care se stabileşte între scopurile urmărite şi metodele de a le atinge. Într-adevăr, dacă relaţiile sociale care prevalează într-un grup ajung pe de o parte să glorifice în mod exagerat realizarea obiectivelor culturale, grupul riscă să se dizolve în instrumentalism; dar dacă, pe de altă parte, ele se ataşează în mod obsesiv de respectarea normelor instituţionale, grupul este atunci ameninţat să încremenească în rutina unor cutume caduce.

Între aceste două tipuri, în mod egal patologice, Merton situează grupul social relativ stabil şi integrat: cel în care relaţiile sociale se menţin într-un just echilibru între scopuri şi mijloace. Dar pentru ca un astfel de echilibru să se realizeze şi să se perpetueze, se impune realizarea unei condiţii esenţiale: avantajele pe care indivizii le au din apartenenţa la grup trebuie să compenseze concesiile ce decurg din faptul că aparţin unei colectivităţi; iar aceste avantaje trebuie să fie resimţite de către toţi membrii grupului, oricare ar fi poziţia ierarhică pe care o ocupă.

Dacă Merton concepe sistemul social ca un echilibru între o structură culturală (scopuri socialmente aprobate) şi o structură socială (mijloace legitime pentru a atinge aceste scopuri), el nu crede totuşi că scopurile şi mijloacele prescrise vor putea vreodată să formeze o constrângere omogenă şi implacabilă care să determine o supunere mecanică faţă de regulile ipotetice ale unei obligaţii sociale clar definite.

Din acest punct de vedere, echilibrul admis în teorie nu este niciodată asigurat total în practică. Or, deoarece activităţile cotidiene par să se desfăşoare în general fără mare dificultate, o concluzie se impune: individul este cel care realizează acest echilibru în activitatea pe care o desfăşoară şi după exigenţele specifice contextului în care trăieşte. Merton face distincţie deci între cinci moduri de adaptare a individului la situaţia la care ia parte, fiecare dintre ele putând genera conduite conforme sau neconforme. Tabelul pe care-l întocmeşte a devenit celebru.

Tipologia modurilor de adaptare individuală

Moduri de adaptare	Scopuri	Mijloace
I. Conformitate	*	*
II. Inovaţie	*	
III. Ritualism		*
IV. Evaziune		
V. Rebeliune	*	*

(+) acceptare, () refuz şi (+) refuz şi înlocuire cu

scopuri şi mijloace noi

Merton are grijă să precizeze cum utilizează el această tipologie: modurile de adaptare pe care le enumeră sunt valabile numai pentru activităţile în care un individ se implică şi în cursul cărora el poate adopta unul sau altul dintre manierele mai mult sau mai puţin apropiate. Aceasta înseamnă că modurile privesc exclusiv rolurile pe care le îndeplinesc persoanele şi nu identitatea lor[12].

Primul dintre modurile de adaptare menţionate, conformitatea, este cel mai curent: este cel care asigură această stabilitate pe care o putem estima în mod rezonabil ca fiind starea obişnuită a societăţilor.

Al patrulea mod, evaziunea, trebuie considerat drept cel mai puţin răspândit: este cel pe care-l adoptă acei indivizi despre care Merton spune că sunt în societate fără să fie totuşi, adică:

bolnavi mental, lunatici, paria, exilaţi, rătăcitori, vagabonzi, cerşetori, beţivi cronici, drogaţi etc.: ei au abandonat scopurile prescrise şi nu mai acţionează conform normelor. Asta nu înseamnă că, în anumite cazuri, originea formei lor de adaptare nu se poate găsi tocmai în structura socială pe care au respins-o, nici că însuşi faptul prezenţei lor nu pune probleme celorlalţi membri ai societăţii” (Merton, 1965, p. 186).

Între limitele conformităţii şi ale evaziunii[13], inovaţia şi ritualismul sunt două moduri de adaptare care acoperă parţial formele descrise ale instrumentalismului şi ale hiperconformismului.

La prima formă, devianţa provine dintr-un dezechilibru care se naşte din întâietatea acordată scopurilor: indivizii admit valorile generale ale societăţii,

12 Deosebirea dintre rol şi identitate este sugerată la Merton. Ea face obiectul unei elaborări teoretice la alţi autori. Cf. infra III.4.4.1.

13 Acest mod de adaptare, definit prin dubla respingere a obiectivelor culturale şi a normelor instituţionale, pare să grupeze „adevăratele” devianţe : cele care sunt considerate, la un anumit moment, ca distinctive pentru ordinea socială.

dar se găsesc la marginea ei, fie pentru că încearcă să le modifice pentru a le ameliora (acesta este cazul militantului pentru cauze umanitare sau al creatorului industrial sau artistic), fie pentru că recurg la mijloace ilegitime pentru a obţine ceea ce toţi ar trebui să dorească (este cazul celui corupt, al trişorului sau al mafiotului). În ritualism, devianţa este creată de sacralizarea exagerată a mijloacelor: ataşamentul prea zelos faţă de norme îi face pe indivizi să nu privească existenţa lor decât în cadrul restrâns pe care aceste norme le fixează, renunţând la orice efort de a-şi satisface scopurile legitime (cazul rigidităţii birocratului, al pasivităţii muncitorului sau al supunerii oarbe faţă de comandant). În cele din urmă, rebeliunea este o formă de reacţie care, deoarece vizează înlocuirea ordinii sociale existente cu o alta, cu greu poate fi considerată un mod de adaptare: este vorba mai degrabă de elaborarea unei contra-legimităţi care respinge şi valorile, şi manierele.

Tipologia lui Merton reduce într-un fel prea marea generalitate a noţiunii de normalitate propusă de Durkheim. Ne amintim că, după definiţia sa, Socrate era un deviant şi criminalul era un agent regularizator al vieţii sociale. Această definiţie contrazice bunul simţ: permanenţa crimei nu ne împiedică să considerăm orice act care lezează pe ceilalţi ca fiind moralmente reprobabil, în timp ce o astfel de judecată pare mult mai dificil de făcut atunci când o aplicăm celui care apără, împotriva legii din timpul său, drepturile de care toţi pot să se bucure. În rezumat, putem, oare, admite într-adevăr că militantul politic, delincventul, drogatul, homosexualul, revoluţionarul, scriitorul persecutat, creatorul, individul fără domiciliu, imigrantul sau şomerul fac parte din aceeaşi categorie de indivizi: devianţii? Tabloul lui Merton permite diferenţierea conduitelor anormale în funcţie de apropierea lor mai mare sau mai mică de unul dintre cei doi poli ai continuumului pe care un mod de adaptare îl circumscrie.

Dar Merton nu uită să fie sociolog. El nu se

mulţumeşte deci să stabilească o tipologie. Aceasta nu este decât un element al metodei care-i permite să abordeze problema ce-l preocupă: să înţeleagă natura raportului care leagă sărăcia de delincvenţă. Pentru a-şi duce la bun sfârşit proiectul, Merton utilizează un demers tradiţional: el pune în relaţie frecvenţa adoptării fiecăruia dintre modurile de adaptare pe care le-a enumerat şi clasa socială a indivizilor. Ţinând cont de faptul că formele deviante de adaptare sunt cel mai des întâlnite printre cei care aparţin celor mai dezmoştenite grupuri sociale, el propune o explicaţie:

„Sărăcia nu este exact aceeaşi peste tot. Anumite statistici, care nu au fost încă duse până la capăt, sugerează că sărăcia este mai puţin legată de criminalitate în Europa de Sud-Est decât în Statele Unite. Şansele săracului, din punct de vedere economic, par să fie cu mult mai mici în această parte a Europei decât în Statele Unite, astfel încât nici sărăcia, nici consecinţele pe care ea le poate avea asupra posibilităţilor individului nu explică o atare diferenţă. Dar dacă luăm în considerare aceşti trei factori cumulaţi (sărăcia, posibilităţile limitate şi scopurile culturale) avem o bază de explicaţie suficientă. În Europa de Sud-Est, structura de clasă este însoţită de o diferenţiere a simbolurilor succesului în funcţie de clase” (Merton, 1965, p. 181).

— Noţiunea de dezorganizare

Pentru Merton, normalitatea este o situaţie în care scopurile social aprobate sunt efectiv realizate recurgându-se la mijloace legitim prevăzute. Când o distanţă evidentă se instaurează între cele două elemente care dirijează acţiunea, ia naştere o tensiune care poate crea o stare de anomie, adică o „absenţă a normelor” care provoacă o încetinire a proceselor de integrare socială.

În descrierea originii devianţei propusă de Merton, anomia este considerată drept cauza apariţiei obişnuinţelor care contravin moralei admise şi, în consecinţă, cauza evoluţiei conduitelor anormale. Or, pentru Merton, anumite forme de devianţă trebuie

percepute ca o reacţie provocată structural de un tip de organizare socială în care indivizii care aparţin unor grupuri specifice de populaţie sunt plasaţi, în manieră definitivă, în situaţia contradictorie de a avea aceleaşi scopuri ca şi ceilalţi membri ai societăţii, în timp ce mijloacele legitime pentru a le atinge nu le sunt disponibile.

Originalitatea explicaţiei constă în aceea că ea pune în legătură devianţa individului cu locul pe care-l ocupă grupul său de apartenenţă în ierarhia socială; aceasta determină gradul integrării pe care membrii respectivului grup îl vor cunoaşte în societatea globală, adică formele pe care le va lua adoptarea unuia sau altuia dintre cele cinci moduri de adaptare inventariate. Dar, în măsura în care Merton nu consideră că este posibilă o răsturnare a acestei ierarhii, admiţând că aceleaşi cauze produc totdeauna aceleaşi efecte, conduitele deviante specifice claselor inferioare au invariabil toate şansele să se reproducă. Această axiomă îi permite să afirme că un proces social implacabil îi împinge infailibil pe anumiţi indivizi să devină delincvenţi. Proces întărit de faptul că delincvenţa o dată constatată este vânată, definită şi tratată în modul cel mai riguros de organele de control social a căror misiune este tocmai reprimarea formelor periculoase de subminare a legalităţii.

Fixarea unui grup de indivizi într-un statut de deviant ar rezulta deci chiar din funcţionarea structurii sociale. Deoarece acest statut este destinat să se reproducă, este uşor să tragem concluzia că imposibilitatea de a atinge scopurile dorite folosind mijloace legitime sfârşeşte prin a stabiliza distanţa dintre aceste grupuri şi societatea globală. Acest proces de reproducere a condiţiilor anormalităţii îl explică Merton prin noţiunea de dezorganizare socială, care include ideea că indivizii ce evoluează în medii care produc nerespectarea legalităţii vor dezvolta o irevocabilă rezistenţă faţă de valorile considerate legitime.

Noţiunea de dezorganizare pe care Merton o

introduce în analiza sociologică este unică. Ea se deosebeşte, mai întâi, de definiţia pe care o dă Thomas: dacă pentru acesta dezorganizarea este o stare tranzitorie care presupune restaurarea, mai rapidă sau mai lentă, a unei noi forme de organizare, pentru Merton ea califică o situaţie în mod structural ordonată astfel încât să reproducă condiţiile asociabilităţii. Această concepţie dă un înţeles nou noţiunii de anomie, care încetează de a mai fi o neregularitate ce semnalează o stare morbidă, cum afirma Durkheim, pentru a deveni suportul unei explicaţii funcţionale a apariţiei şi persistenţei devianţei (Besnard, 1987). În această perspectivă, neconformitatea conduitelor poate fi percepută ca un fenomen independent, ca produsul unei rupturi definitive pe care marginalii sau delincvenţii o manifestă faţă de obişnuinţele şi regulile elementare ale schimbului social.

Dar dacă această explicaţie satisface bunul simţ, ea se izbeşte de o aporie analitică: dacă individul este o fiinţă dezorganizată la nivelul societăţii globale, cum poate fi considerat un participant „organizat” în mijlocul unei subculturi de grup? Altfel spus: putem gândi despre capacitatea de a respecta normele de conduită că ar fi o dispoziţie cu aplicare variabilă şi că dezorganizarea ar avea proprietatea de a se reproduce în mod structurat?

Forţa şi eleganţa teoriei lui Merton sunt plătite cu preţul caracterului ei rudimentar: comentatorii şi criticii săi au subliniat numeroasele motive care condamnă explicaţia propusă să rămână la un nivel prea înalt de generalitate. Albert Cohen (1965) a rezumat foarte bine cele trei lipsuri majore: apariţia devianţei nu este percepută în fluxul interacţiunii; variabilitatea reacţiilor faţă de devianţă nu este luată în seamă; raportul dintre devianţă şi identitate este neglijat.

Dincolo de aceste lacune, putem nota că teoria lui Merton admite două afirmaţii pe care mai mult le postulează decât le justifică: devianţa se naşte dintr-o ruptură între scopuri şi mijloace şi un individ poate trece de la un mod de adaptare la un altul. Din dorinţa de a

întemeia sau de a contesta validitatea acestor afirmaţii s-au dezvoltat două direcţii de cercetare: pe de o parte, descrierea subculturilor deviante şi, pe de altă parte, analiza proprietăţilor reglatoare inerente actului deviant atunci când el face obiectul unei etichetări oficiale.

CAPITOLUL 4

Subculturile deviante

Explicaţia devianţei pe care o propune Merton se bazează implicit pe o idee: un individ nu încalcă ordinea curentă a lucrurilor decât în măsura în care este constrâns să rezolve o contradicţie între obiectivele pe care le urmăreşte şi posibilităţile pe care societatea i le oferă. În acest model, anomia desemnează o stare de absenţă a normelor creată de o prea mare disjuncţie între scopuri şi mijloace; pentru anumite grupuri de populaţie, această stare se dezvoltă în situaţia structurală de dezorganizare socială.

Pentru Cohen, însăşi noţiunea de dezorganizare socială este de neacceptat: dacă rămânem la definiţia dată de Merton, ar trebui să admitem că indivizii acţionează fără ca vreo normă să le conducă acţiunea sau chiar că lumea s-ar putea opri brusc să freamăte şi să fie însufleţită. Or, de abia ne putem imagina situaţiile pe care aceste afirmaţii le descriu: pentru ca o conduită să fie remarcată şi să participe la interacţiune, este necesar ca măcar două persoane să o recunoască ca atare şi să fie de acord fie şi numai implicit asupra obiectului pe care ea îl vizează. Dacă acceptăm că acţiunile sunt remarcate şi suscită reacţii, ca în cazul unei judecăţi de neconformitate de exemplu, trebuie de asemenea să acceptăm existenţa unei ordini normative la care aceste persoane fac referinţă pentru a remarca, a reacţiona şi a judeca. Din acest punct de vedere, nicio conduită inteligibilă n-ar putea să apară dintr-o stare de anomie aşa cum este ea concepută de Merton.

Dar, contestând faptul că devianţa s-ar putea explica recurgând la noţiunea de dezorganizare socială, Cohen găseşte un alt răspuns la întrebarea: de ce delincvenţa se

dezvoltă preferenţial printre membrii claselor defavorizate? Şi răspunsul pe care-l propune, după analizarea naturii şi formei criminalităţii specifice bandelor de tineri, înlocuieşte noţiunea de dezorganizare socială cu cea de subcultură delincventă.

— Teza subculturii

Studierea delincvenţei juvenile pe care o întreprinde Cohen (1955) în *Delinguent Boys* se construieşte pe trei principii: 1) Semnificaţia acordată actelor deviante se manifestă în interacţiune; 2) Ea poate varia odată cu concepţiile pe care membrii unui grup social le au despre infracţiune, despre cel care se dedă infracţiunii şi despre maniera în care o face; 3) Concepţiile de acest tip se elaborează în cadrul „subculturilor" care se constituie pentru a răspunde constrângerilor specifice pe care ordinea socială le exercită asupra fiecăruia dintre aceste grupuri.

Trebuie să notăm că noţiunea de subcultură propusă aici desemnează faptul că un ansamblu de indivizi împărtăşeşte o aceeaşi lume de valori, care modelează normele care permit interpretarea lucrurilor şi a evenimentelor care permit să se instaureze între ei o comunicare ce asigură buna desfăşurare a interacţiunii[14]. Ea nu trimite deci la ideea pe care culturaliştii şi-o fac despre cultură, pentru care valorile unui grup se formează în mod endogen, se transmit prin tradiţie şi se prezintă ca suport al unei identităţi. Lucrarea lui Cohen precizează această diferenţă.

Pentru el, subcultura delincventă proprie bandelor de tineri prezintă trei caracteristici esenţiale: este neutilitară (activitatea criminală nu urmăreşte în mod necesar un obiectiv instrumental, cum ar fi să fure pentru a poseda sau a se bucura de un bun altfel inaccesibil), rău intenţionată (infracţiunile sunt adesea comise din pură sfidare sau cu scopul de a strica şi de a face să sufere pe altul în mod gratuit) şi negativă (conduitele se supun

14 Această concepţie a interacţiunii este propusă de Parsons (cf. infra IV.2).

principiului de opoziţie sistematică faţă de normele stabilite).

„Subcultura delincventă nu este pur şi simplu constituită dintr-o serie de reguli sau din adeziunea la un anumit mod de viaţă diferit, indiferent la sau chiar în conflict cu normele societăţii adulte «respectabile». Este mai plauzibil să presupunem că ea se defineşte prin «polaritatea sa negativă» faţă de aceste norme. Adică subcultura delincventă îşi extrage normele proprii din cultura globală, dar le inversează sensul. Conduita delincventului este normală, în raport cu principiile subculturii sale, tocmai *pentru că* ea este anormală după normele culturii globale” (Cohen, 1955, p. 26).

Cohen notează că trei proprietăţi determină atitudinile proprii subculturii delincvente: versatilitatea obiectivelor delictului (infracţiunea este căutată pentru ea însăşi mai mult decât pentru un scop material specific), valorizarea unui hedonism imediat (activitatea delincventă nu are în vedere acumularea de bunuri sau ascensiunea socială) şi autonomia grupului (să faci parte dintr-o bandă de tineri îi conferă fiecăruia dintre membri un sentiment de apartenenţă care îl poate anula integral pe cel pe care ei îl datorează altor instituţii sociale: familie, şcoală, poliţie, justiţie etc.).

Dar cum să explicăm că proprietăţile şi caracteristicile acestei subculturi sunt mai degrabă apanajul tinerilor din clasele defavorizate? Cohen susţine, ca şi Merton, că decalajul între ceea ce doreşte un individ şi accesibilitatea mijloacelor proprii pentru a-l obţine explică suficient respectiva disparitate. Dar similitudinea se opreşte aici. Merton presupune, într-adevăr, că un sistem de valori unic dirijează conduitele tuturor membrilor unei societăţi: din acest punct de vedere, injoncţiunile legitime oficial trebuie să servească drept criterii de judecată a acţiunii, deci ca repere pentru analizarea diferitelor moduri de adaptare. Cohen introduce aici o distincţie importantă: o societate este o colecţie de subsisteme de valori care au o afinitate mai mare sau mai

mică cu prescripţiile legale. Avansând teza subculturii, admite deci că diferite lumi ale valorilor coexistă în sânul aceleiaşi societăţi şi că normele de conduită specifice fiecăreia pot, eventual, intra în conflict. În cadrul acestei distincţii, Cohen încearcă să rezolve problema adaptării.

Demersul său este ghidat de un principiu: dacă se formează o subcultură deducem că ea corespunde unei necesităţi sociale pe care structura societăţii globale nu o satisface; dacă ea se perpetuează, aceasta se întâmplă numai atât timp cât necesitatea este resimţită. În această concepţie total funcţionalistă, o subcultură organizează relaţiile între membrii săi impunând respectarea unui ansamblu de norme ce guvernează raporturile de reciprocitate, relaţiile de onoare, distribuţia rolurilor care trebuie îndeplinite în interiorul grupului etc. La Cohen o subcultură nu este o lume autonomă: ea este un subsistem de valori care participă din plin la sistemul mai general al societăţii globale; dar această asimilare nu garantează că organizarea care domneşte în unul dintre subsisteme ar fi conformă cu ordinea pe care o consolidează valorile considerate drept legitime. Acesta este cazul subculturilor deviante, de exemplu.

Deşi noţiunea de subcultură nu se confundă cu cea de cultură, ea pare totuşi să pretindă acelaşi tip de analiză: stabilirea unei liste de trăsături distincte ce definesc modalităţi de percepere a unei lumi specifice. În ambele cazuri, lista pare destinată să nu fie niciodată epuizată: noi elemente se adaugă cu trecerea timpului şi în funcţie de modă. Dar cu totul altă intenţie avea Cohen atunci când a întocmit inventarul atributelor proprii unei subculturi: aceea de a defini natura raporturilor sociale care prevalează într-un context particular şi care dau naştere unui anumit tip de anormalitate, adică de a raporta emergenţa tensiunii dintre scopuri şi mijloace – despre care Merton afirmă că determină adoptarea unui mod de adaptare deviant – la nişte variabile obiective. Astfel, studiind elementele care organizează viaţa bandelor de tineri, Cohen afirmă că delincvenţa juvenilă se explică prin

faptul că copiii din mediile populare sunt prinşi între două registre de prescripţii: cel impus de valorile dominante, aşa cum sunt ele vehiculate de şcoală şi mijloacele de comunicare moderne, şi cel pe care îl recunosc membrii mediului lor înconjurător imediat.

diferite modele de socializare sunt asociate diferitelor clase sociale, iar socializarea în clasa mijlocie se arată a fi mult mai eficace pentru a-i pregăti pe copii pentru reuşita socială decât socializarea la clasele inferioare. Din acest motiv şi din altele, copiii din clasele inferioare au mai multe şanse să cunoască eşecul şi umilinţa. Pe scurt, ei sunt antrenaţi într-un joc în care alţii sunt tipic învingători, ei fiind perdanţi, neclasaţi. Un mijloc prin care pot rezolva această problemă constă în repudierea şi retragerea din joc, în refuzul de a recunoaşte autoritatea regulilor şi în născocirea de noi jocuri cu propriile lor reguli sau criterii de statut, reguli prin care ei se pot realiza în mod satisfăcător" (Cohen, 1971, p. 134).

Aşadar, greutatea de a administra corect tensiunea care se naşte din decalajul dintre aceste două universuri normative ar fi cea care îi conduce, printr-un fel de reacţie funcţională, pe unii să adopte conduite deviante. Iată soluţia pe care o aduce Cohen problemei distribuţiei sociale a delincvenţei juvenile[15].

— Probleme de tipologie

Teza subculturii nu se înscrie nici în perspectiva culturalismului, nici în cea a unei teorii a învăţării în genul lui Sutherland. Ea decurge dintr-o concepţie funcţionalistă a interacţiunii şi are drept scop ameliorarea teoriei tensiunii (*Străin theory*) expuse de Merton.

La origine, modurile de adaptare denumesc proceduri individuale: alegerea devianţei s-ar face în forul interior al unei persoane care, după ce a interiorizat perfect obiectivele culturale şi normele instituţionale pe care le impune o societate dată, ar evalua singură distanţa

15 Această soluţie, a cărei asemănare cu teza lui Bourdieu despre şcoală poate fi remarcată, a provocat o critică căreia Cohen însuşi (1971, p. 213) i-a recunoscut valabilitatea.

pe care structura socială i-o impune; astfel, ar opta pentru modul de adaptare cel mai potrivit cazului său. Pentru Cohen, acest mod de a privi procesul pare să uite un fapt: individul trăieşte în societate. El reaminteşte că scopurile şi mijloacele, oricât ar fi ele de prescrise, sunt departe de a fi univoce: pe de o parte, definirea lor este susceptibilă să varieze în dinamica interacţiunii, pe de altă parte, ele pot aparţine unor sisteme de valori diferite. Cine ar putea într-adevăr să spună, *a priori* şi în mod abstract, în ce circumstanţe cutare sau cutare scop trebuie vizat, începând din ce moment se poate afirma că el este atins pe deplin şi în întregime; sau că mijloacele folosite pentru a ajunge la un scop au fost realmente legitime, că ele erau bine proporţionate sau că au fost utilizate cu suficientă forţă?

A admite existenţa unui registru finit de scopuri şi de mijloace şi a deduce că devianţa este cauzată de o disjuncţie care se instaurează între unele şi altele ne cere să adoptăm un parti-pris analitic: trebuie să presupunem că normalitatea se confundă exact cu ordinea legitimă. Noţiunea de subcultură contestă justeţea acestui parti-pris: ea semnalează, într-adevăr, că socializarea este un mecanism căruia nimeni nu i se poate sustrage şi astfel permite postularea faptului că orice formă de acţiune pretinde întotdeauna respectarea formelor de conduită, chiar atunci când aceste acţiuni pot să pară nedemne, imorale sau respingătoare.

Pentru Cohen, teoria lui Merton prezintă un al doilea defect: tensiunea dintre scopuri şi mijloace este considerată o stare de fapt, ceea ce îl scuteşte să explice cum se naşte ea în cursul acţiunii. Or, în afară de cazul în care gândim că normele interiorizate conduc până în cel mai mic detaliu ansamblul conduitelor individuale, este greu de conceput că o astfel de tensiune ar avea vreo şansă de a se manifesta la adăpostul reacţiilor celorlalţi.

Într-un cuvânt, criticile conţinute în teza subculturii delincvente ne fac să gândim că tipologia lui Merton, din moment ce propune diferenţieri statice şi sumare, necesită

o revizuire. Unei astfel de revizuiri i se dedică Robert Dubin (1959), elaborând o tipologie care ridică la 14 numărul posibil de moduri de adaptare deviante. Tabelul pe care-l realizează merită să fie menţionat mai ales pentru a ilustra problemele pe care le pune orice încercare de a desăvârşi o clasificare.

Această dezvoltare a tipologiei lui Merton se bazează pe trei operaţii: prima îndepărtează conformitatea din tipologie, deoarece ea nu ar putea fi considerată drept o formă de devianţă; a doua constă în a ţine cont de distincţia între conduita efectivă a unui individ şi valorile pe care el declară că le respectă atunci când acţionează; a treia introduce o diferenţiere între normele instituţionale şi mijloacele instituţionale. Dubin le defineşte pe

Tipologia adaptărilor deviante în acţiunea socială

Tip de adaptare deviantă	Mod de adeziune la		
	Scopuri culturale	Norme	Mijloace
		Instituţionale	
Inovarea conduitelor			
Inventarea instituţională	*	*	*
Inventarea normativă	*	*	*
Inventarea practică	*	*	*
Inovarea valorilor			
Inventarea intelectuală	*	*	*
Inventarea organizaţională	*	*	*
Mişcarea socială	*	*	*
Ritualismul conduitelor			

Nivelarea aspiraţiilor		*	*
Rigorismul instituţional		*	
Automatismul organizaţional			*
Ritualismul valorilor			
Demagog	*		
Oportunist normativ	*		*
Oportunist instrumental	*	*	
Evaziunea			
Rebeliunea	*	*	*

(+)” înseamnă „acceptare”, ()” înseamnă „refuz” şi” (+)” înseamnă „refuz şi înlocuire cu scopuri şi mijloace noi”.

primele ca stabilind o „frontieră între conduite prescrise şi proscrise într-un anumit context instituţional”; pe celelalte drept „ceea ce indivizii fac îndeplinind funcţia ce o au în contextul instituţional în care acţionează”.

Destinul unei tipologii este de a fi incompletă iar cea a lui Merton nu se abate de la regulă[16]. Pentru Dubin, noţiunile de scopuri şi mijloace prezintă două imperfecţiuni: sunt prea monolitice când sunt privite în ele însele şi perfect insuficiente când sunt privite prin prisma relaţiei dintre ele. Chiar dacă am adera la modelul lui Merton, cum să nu recunoaştem că scopurile dezirabile pot fi sau de nem\surat, sau infime, sau rezonabile, sau extravagante; că mijloacele pot fi mai mult sau mai puţin legitime şi mai mult sau mai puţin conforme cu regula, în funcţie de circumstanţe. Având în vedere complexitatea noţiunii de mijloace, Richard Cloward şi Lloyd Ohlin

16 Subliniere făcută şi de Merton (1959) în comentariul asupra revizuirii propuse de Dubin.

propun o altă viziune asupra tipologiei lui Merton.

— Structura ocaziilor

Dacă ne-am limita doar la elaborarea teoretică, am putea considera modurile de adaptare deviantă stabilite de Merton drept forme de conduită care se realizează spontan de îndată ce o situaţie se defineşte printr-un anumit tip de relaţie între scopuri şi mijloace. Cloward (1959) aminteşte oportun că trecerea de la diferenţierea analitică la observaţia empirică a faptului pe care această diferenţiere îl prezumă cere îndeplinirea unei prime condiţii: să dispunem de posibilitatea de a pune în practică modul de adaptare teoretic, adică de a avea concret ocazia (*opportunity*).

Introducând noţiunea de ocazie în teoria anomică a devianţei, Cloward reia într-un fel ideea pe care lucrările ecologiei urbane, teoria asocierii diferenţiale şi teza subculturii au sfârşit prin a o acredita: nu devine delincvent cine vrea şi nici oricum. Pentru el, devianţa trebuie concepută ca un ansamblu de practici organizate, dirijate de un sistem de valori care impune – chiar celor care se dedau infracţiunilor – respectarea unor norme de conduită specifice. Altfel, el susţine completarea teoriei lui Merton deoarece aceasta neglijează o dimensiune: condiţiile în care un individ poate ajunge să ocupe un rol în lumea devianţei. În termenii teoriei anomiei, această întrebare ia o altă formă: ce probabilitate are el să acceadă la „mijloace ilegitime” (şi care dintre ele) pentru a ajunge la ceea ce doreşte)? Pentru Cloward, această probabilitate depinde de ceea ce el numeşte „structura ocaziilor”:

„Disponibilitatea mijloacelor ilegitime este controlată în acelaşi mod în care este controlată cea a mijloacelor convenţionale. Aceste două sisteme de ocazie sunt: 1. limitate şi nu deschise la infinit, 2. accesibile în mod diferit în funcţie de poziţia pe care o ocupă indivizii în structura socială. Întrebuinţarea noţiunii de «mijloace», fie că sunt legitime sau ilegitime, implică realizarea a doua condiţii: mai întâi, existenţa unui mediu în sânul căruia învăţarea valorilor şi a competenţelor cerute pentru îndeplinirea

unui anumit rol este larg răspândită; în al doilea rând, ca individul să aibă ocazii de a îndeplini rolul o dată ce l-a învăţat. Termenul desemnează, în acelaşi timp, structurile de învăţare şi structurile ocaziei" (Cloward, 1959, p. 168).

A te găsi în situaţia de a fi deviant nu este, aşadar, suficient pentru a deveni: şi circumstanţele trebuie să contribuie la aceasta (să fii supus tentaţiei delictului, să frecventezi o reţea delictuală, să participi în mod definitoriu la o activitate deviantă, să aderi la o organizaţie criminală etc.), şi ca individul să deţină un rol definit şi recunoscut într-un univers organizat al delincvenţei. De aceea, noţiunilor de „scopuri" şi de „mijloace" care ordonează tipologia lui Merton ar trebui să le fie adăugată o a treia: cea de „mijloace ilegitime".

Cloward şi Ohlin (1960) aplică această versiune îmbunătăţită a tipologiei la cultura delincventă. Ei contestă de la început descrierea pe care o face Cohen: pentru ei, dacă nu se poate tăgădui că o astfel de subcultură există, n-o putem defini doar afirmând despre ea este utilitară, rău intenţionată şi negativă. Cloward şi Ohlin afirmă, din contra, că subcultura delictuală regrupează trei forme distincte („criminală", „conflictuală" şi „de evaziune"), care se diferenţiază după tipul de acces pe care cutare sau cutare grup îl are la cutare sau cutare gen de mijloace ilegitime.

Prima dintre aceste forme, subcultura „criminală", are patru caracteristici: l. socializarea la crimă se face prin contactul cu semeni care au reuşit deja în lumea delincvenţei şi care propun mijloace de reuşită socială admirate; 2. adeziunea la lumea delincvenţei se face printr-un neîncetat proces de învăţare şi evoluează în ritmul responsabilităţilor pe care un nou venit le primeşte; 3. definirea rolului de criminal cere existenţa unor relaţii codificate între lumile legalităţii şi ilegalităţii; 4. organizarea socială a criminalităţii asigură conformitatea conduitelor membrilor săi, reprimând manifestările deviante în raport cu normele acestei organizări.

A doua formă de delincvenţă precizată de Cloward şi

Ohlin este subcultura „conflictuală”, care regrupează conduitele dezordonate, agresive şi periculoase, considerate în general specifice infracţiunilor comise de populaţiile cele mai defavorizate. Pentru ei, această subcultură se naşte în locurile de rezidenţă în care prevalează o stare de extremă „dezorganizare”: colibe, ghetouri, cartiere dezmoştenite, suburbii, periferii abandonate etc. în aceste zone marginale, nu va exista nici integrare în lumea criminală adultă, nici relaţii codificate cu lumea convenţională, nici vigoarea controlului social. Violenţa proprie subculturii conflictuale va fi deci apanajul tinerilor plasaţi într-o situaţie în care legătura socială va fi total dezagregată şi a căror socializare va fi marcată de faptul că ei sunt îndepărtaţi atât de valorile societăţii globale, cât şi de acelea proprii mediului delictual.

„În măsura în care se bazează pe ei înşişi şi nu dispun de niciun sprijin financiar, criminalii din aceste zone nu posedă nicio imunitate; ei nu au nici bani, nici relaţii politice care le-ar permite «să aranjeze problemele», de aceea sunt hărţuiţi de poliţie şi mulţi dintre ei îşi petrec cea mai mare parte a vieţii în închisoare. Crima organizată ajunge în general să se protejeze de urmăriri, de inculpări şi de încarcerări. Dar crima profesională şi extorcarea organizată de bani nu se pot dezvolta decât într-un mediu stabil, integrat şi previzibil” (Cloward şi Ohlin, 1960, p. 166).

A treia formă pe care o ia subcultura delincventă este subcultura de evaziune, al cărei model este pentru Cloward şi Ohlin toxicomania. În definiţia pe care ei o propun, această subcultură desemnează modul de adaptare pe care îl adoptă în mod specific indivizii care trebuie să facă faţă unui „dublu eşec”: dorind să obţină bunuri pe care oricine pare că trebuie să le posede, ei nu au posibilitatea să o facă nici prin mijloace legitime, dar nu sunt nici în măsură să ajungă la aceasta nici prin mijloace ilegitime întrucât au eşuat în integrarea în ierarhiile criminalităţii. Plasat într-o situaţie în care el nu poate fi nici cetăţean obişnuit, nici delincvent, individul se va

refugia într-un consum de stupefiante despre care se spune că permit uitarea unei frustrări insuportabile.

Definiţia acestei situaţii de „dublu eşec” este o construcţie teoretică originală, dar folosirea ei în tipologia adaptărilor deviante provoacă confuzie; pe de o parte, genul de conduită reţinut de Cloward şi Ohlin este prost ales: toxicomania nu este pur şi simplu o practică individuală care are drept scop uitarea lumii, ci un univers social la fel de strict organizat ca oricare alt sector al delincvenţei şi care, din cauza ilegalităţii substanţei în jurul căreia se desfăşoară activitatea, îl obligă pe cel care vrea să intre în el (chiar sub această formă minimală cum ar fi cumpărarea unei doze de drog) să întreţină raporturi suficient de strânse şi continue în acest mediu. Suntem departe deci de imaginea persoanei total desocializate pe care o propune simţul comun. Pe de altă parte, în afară de drogaţi, numeroase grupuri ale populaţiei se regăsesc în situaţia de „dublu eşec” caracterizată de Cloward şi Ohlin: şomerii de lungă durată sau aflaţi la „încheierea drepturilor”, marginalii, săracii, cerşetorii sunt suficient de lipsiţi de bani pentru a nu avea acces la bunurile de consum curente, fără ca totuşi să pătrundă în reţelele micii sau marii criminalităţi, ceea ce nu îi împiedică desigur să adere la valorile de consum ale societăţii globale; şi nu-i împiedică pe unii dintre ei să practice micile furtişaguri care le asigură adesea un minimum necesar, cum ar fi acţiunile ilegitime a căror justificare este totuşi recunoscută, de exemplu ocuparea unor imobile părăsite. Într-un cuvânt, dacă ar putea fi identificată o subcultură a evaziunii, ea ar trebui să privească un ansamblu de indivizi mai vast decât cel al toxicomanilor. Ar trebui atunci să extindem sensul termenului de „evaziune” şi la alte conduite, revenind probabil la lista pe care o stabilise Merton. Şi dacă am admite o astfel de extindere, cum am continua să o utilizăm? Noţiunea de „evaziune” nu poate servi la descrierea conduitelor active (militantism, rezistenţă, organizaţie etc.): ea ar trebui rezervată unei stări definite prin dispariţia oricărei sociabilităţi. Dar,

lăsându-i deoparte pe călugări, pe autişti şi pe nebuni, care sunt grupurile de populaţie susceptibile să se găsească într-o izolare absolută?

Deşi sinteza pe care doresc s-o realizeze între teorii parţial contradictorii (asocierea diferenţială, anomia, subcultura şi actorul raţional) nu este deloc convingătoare, Cloward şi Ohlin aduc o contribuţie importantă la sociologia devianţei. Introducând noţiunea de „mijloace ilegitime", ei completează inventarul modurilor de adaptare deviante şi îmbunătăţesc astfel tipologia lui Merton. De asemenea, propunând noţiunea de „structură a ocaziilor", care ne cere să ţinem cont de condiţiile practice care favorizează comiterea actelor de delincvenţă, ei precizează teza subculturii a lui Cohen. Aceste două amendamente le permit să completeze o parte a contractului lor sociologic: ei rafinează descrierea distribuţiei sociale a ratelor criminalităţii. Dar putem considera că nu în aceasta constă principala lor contribuţie la teoriile comprehensive ale devianţei. Căci ceea ce pun ei în evidenţă este faptul că factorul determinant în fenomenul infracţiunii este chiar natura angajării individului în delincvenţă, aşadar capacitatea diferenţială pe care o au unii de a participa la universul criminalităţii, organizate sau nu, şi posibilităţile de care ei dispun pentru a-şi asuma acest destin social.

În acest sens, contribuţia lui Cloward şi Ohlin la sociologia devianţei depăşeşte simpla reaşezare a teoriei anomiei a lui Merton. Contribuţia lor legitimează, poate involuntar, o perspectivă analitică al cărei succes este contemporan cu activitatea lor, ca şi cu aceea a lui Cohen: teoria rolurilor.

CAPITOLUL 5

Teoriile etichetării

După cum am văzut, teoriile comprehensive pot fi de orientare funcţionalistă. În acest caz, interesul pentru transgresarea normelor serveşte numai la perceperea din alt unghi a coeziunii sociale; infracţiunea este abordată prin efectele de anomie sau de consolidare a valorilor

dominante pe care se consideră că ea le provoacă. împotriva acestei concepţii instrumentale, orientarea interacţionistă propune conceperea devianţei ca fiind produsul reacţiei sociale. În această abordare, anormalitatea unei conduite nu este raportată nici la o proprietate inerentă a actului comis, nici la calităţile personale ale celui care îl comite. Ea se naşte dintr-un proces de etichetare care transformă o acţiune în infracţiune şi fixează un individ în starea de contravenient.

Dacă teoria etichetării a devenit o siglă sub care poate fi reunit uşor un grup de sociologi, acest grup revelează divergenţe fundamentale. Se constată într-adevăr că, după sensul pe care unii şi alţii îl dau reacţiei sociale care inspiră etichetarea, aceasta poate fi concepută fie ca un rit ce confirmă degradarea statutului individului reafirmând frontierele sociale şi morale ale unui grup (Lemerţ, 1951; Garfinkel, 1956), fie ca adoptarea unui rol social prin învăţarea unor reguli proprii unui mediu închis (Becker, 1973; Scheff, 1966), fie ca momentul inaugural al unei redefiniri a identităţii sociale a individului (Goffman, 1968), fie ca o procedură care participă la organizarea socială a unei activităţi de control social (Cicourel, 1968).

Dar, în ciuda divergenţelor, teza pe care se bazează teoriile etichetării oferă un cadru de analiză relativ omogen, propunând trei recomandări: 1. devianţa trebuie să fie privită ca îndeplinirea unui rol; 2. ordinea relaţiilor sociale care se instituie în contextul unei activităţi organizate în jurul actelor delictuale este obiectul privilegiat al analizei; 3. definiţiile oficiale ale infracţiunii şi ale deviantului trebuie respinse şi înţelese ca tot atâtea construcţii sociale.

— Rol şi statut

Raportul dintre individ şi societate este conceput în mod diferit, după cum cercetările sociologice încearcă să răspundă la una din aceste două întrebări: Cum este posibilă ordinea socială? Cum se organizează acţiunea?

Când este privită din unghiul ordinii sociale, legătura care-l uneşte pe individ cu societatea este, în general,

gândită în termeni determinişti: un sistem de valori propriu unei colectivităţi umane interzice celor care fac parte din ea să nu îndeplinească obligaţiile ce permit societăţii să existe şi să se reproducă. În acest sens, faptul de a fi membru al unei societăţi îi conferă un statut individului şi implică obligaţia ca el să respecte automat normele de conduită legate de o funcţie socială: tată, mamă, copil, patron, angajat, conducător, cetăţean, preot, militar etc. Privind din perspectiva acţiunii, societatea se constituie şi se menţine în fluxul activităţilor care îi leagă pe indivizi între ei într-o infinitate de moduri, actualizând şi reproducând asocierea lor. Aşadar, individul este perceput aşa cum se prezintă el, în împrejurările vieţii cotidiene: îndeplinind un rol. Societatea încetează să mai fie o entitate abstractă dotată cu o voinţă care se impune în mod mecanic: normele după care individul îşi ghidează acţiunea sunt acelea care definesc, în manieră aproximativă, ce ar trebui să facă el când este într-o situaţie particulară.

Dacă noţiunea de „rol” se găseşte în germene în operele lui Vilfredo Pareto, ale lui Weber şi în psihologia socială a lui George Herbert Mead, Ralph Linton (1936) este cel care îi dă prima definiţie sociologică, stabilind o distincţie rămasă celebră între statut şi rol. Pentru el, prima dintre aceste noţiuni desemnează ansamblul drepturilor şi datoriilor legate în mod structural de o poziţie instituţionalizată într-un sistem social; a doua desemnează tipul de conduită pe care ar trebui să-l adopte individul care pune în practică aceste drepturi şi datorii. Această distincţie, împreună cu principiul complementarităţii între cele două noţiuni au devenit elemente clasice ale analizei sociologice de când Talcott Parsons (1949), unul dintre iluştrii reprezentanţi ai sociologiei americane, le-a fixat în teoria sa a acţiunii sociale. Or, antropologul britanic Siegfried Nadel (1970) contestă importanţa şi validitatea unei asemenea distincţii.

„Fără îndoială, trebuie să remarcăm, aşa cum o fac Linton şi Parsons, faptul că în comportamentul determinat

de un rol ceva este tradus în act. Dar ceea ce este important nu este că acest «ceva» se referă la o stare sau la o poziţie, în timp ce rolul în act ar trimite la o dinamică sau la un proces: acestea sunt caracteristici contingente. Ceea ce este important este că într-un caz avem exercitarea anumitor drepturi şi obligaţii, altfel spus o *executare*, iar în celălalt acest ansamblu de drepturi şi de datorii încarnate într-o *ştiinţă*, într-o normă, o prescriere sau poate numai într-o imagine mentală. Pe scurt, avem pe de o parte o regulă şi, pe de altă parte, aplicarea ei; două aspecte diferite pentru care este inutil – şi chiar ilogic – să căutăm nume diferite, într-atât este de adevărat că pentru orice acţiune umană care se determină în funcţie de reguli coexistenţa lor este fundamentală" (Nadel, 1970, p. 60).

Diferenţierea între statut şi rol se loveşte de o primă dificultate: dacă vom considera că nicio metodă nu indică precis cum să operăm o separare netă între cele două noţiuni, înseamnă că alegerea uneia sau alteia se face la întâmplare. Astfel, a fi medic este un statut când se ia în considerare poziţia deţinută în ierarhia socială, dar este un rol când se consideră prescripţiile legate de o ocupaţie profesională. O precizare se impune, iar Nadel o face stabilind că noţiunea de rol se aplică numai unei *clase* de indivizi, constituită pe baza unei liste de atribute şi de caracteristici definite. Dar de unde provine lista? Răspunzând acestei întrebări, Nadel indică o a doua dificultate inerentă distincţiei făcute de Linton. El pleacă de la o întrebare: orice acţiune cere de la cel care o realizează să adopte un rol? Aplicând ideea de clasă propusă mai înainte, putem spune că a merge cu bicicleta, a mânca sau a citi o carte nu sunt roluri decât atunci când cei care o fac pot fi percepuţi, de exemplu, ca ciclist profesionist, critic gastronomic sau funcţionar angajat la o editură. Dacă o formă de acţiune poate fi universală, noţiunea de „rol" descrie totdeauna acţiunile prinse într-o activitate specială. Nadel consideră deci că obligaţiile legate de un rol sunt create de o activitate organizată social.

Retuşările decisive pe care Nadel le-a adus concepţiei tradiţionale a noţiunii de „rol” pun totuşi o problemă pe care el a ignorat-o: cea a identităţii. Într-adevăr, dacă a îndeplini un rol înseamnă a urma un ansamblu de reguli ce permite desfăşurarea programată a unei anumite activităţi, ne putem întreba: care este gradul de iniţiativă care îi revine individului în elaborarea acţiunii sale şi care este amprenta pe care o lasă asupra lui această activitate? Dacă ne imaginăm cu uşurinţă că un acelaşi individ ajunge să-şi schimbe tot atât de des rolul pe cât de des se schimbă situaţia, este greu să ne imaginăm unitatea psihologică sau biografică a unei persoane capabile să manifeste, în funcţie de împrejurare, atitudini şi motivaţii diferite[17].

Erving Goffman este cel care a tratat cu cea mai multă perseverenţă, şi nu fără contradicţii, această spinoasă problemă a raportului dintre rol şi identitate. În prima carte pe care o publică, *The Presentation of Self in Everyday Live* (1956), el recurge, ca şi alţii, la metafora teatrului pentru a propune o concepţie a interacţiunii ce integrează postulatele teoriei rolurilor. Analizând fenomenul „prezentării de sine” şi practicile „gestionării impresiei” (*impression management*), Goffman respinge mai întâi explicaţia psihologică asupra conduitei individuale. Pentru el, desfăşurarea temporală a schimbului social îi obligă pe indivizi să controleze reprezentarea rolului pe care îl joacă astfel încât interlocutorii lor să nu poată niciodată să pună la îndoială temeiul revendicării identităţii conţinute în această reprezentaţie.

Apoi, într-un articol consacrat exclusiv clarificării noţiunii de „rol” utilizate în analiza sociologică, Goffman (1961) precizează raportul pe care această noţiune îl întreţine cu cea de identitate. Fără a se pronunţa asupra validităţii distincţiei clasice a lui Linton, el afirmă că noţiunea de rol se prezintă la acesta ca o descriere

17 Merton (1957) a propus o soluţie parţială la această problemă: ideea de sistem de roluri (role-set).

normativă care nu explică interpretarea efectivă a rolului în situaţie (*roie performance*). El propune deci descompunerea noţiunii de rol în cele trei dimensiuni constitutive ale sale: versantul normativ, versantul tipic şi interpretarea sa.

Versantul normativ este definit de regulile de conduită ideale pe care un individ ar trebui să le respecte pentru a asigura funcţia pe care un rol particular trebuie să o îndeplinească. Aspectul său tipic se raportează la atributele şi calităţile care sunt în mod curent asociate persoanei ce îndeplineşte cutare sau cutare rol, fără ca ele să intre în definiţia sa oficială: astfel, un poliţist trebuie să aibă sânge rece, să cunoască şi să aplice legea, să fie politicos şi integru; un medic trebuie să se exprime în mod elegant, să aibă maniere, să aplice parafa profesională, să manifeste pricepere medicală, să ştie să întocmească reţete. A treia dimensiune a rolului, interpretarea, se raportează mai direct la interacţiunea în cursul căreia un individ deţine locul care îi este repartizat, străduindu-se să nu se depărteze nici de la normele ideale, nici de concepţiile tipice.

Această descompunere îi permite lui Goffman să lanseze trei afirmaţii: 1. O parte esenţială a rolului (aspectul său tipic şi interpretarea) scapă unei codificări stricte a conduitei ce trebuie adoptată: cel care ocupă un anumit loc în interacţiune trebuie să se conformeze la ceea ce el crede că sunt aşteptările celorlalţi cu privire la rolul pe care-l deţine; 2. rolul are o natură în mod necesar practică, căci totdeauna el capătă consistenţa reală în cadrul unui „sistem de activitate situată” în interpretarea specifică care-i este dată; 3. rolul există independent de individul care îl îndeplineşte şi îl interpretează. Aceste trei afirmaţii susţin o concepţie a identităţii care îndepărtează orice interpretare esenţialistă, deoarece, jucându-şi rolul, individul trebuie să fie atent la faptul că impresia pe care şi-o face despre el într-o situaţie trebuie să fie compatibilă cu calităţile personale apropiate rolului care îi este atribuit: un judecător trebuie să fie gânditor şi sobru; un

pilot în cabina sa trebuie să fie calm; un librar trebuie să fie informat şi sigur în munca sa. Aceste calităţi personale, efectiv imputate şi revendicate, sunt conţinute în denumirea poziţiei, atunci când există: ele formează o idee despre «mine» (*self image*) spre folosinţa celui care susţine un rol şi ele dau un fundament ideii pe care asociaţii rolului (*role others*) o vor avea despre el. Astfel, o identitate (*self*) îl aşteaptă efectiv pe individul care va ocupa o poziţie; el nu face decât să se supună presiunilor exercitate asupra sa pentru a asuma un eu gata confecţionat (*ready-made me*)" (Goffman, 1961, p. 87).

În teza susţinută de Goffman, individul se identifică atât cu fiecare dintre rolurile pe care trebuie să le interpreteze, cât şi cu cel ce dispune de capacităţile necesare pentru a realiza reprezentările cerute (Herpin, 1970, pp. 68 – 65). Această diviziune, pe care niciun artificiu teoretic nu-l va reduce, nu funcţionează fără a ridica întrebări stânjenitoare şi în special pe aceea a identităţii. Întrucât orice conduită individuală se realizează sub acoperirea unui rol, se poate pune legitim întrebarea care e natura entităţii care susţine succesiv toate aceste roluri fără a se identifica niciodată cu vreunul din ele. Această întrebare a devenit o problemă adesea discutată şi rămasă deschisă: cea a multiplicităţii rolurilor. În *Role Distance*, Goffman, ne oferă o soluţie ingenioasă.

După cum ne lasă să bănuim titlul, acest lung articol se axează pe un fenomen: distanţa pe care un individ o poate manifesta vis-à-vis de exigenţele rolului pe care-l joacă. Studiul îi oferă ocazia lui Goffman de a clarifica o problemă teoretică: în ce condiţii distanţarea de această natură poate fi considerată o încălcare a normelor permiţând identificarea unui act deviant? Răspunsul pe care-l dă la această întrebare determină o mutaţie analitică: el afirmă necesitatea de a distinge o infracţiune de atitudinea care constă în a semnala partenerilor că nu ne supunem în totalitate obligaţiilor conţinute în rolul pe care suntem constrânşi să-l jucăm. Într-adevăr, a arăta „distanţa faţă de rol" e o activitate care se realizează în

manieră vizibilă şi comprehensibilă şi numai dacă aceste două condiţii nu sunt reunite, interlocutorii ce remarcă la un individ derogarea de la obligaţiile sale pot pune la îndoială integritatea sa mentală sau responsabilitatea sa şi să-l considere drept deviant.

Pentru a-şi susţine demonstraţia, Goffman descrie munca unei echipe de chirurgi, examinând mai ales procedeele folosite de chirurg pentru „a lăsa neobservate", în ochii subordonaţilor care îl asistă, abaterile sale de la deontologia şi ordinea curente, care ar trebui să prevaleze într-un bloc operatoriu în timpul unei intervenţii. Manifestările sale de ciudă, ironie, glumă, familiaritate sau de autocritică, despre care Goffman observă că însoţesc desfăşurarea operaţiei, arată evident că, sub impersonalitatea reprezentării rolului de chirurg, se află o sumă de alte faţete ale personalităţii sale. Concluzia pe care o trage Goffman din analiza sa poate părea paradoxală: el afirmă, într-adevăr, că identitatea nu este o proprietate naturală a fiinţei umane, o dispoziţie ce se degajă din ea însăşi în acţiune, ci o „expresie", adică un efect al comunicării care, pentru a fi recunoscut, trebuie să respecte anumite principii de inteligibilitate. Identitatea nu s-ar afla deci la baza conduitelor individuale, ci, dimpotrivă, este produsul procedurilor reglate şi puse în practică în mod raţional. Afirmaţie care îi permite lui Goffman să conteste pretenţia, în viziunea sa extravagantă, a psihologiei de a explica conduitele individuale, pentru că, după el.

„Când un individ abandonează o identitate situată (*situated*, *self*), el nu se retrage într-o oarecare lume psihologică privată, ci acţionează mai degrabă sub acoperirea unei alte identităţi sociale disponibile. Libertatea luată faţă de o identitate situată are motive la fel de constrângătoare social ca primele" (Goffman, 1961, p. 120).

Astfel, problema multiplicităţii rolurilor ar fi pusă greşit dacă am considera rolul ca un aspect al individului distinct de identitatea celui pe care îl interpretează. După

Goffman, acest hiatus nu există sau, mai exact, trebuie să admitem că acelaşi individ poate fi descris consecutiv şi la acelaşi moment în mii de moduri diferite; ancheta empirică atestă că este posibil să treacă de la o faţetă la alta în cursul aceleiaşi interacţiuni, singura condiţie fiind ca această trecere să nu contrazică rolul central pe care-l ocupă într-o activitate situată. Această particularitate îl determină pe Goffman să substituie teza multiplicităţii rolurilor cu cea a simultaneităţii identităţilor. Reluăm exemplul său: efectuând actul chirurgical pe care îl poate practica foarte bine doar el, un chirurg poate în acelaşi timp arăta că e o fiinţă umană ca oricare alta, exprimând sentimente de dezgust şi laşitate; un bărbat ce face aluzii sexuale unei infirmiere; un gestionar cu experienţă ce veghează ca echipa să nu irosească compresele şi rezervele de sânge; un şef eficient ce explică gesturile chirurgicale unui tânăr asistent; şi multe alte lucruri, precum membru al asociaţiei Alcoolicii Anonimi, ce dovedeşte că poate rezista tentaţiei de a bea un pahar fără a fi cuprins de tremur.

Însumând, pentru Goffman, dacă ar fi posibil să se izoleze o entitate care ar avea aspectele identităţii unui individ, ea ar trebui concepută ca totalitatea angajamentelor care se acumulează şi se stratifică de-a lungul unei existenţe, fără a se exclude sau a se anula vreodată. Din acest punct de vedere, a pune sub semnul întrebării raportul între rol şi identitate este ilogic, pentru că identitatea nu posedă decât două forme de expresie: ca rol sau ca practici ale distanţei faţă de rol. Se poate deci spune:

„Diversele identificări cărora trebuie să le răspundă nu sunt create de către individ, ci prelevate dintre cele pe care societatea i le acordă. Şi dacă se eliberează de unele, nu o face pentru a fi liber, ci pentru o altă constrângere care îl presează. Participând din plin la un sistem de

activitate, rămâne totuşi obligat să fie angajat în alte materii, alte relaţii, alte sisteme de activitate multi-situate, să respecte norme de conduită valabile în mai multe sisteme de activitate particulare” (Goffman, 1961, p. 139).

Concepţia despre rol susţinută de Goffman are mai multe defecte. Ea pare, în primul rând, să descompună subiectul până la a da impresia că îl dizolvă în întregime[18]: cui i se poate imputa responsabilitatea acţiunii dacă interpretarea unui rol era faptul unui individ fără identitate? Cel de-al doilea neajuns decurge din concepţia care st\ la baza acestei descompuneri: spre deosebire de Nadel, pentru care oricărei conduite individuale nu-i corespunde decât un rol, Goffman admite că nicio acţiune nu ar putea fi concepută, îndrumată şi înţeleasă dacă ea nu s-ar raporta la îndeplinirea unui rol, anterior sau ulterior.

„Conceptul de distanţă faţă de rol ajută la contracararea emoţionantei aspiraţii care doreşte să pună o parte a lumii la adăpostul sociologiei. Or, dacă un individ vrea să impună că e un «ins curajos» sau, dimpotrivă, mai puţin uman decât este, o face utilizând distanţa faţă de rol sau renunţând la a o face, putând astfel ajunge la aceasta. Tocmai în manifestările distanţei faţă de rol se descoperă stilul personal al unui individ” (Goffman, 1961, p. 152).

În ciuda divergenţelor lor şi a afirmaţiilor specifice fiecăruia, analizele lui Nadel şi Goffman în legătură cu noţiunea de rol prezintă argumente concordante care permit elaborarea a doua principii de metodă, care vor ocupa un loc determinant în sociologia acţiunii: 1) rolul este un ansamblu de reguli practice care pot fi învăţate şi aplicate; 2) această învăţare nu este scutită de echivocuri, întrucât dacă un rol este un personaj interpretat, în aceeaşi măsură este un personaj în *faţa căruia* se poate interpreta.

Aceste două principii invită la renunţarea la orice punct de vedere esenţialist asupra identităţii deţinătorului

18 Nu este aici locul pentru dezvoltarea argumentelor aduse de critică şi a răspunsurilor date de Goffman. Pentru acest subiect, vezi Ogien (1989).

unui rol şi creează imaginea unui individ care stăpâneşte o pluralitate de registre de interpretare a acţiunii. Aceste principii au fost aplicate de teoreticienii etichetării în abordarea devianţei, considerând pe cel care comite o infracţiune drept un individ care îndeplineşte un rol şi îl îndeplineşte în mod adecvat.

— Judecata de devianţă

Ideea că un act nu devine o încălcare decât atunci când face obiectul unei etichetări a fost lansată de Edwin Lemerţ. Pe baza cercetărilor referitoare, pe de o parte, la folosirea cecurilor fără acoperire şi, pe de altă parte, la alcoolism în diverse grupuri etnice, el readuce în discuţie teoria anomiei a lui Merton. Astfel, în loc de a considera adoptarea unei conduite deviante ca mod de adaptare legat de statutul pe care îl ocupă un individ în structura socială, Lemerţ (1967) susţine un punct de vedere mai puţin definitiv.

„Conceptul [de conduită deviantă] trimite la situaţii în care persoanele prinse într-o multitudine de revendicări sau valori contradictorii nu aleg opţiuni deviante, ci soluţiile încărcate de riscuri de devianţă. În acest sens, devianţa este pur şi simplu una dintre consecinţele posibile ale acţiunilor lor, dar nu este inevitabilă” (Lemerţ, 1967, p. 11).

Acest punct de vedere seamănă în parte cu cel care fundamentează teza lui Sutherland: toţi indivizii susceptibili de a deveni devianţi nu devin în mod sistematic. Dar Lemerţ nu explică eterogenitatea traiectoriilor sociale prin aleatoriul asocierii diferenţiale. El îi atribuie o cu totul altă cauză: funcţionarea instanţelor de represiune. Pentru că – şi în aceasta constă contribuţia sa la sociologia devianţei – Lemerţ afirmă că nu devianţa produce controlul social, ci, din contră, controlul social creează devianţa; mai exact, această fracţiune a delincvenţei şi a anormalităţii reperate şi tratate de profesionişti însărcinaţi să se ocupe de cei ce încalcă codurile legale şi sociale (poliţie, justiţie, psihiatrie, medicină sau asistenţă socială).

Inversiunea operată de Lemerţ este rezumată în distincţia pe care o face între devianţa primară (faptul de a încălca o normă) şi devianţa secundară (recunoaşterea oficială a acestei încălcări de către o instanţă desemnată în acest scop). Dacă prima nu poate avea decât implicaţii marginale pentru statutul social şi edificiul psihic al persoanei care comite un act ilegal sau neconform, a doua este efectul unui răspuns social care devine un fapt central al existenţei cotidiene a celor care o susţin. Astfel, a te plimba gol prin propria casă este o devianţă primară care va fi, eventual, sancţionată de mustrările apropiaţilor, dar a o face pe un bulevard aglomerat riscă să determine intervenţia forţelor publice şi să se sfârşească la spitalul de psihiatrie, unde această conduită va deveni o devianţă secundară, catalogată şi ducând la o redefinire considerabilă a statului social al contravenientului. În acelaşi mod, dacă a fura sau a comite o fraudă sunt acte indubitabil reprobabile, ele nu au nicio consecinţă atâta timp cât nu au făcut obiectul unei consemnări şi sunt ignorate. Din acest punct de vedere, criminalitatea contabilizată de statisticile oficiale ţine cont în mod exclusiv de devianţa secundară.

Distincţia lui Lemerţ rezolvă în aceeaşi măsură problema „cifrei negre” a delincvenţei: justificând faptul reducerii clasei de devianţi doar la ansamblul de indivizi pe care îl au în evidenţă agenţiile de control social, ea autorizează cercetătorul să afirme că, în afara inventarierii instituţionale, nu există devianţă. Şi mai trebuie precizat că, atunci când o devianţă primară devine secundară pentru prima oară, ea nu decide automat destinul contravenientului: ea deschide adesea posibilitatea de a persevera în infracţiune sau, dimpotrivă, de a o abandona.

În rezumat, Lemerţ concepe într-un mod dinamic ceea ce, la Merton, se prezenta ca un fapt de structură: atribuirea unui nou statut social deviantului. El afirmă că procedurile controlului social, aşa cum sunt puse în practică de organele prin care orice grup social sancţionează încălcarea normelor, sunt importante pentru

a înţelege cum se realizează recunoaşterea devianţilor şi stabilizarea lor în rolul social care le este astfel conferit.

Dacă acceptăm afirmaţiile lui Lemerţ, faptul crucial în procesul de etichetare nu e deci efectuarea actului neconform, ci receptarea lui de către cei care-l observă şi-l interpretează. În rezumat, fenomenul pe care sociologia devianţei ar trebui să-l înţeleagă este reacţia socială; sau, pentru a utiliza corecţia adusă de Kai Erikson, audienţa socială:

„Devianţa nu e o proprietate inerentă anumitor forme de conduită: e o proprietate conferită acestor forme de către publicuri care, în mod direct sau indirect, le observă. Din punct de vedere sociologic, deci, variabila determinantă pentru studiul devianţei este «audienţa socială» mai mult decât individul, pentru că ea e aceea care în final decide care act e un caz evident de devianţă" (Erikson, 1967, p. 296).

Howard Becker merge pe calea deschisă de Lemerţ. Într-o carte devenită clasică pentru teoria etichetării, *Outsiders* (1973), propune o celebră definiţie a devianţei:

„... grupurile sociale creează devianţă inventând reguli a căror încălcare constituie devianţa şi aplică aceste reguli anumitor indivizi pe care-i desemnează ca fiind nişte *outsideri*. Din acest punct de vedere, devianţa nu este o calitate a actului comis, ci, mai degrabă, consecinţa aplicării de către ceilalţi a unor reguli şi sancţiuni împotriva unui «contravenient». Deviantul este un individ căruia i s-a aplicat această etichetare; conduita deviantă este o conduită pe care ceilalţi o etichetează ca atare" (Becker, 1973, p. 9).

Această definiţie derivă, într-un anume fel, din distincţia stabilită de Lemerţ între devianţa primară şi cea secundară. În loc de a postula trecerea de la o formă de devianţă la alta, Becker ia în considerare momentul în care schimbarea se realizează şi încearcă să explice operaţia pe care o implică. Această preocupare îl face să afirme că etichetarea deviantului rezultă din judecata care transformă un act oarecare în infracţiune. Recunoaşterea

unei încălcări ar depinde mai puţin de acţiunea care solicită judecata şi mai mult de motivele susţinute pentru a justifica emiterea acestei judecăţi, precum şi de maniera în care a fost proferată. Această modalitate de a concepe etichetarea pune întrebări noi: cum poate fi perceput şi calificat un act drept violare a unei norme; în ce împrejurări un individ poate fi etichetat cu succes ca deviant; ce consecinţe are această marcare asupra statutului şi viitorului persoanei astfel etichetate?

Dar definiţia lui Becker nu este lipsită de ambiguitate. În special, ea ne face să ne gândim că, din momentul în care un grup social ia o decizie în acest sens, orice act poate fi obiectul unei judecăţi care-i poate conferi o natură deviantă. Pentru a atenua accentele prea relativiste ale acestei deducţii, el elaborează o sumară tipologie construită în jurul a patru variabile.

Tipuri de conduite deviante

	Conduită corectă	Conduită incorectă
Percepută ca deviantă	Falsă acuzaţie	Devianţă pură
Nepercepută ca deviantă	Conformitate	Devianţă secretă

Caracterul rudimentar al acestei tipologii nu i-a scăpat autorului ei, care reaminteşte că ea nu funcţionează decât în cazul ideal al unui sistem omogen de norme şi pentru o acţiune care ar urmări un obiectiv precis şi exclusiv. El precizează, prin urmare.

„Tipologia ordonează tipurile de conduite mai curând decât tipurile de indivizi, acţiunile mai curând decât personalităţile. Un acelaşi individ poate, evident, să se comporte conformist în anumite circumstanţe şi deviant în altele” (Becker, 1973, p. 20).

De altfel, se constată că, în ciuda titlului său, acest tabel diferenţiază mai puţin între tipuri de conduite deviante decât între condiţiile în care o judecată de devianţă poate fi pronunţată. Becker consideră cazurile aparent clare (conformitatea şi devianţa pură) mai puţin

interesante decât cele în care o devianţă este bănuită sau ignorată (falsa acuzaţie şi devianţa secretă). Această preferinţă are două sensuri. Pe de o parte, ea traduce întâietatea acordată judecăţii celorlalţi în explicarea apariţiei devianţei. Pe de altă parte, ea răspunde unei exigenţe metodologice: situaţiile de incertitudine, deoarece favorizează controversa şi schimbul de argumente, oferă ocazia de a percepe în mod empiric conţinutul procedeelor etichetării utilizând cercetările calitative preferate de interacţionişti. O situaţie de acest gen este examinată în *Outsiders*: consumul de marijuana la cântăreţii de cabaret.

Lucrarea lui Becker examinează devianţa din punctul de vedere al celor care o trăiesc. Din această perspectivă, a deveni un consumator de droguri nu este un lucru uşor: trebuie să înveţi să respecţi normele ce permit participarea la o activitate colectivă (să cunoşti circumstanţele propice consumului, să ocupi un loc stabil în reţeaua de aprovizionare, să adopţi manierele, să fii de încredere, să ştii să (de) guşti efectul substanţei, să arăţi faţă de interlocutori că împărtăşeşti aceeaşi experienţă etc.) şi să respecţi regulile de organizare a conduitei calificată drept deviantă (să-ţi ascunzi comportamentul, să te pui la adăpost de reacţia socială, să eviţi neajunsurile reprimării, să te sustragi judecăţii celorlalţi sau să-i reorientezi sensul folosindu-te de aparenţe). Descrierea lui Becker conduce la conceperea consumului de marijuana ca fiind o sumă de sarcini ce solicită, din partea drogatului, să dispună de anumite competenţe necesare fiecăruia pentru a executa setul obişnuit de activităţi cotidiene. Aportul său cel mai important în sociologia devianţei se găseşte în această privire neutră din punct de vedere moral asupra unei conduite ilegale: a-l concepe pe deviant ca pe o fiinţă care nu sfidează normalitatea, reprezintă deja o ruptură faţă de explicaţiile tradiţionale care încadrează prejudiciile aduse dreptului sau moravurilor în zona patologiei sau în asocialitate.

Dacă Lemerţ a deschis o perspectivă nouă în teoriile

comprehensive ale devianţei, studiile reunite în *Outsiders* introduc un principiu cardinal: caracterul delictual al unui act se defineşte în activitatea în cursul căreia un individ face obiectul unei etichetări. Prin urmare, fundamentul infracţiunii nu trebuie căutat nici în interioritatea personalităţii individului şi nici în statutul social care îi este atribuit de structura socială.

Pentru Becker, a explica devianţa nu înseamnă a alcătui lista factorilor probabili – identitate, statut social, educaţie, inegalitate, frustrare etc. – şi în a-i combina pentru a descoperi corelaţiile semnificative. Deşi admite cu uşurinţă că toate variabilele pe care analiza cauzală reuşeşte să le inventarieze sunt pertinente, el remarcă că acestea nu acţionează în acelaşi timp şi cu aceeaşi intensitate. El concluzionează că, pentru a înţelege locul pe care îl deţine fiecare din aceşti factori probabili într-o etichetare (sau maniera în care sunt făcuţi inoperanţi), trebuie să ţinem cont de un dat practic: temporalitatea acţiunii. De aceea Becker recurge la ceea ce el numeşte un model secvenţial al devianţei, adică o explicare a fenomenului etichetării, postulând că ea se construieşte (sau se descompune) etapă cu etapă în formarea judecăţii care stabileşte o legătură între act, natura sa şi intenţia pe care o putem imputa celui care îl realizează. În acest model, etichetarea nu este niciodată definitivă, deoarece validitatea acestui model riscă să varieze odată cu interpretările posibile ale circumstanţelor în care infracţiunea a fost comisă. Această sensibilitate a judecăţii umane faţă de variaţiile interpretării îl face să prefere un model secvenţial al devianţei în locul modelelor liniare pe care le privilegiază analiza cauzală.

În definitiv, Becker propune adoptarea a patru principii de aplicare:

— Devianţa este o calitate atribuită unui act printr-o judecată;

— Orice formă de devianţă este o activitate colectivă în cursul căreia un individ învaţă să îndeplinească un rol, adică el ştie să acţioneze supunându-se unor obligaţii

proprii, unei „subculturi”;

— A deveni deviant este un proces care se poate asemăna cu angajarea într-o „carieră”: cel care face acest lucru îşi înscrie o parte din viaţă într-un mediu organizat asumându-şi succesiv diferitele poziţii ierarhice;

— Criteriile care servesc la formularea unei judecăţi de devianţă sunt adesea inventate de „antreprenori morali”, adică de acele persoane al căror statut în cadrul societăţii le permite să participe la definirea normalităţii şi la operaţiunile ce contribuie la respectarea ei.

Aceste patru principii sunt elemente ale modelului secvenţial. Descrierea devianţei pe care o propune acest model prezintă o anumită complexitate. Pe de o parte, ea ţine cont de temporalitatea care guvernează elaborarea judecăţii de devianţă. Pe de altă parte, ia în considerare cele două tipuri de criterii utilizate în această elaborare: unele, interne, sunt cele după care devianţii înşişi îşi evaluează realitatea acţiunii lor şi a celor apropiaţi lor; altele, externe, sunt cele după care o conduită poate fi considerată o infracţiune de către agenţii ordinii sociale. Becker completează tabelul afirmând că aceste două tipuri de criterii nu se exclud reciproc. Putem, într-adevăr, admite că normalii şi devianţii împărtăşeşc categorii asemănătoare de judecată: primii sunt în măsură să înţeleagă motivele încălcării pe care o reprimă, iar ceilalţi să înţeleagă jena şi necazul pe care conduitele lor le provoacă. Şi tocmai pentru că un astfel de acord există, judecata de devianţă poate fi elaborată, pronunţată, recunoscută şi executată.

Această complexitate trezeşte confuzie. Una dintre primele dificultăţi puse de teoria etichetării a lui Becker rezultă din faptul că nimic nu diferenţiază acţiunea deviantului de cea a congenerilor săi care se abţin de la încălcarea legilor. De aceea, atunci când considerăm infracţiunea drept produsul unei etichetări, natura actelor ce fac obiectul etichetării nu are decât o importanţă secundară. Altfel spus, teoria eludează o problemă: există acte obiectiv delictuale?

La această întrebare, Melvin Pollner (1974) răspunde ingenios. Examinând tipologia conduitelor deviante elaborată de Becker, el constată că două modele ale etichetării coabitează cu dificultate: primul, care ţine de simţul comun, consideră infracţiunea drept ceea ce omul de pe stradă crede că este; al doilea, sociologic, consideră infracţiunea ca produsul procedurii de etichetare care o desemnează ca atare. Pentru Pollner, tabelul lui Becker asociază în mod nefericit aceste două modele; contradicţia se manifestă în determinarea noţiunilor de „falsă acuzaţie" şi de „devianţă secretă". Într-adevăr, aceste două noţiuni reflectă judecăţile simţului comun asupra unor indivizi condamnaţi pentru că ar fi comis acte reprobabile sau care le comit fără să fie observate. În ambele cazuri, judecata presupune că un act posedă proprietatea de a fi deviant, ceea ce se opune tezei sociologice ce afirmă că devianţa este exclusiv efectul reacţiei sociale. După Pollner, o tipologie care ar corespunde realmente modelului de analiză preconizat de Becker ar trebui să prezinte un tabel cu aspect oarecum diferit de cel reprodus mai sus:

Tipuri de conduite deviante

Percepută ca deviantă	Deviantă
Neperceptă ca deviantă	Nedeviantă

Numai astfel caracterul determinant al reacţiei sociale în recunoaşterea devianţei unui act va fi din plin asumat. Căci, în ciuda aparenţelor, forma revizuită a acestui tabel nu-l reduce la expresia unei tautologii: ea arată că, pentru a considera un act drept deviant, trebuie să dispunem de o definiţie *a priori* a ceea ce un astfel de act poate fi, căci dacă nu am şti chiar şi în mod vag ce înseamnă un act deviant, cum am putea vreodată să recunoaştem unul? Or, fiecare din noi reuşeşte cu uşurinţă să identifice anormalitatea unei conduite. Pollner deduce de aici că trebuie să luăm în serios interpretarea spontană a devianţei, pentru că ocupă un rol esenţial în reacţia socială. El propune să admitem că ideea conform căreia

infracţiunea este un fapt obiectiv, iar devianţa o proprietate inerentă unei serii de reacţii definite; este aceea care îi autorizează pe ceilalţi să judece un act făcând referinţă la criterii care le permit în mod obişnuit să conceapă faptul că o conduită încalcă o normă. În acest raţionament, cunoaşterea obişnuită este concepută ca fundamentul unei inferenţe, ca un ansamblu de elemente care justifică formularea unei judecăţi de devianţă.

Propunând această curioasă combinaţie între modelul simţului comun şi modelul sociologic, Pollner crede că risipeşte confuzia în care se găseşte teoria etichetării atunci când afirmă că n-ar exista un act în mod natural delictual. El consideră că această revizuire permite să se dea modelului secvenţial al lui Becker aplicarea generală pe care ar merita-o.

Deşi Becker încearcă să reabiliteze deviantul prezentându-l ca pe un individ obişnuit, dotat cu morală, voinţă şi intuiţie, identice din punct de vedere formal cu cele de care dispune oricine, el nu reuşeşte să repună sub semnul întrebării definiţia normalităţii conţinută implicit în ideea de neconformitate. Eliberarea de prejudecata singularităţii ireductibile a fenomenelor de devianţă obligă la abolirea, în spiritul analizei, a oricărei diferenţieri de natură între conduitele conforme şi cele neconforme, la considerarea comportamentelor ilegale, ilegitime şi extravagante ca tot atâtea comportamente normale. Ceea ce Becker încearcă să facă. Astfel, atunci când analizăm tipologia pe care el o construieşte, independent de critica pe care i-o aduce Pollner, observăm că noţiunile de „falsă acuzaţie” şi de „devianţă secretă” ridică o problemă de interpretare care s-ar putea pune pentru orice formă de acţiune: cum să atribuim o semnificaţie conduitei celuilalt? Dacă această întrebare doar se întrezăreşte în lucrarea lui Becker, ea devine esenţa lucrării lui Goffman.

— Stigmat în ce condiţii un act poate fi considerat drept deviant? Această problemă, pe care teoriile etichetării evită să o abordeze, este tratată de Goffman în *Stigmate* (1963) oferind un răspuns diferit de cel pe care

Pollner l-a propus criticând ambiguitatea poziţiei lui Becker.

De obicei, un act este calificat drept deviant imediat ce încalcă o normă. Goffman reţine această definiţie, dar are grijă să amintească faptul că normele nu sunt toate la fel: ele pot să se raporteze la articolele unui cod penal, la poziţiile fixate de ierarhia socială, la obişnuinţele întreţinute de moravuri sau la reguli ce guvernează relaţia cu celălalt. Trebuie să fii precis şi să specifici tipul de normă la care se referă o judecată asupra anomaliei sau proastei purtări manifestate de un individ. Pentru Goffman, evaluarea actelor celuilalt se efectuează într-un registru de interpretare particular: infracţiunea faţă de normele de identitate. Acesta este cadrul conceptual în interiorul căruia el îşi conduce ancheta asupra devianţei.

Goffman afirmă că orice membru al unei societăţi este dotat cu o identitate socială: o serie de semne exterioare definesc în general rangul pe care i-l conferă structura socială şi care stabileşte *a priori* tipul relaţiei cu el. El adăugă totuşi că această identitate socială are două dimensiuni: una, pe care o numeşte virtuală, este aceea pe care individul o atribuie unui necunoscut pe baza aparenţei sale; alta, pe care o numeşte reală, este constituită din elemente de statut şi de caracter despre care am putea arăta că sunt adevăratele caracteristici ale individului. Această diferenţă este crucială: ea permite să presupunem că o identitate socială reală este întotdeauna susceptibilă să ascundă caracteristici care pot să devină, eventual, elemente ale unei identităţi sociale virtuale şi să termine prin a contamina total identitatea socială a unui individ. De aceea, Goffman face următoarea afirmaţie: orice atribut personal a cărui prezenţă suscită, în spiritul celui care îl indică, o îndoială privind adecvarea între identităţile sociale virtuală şi reală a unui interlocutor este un stigmat. Această noţiune corespunde deci unei definiţii precise:

„… în toate cazurile de stigmat […] regăsim aceleaşi trăsături sociologice: un individ care ar fi putut uşor să se

facă admis în cercul raporturilor sociale obişnuite posedă o caracteristică ce se poate impune atenţiei celor ce-l întâlnesc şi ne îndepărtează de el distrugând astfel drepturile pe care le are faţă de noi datorită celorlalte atribute ale sale. El posedă un stigmat, o diferenţă supărătoare faţă de ceea ce noi ne aşteptam" (Goffman, 1975, p. 15).

Între toate „diferenţele supărătoare" care contrazic subit aşteptările obişnuite, există două categorii: cele care nu pot fi uşor ascunse (diformităţi fizice, culoarea pielii, deficienţe verbale etc.) şi cele care pot fi ascunse şi pe care doar persoana care se ştie sau se crede atinsă de ele poate încerca să le ascundă (alcoolism, toxicomanie, boala mentală, trecut judiciar, defect moral sau psihic, deficienţă ruşinoasă etc.). Dacă posedarea unui stigmat vizibil face din individ o fiinţă discreditată, cea a unui stigmat secret îl face pe individ discreditabil. Întrucât se admite de regulă că oamenii fac parte din una dintre aceste două categorii, este posibil să postulăm că fiecare ştie cum să administreze distanţa dintre identităţile sale socială, virtuală şi reală, adică să pună în practică ceea ce Goffman numeşte „strategii de control al informaţiei sociale".

Majoritatea analizelor prezentate în *Stigmate* descrie strategiile folosite de cei discreditaţi. Printre aceştia, Goffman enumeră indivizi ale căror stigmate stau cu greu alături: orbi, bâlbâiţi, infirmi, persoane desfigurate, prostituate, homosexuali, bolnavi mentali, delincvenţi, negri, evrei, şomeri etc. Totuşi, el justifică această grupare, afirmând că, în ciuda disparităţii infracţiunilor lor faţă de normele de identitate, aceşti indivizi au cu toţii experienţa unei aceleiaşi situaţii: cea a „contactelor mixte", adică toţi cunosc jena pe care o provoacă interacţiunea cu persoanele presupuse normale. Goffman se străduieşte să explice procedeele utilizate de cei discreditaţi pentru a face uitat stigmatul lor sau pentru a se folosi de el: de la infirmul care provoacă mila pentru a scoate „mici profituri" din condiţia sa, până la handicapaţii care înfiinţează asociaţii pentru a se susţine reciproc,

trecând prin condiţia de membru al unei mişcări organizate pentru modificarea definiţiei sociale care li se dă, definiţie care produce ostracism, şi prin condiţia de militant care transformă discreditarea în argument al mobilizării, impunând o inversare a stigmatului (situaţie ilustrată de inventarea sloganului „Black is beautiful!”).

Dar analiza lui Goffman nu se limitează la prezentarea stigmatului din punctul de vedere al discreditatului. O astfel de abordare nu aduce nimic care să nu fie deja cunoscut. Pentru o evoluţie a reflecţiei asupra fenomenului devianţei, ar fi nevoie mai curând de perceperea stigmatului dintr-un alt unghi: cel care îl defineşte pe individ ca fiind discreditabil. Putem presupune că acest individ este preocupat, mult mai mult decât cel care nu-şi poate masca defectul, să controleze informaţiile care ar putea să dezvăluie latura sa ascunsă.

Cum putem aborda strategiile de control al informaţiei sociale practicate de individul discreditabil? Goffman rezolvă această problemă prezentând stigmatul ca fiind un anumit tip de relaţie între un atribut şi un stereotip. Din punctul său de vedere, o caracteristică personală (marcă fizică, trăsătură de caracter, detaliu vestimentar, fragment din atitudine, formă de expresie verbală etc.) nu are valoare de stigmat decât în măsura în care ea nu figurează pe lista convenită a atributelor de obicei ataşate unei identităţi sociale predefinite. Dacă un stereotip despre femeie ne facem să gândim că este incapabilă de violenţă şi în mod natural puţin dispusă să exercite o funcţie de conducere, ne va trebui un anumit timp pentru a înţelege că o persoană de sex feminin care poartă vizibil un revolver sub braţ este inspector de poliţie; sau dacă lista atributelor care defineşte stereotipul despre preot enumeră austeritate, rigoare şi stăpânire, vom ezita să-l considerăm pe un om ce dansează rock la o sărbătoare câmpenească drept preotul parohiei – în afară de cazul în care am remarcat crucea pe care o poartă pe reversul vestonului.

În teorie, orice atribut poate deveni un stigmat:

istoria abundă în exemple ce atestă că legea sau moravurile pot institui brusc o incompatibilitate între atributuri şi stereotip. A fi bogat, funcţionar sau „naţionalist” încetează să mai fie trăsături asimilabile în mod normal evreului în epoca nazistă; a avea dreptul să-ţi exprimi opinia nu este un criteriu pertinent în stereotipul despre negri în perioada de aparthaid; a apărea public în cuplu nu era până de curând un atribut ce figura în stereotipul homosexualului. Natura dinamică a raportului dintre atribut şi stereotip se manifestă de asemenea în situaţii mai puţin spectaculoase. Astfel, atunci când un băcan desface o felie de pulpă de vită, taie o bucată din ea, o cântăreşte şi o vinde, nu ne putem îndoi de perfecta adecvare între stereotipul băcanului şi atributele care-i sunt asociate; dar dacă o face îmbrăcat în costum şi cu cravată, abaterea resimţită între acest detaliu şi lucrul la care ne aşteptăm intrând într-o băcănie provoacă o suspiciune în privinţa identităţii celui care ţine cuţitul.

Goffman postulează că transmutaţia unui atribut în stigmat este o eventualitate cu care oricine este ameninţat în cursul unei interacţiuni faţă în faţă[19]. Acest postulat îl duce la afirmaţia că „manevrarea stigmatului constituie o trăsătură generală a societăţii, un procedeu utilizat acolo unde prevalează normele identităţii. El rămâne identic cu sine însuşi, fie că este vorba de o abatere majoră de la tipul în mod tradiţional definit ca stigmatic, fie că este vorba de o abatere derizorie de care ne ruşinăm să ne fie ruşine. Este, în consecinţă, permis să bănuim că rolul normalului şi al stigmatizatului aparţin aceluiaşi complex: două bucăţi dintr-o aceeaşi stofă” (Goffman, 1975, p. 153).

Astfel, a poseda un stigmat nu este o condiţie suficientă pentru a produce un deviant: tipul de raport social în care este fixat stigmatizatul poate face ca el să fie perceput ca atare. În rezumat, Goffman separă două

19 Trebuie să amintim că noţiunea de interacţiune faţă în faţă susţinută de Goffman (1983) nu se înrudeşte cu cea de intersubiectivitate utilizată de adepţii interacţio- nismului simbolic, nici cu noţiunea de interacţiune utilizată de Parsons.

momente distincte ale aceluiaşi proces:

III. faptul de a avea un atribut care te predispune la a fi discreditat sau discreditabil.

IV. aprecierea asupra acestui atribut care face, eventual, ca un individ să fie definit drept deviant.

În măsura în care cel de-al doilea moment este determinant, devine pe cât se poate de evidentă o diferenţiere definitivă şi *a priori* între normali şi devianţi.

„Normalul şi stigmatizatul nu sunt persoane, ci puncte de vedere. Aceste puncte de vedere sunt socialmente produse cu ocazia contactelor mixte, în virtutea normelor nerealizate care influenţează întâlnirea. Desigur, un individ se poate vedea constrâns să joace rolul stigmatizatului în majoritatea situaţiilor sociale; este firesc să vorbim despre el ca despre o persoană stigmatizată, pe care soarta a opus-o celor normali. Dar aceste atribute stigmatizate pe care le are nu determină cu nimic natura celor două roluri: ele nu fac decât să definească frecvenţa cu care trebuie să joace un rol sau altul" (Goffman, 1975, p. 161).

În concluzie, Goffman ne invită să renunţăm la aplicarea mecanică a noţiunii de devianţă unor grupuri sociale care s-ar afla în situaţia de a suferi chinurile ostracismului, ale excluderii sau ale marginalităţii[20]. Dimpotrivă, el afirmă că, din punct de vedere analitic, ar fi mai corect să considerăm că nu există devianţi şi că anumite tipuri de indivizi sunt puşi în situaţia de a poseda un stigmat mai mult sau mai puţin vizibil, de a avea mai multe sau mai puţine posibilităţi sociale de a controla o

---

20 Goffman denumeşte totuşi o categorie de „devianţi sociali", care ar cuprinde „indivizii ce dau impresia că refuză în mod deschis şi deliberat să accepte locul social care le este atribuit şi care acţionează în mod neregulat şi mai mult sau mai puţin rebel faţă de instituţiile noastre cele mai fundamentale: familia, ierarhia vârstelor, divizarea stereotipă a rolurilor între sexe, angajarea legitimă cu normă întreagă, însoţită de o identitate personală unică şi ratificată de stat, barierele de clasă, segregaţia rasială. Aceştia sunt «marginalii» [...]. Dacă trebuie să existe un câmp de studiu numit «devianţă», este probabil ca devianţii sociali astfel definiţi să formeze centrul său" (Goffman, 1975, pp. 165-166).

informaţie discreditantă, de a se găsi în contexte mai mult sau mai puţin propice gestionării unei identităţi dezonorate.

Folosirea noţiunii de identitate provoacă neînţelegeri, chiar şi după nenumăratele precauţii pe care şi le ia Goffman. Dovada stă în definiţia pe care o dă el noţiunii de biografie:

„Putem deci considera un individ ca fiind punct de plecare al unei distribuţii a persoanelor care s-au ştiu ceva despre el, sau îl cunosc personal şi care au mai multe sau mai puţine informaţii asupra lui. Deşi traseul zilnic al unui individ îl pune în mod obişnuit în contact cu oameni care îl cunosc în moduri diferite, este bine să repetăm că aceste diferenţe nu sunt de obicei incompatibile: un anumit tip de structură biografică unică se menţine mereu […]. Formulez astfel ipoteza că întâlnirile în aparenţă fortuite ale vieţii cotidiene constituie totuşi un anumit tip de structură, care reţine individul într-o biografie unică şi aceasta în ciuda multiplicităţii eurilor pe care segregaţia rolurilor şi a publicului îi permite să le asume” (Goffman, 1975, pp. 190 – 191).

Postulatul unicităţii biografiei duce la o concepţie asupra identităţii ca fiind un conţinut substanţial indefectibil ataşat unei persoane şi determinând natura conduitelor sale. Or, dacă aceasta ar fi poziţia lui Goffman, el s-ar contrazice: nu afirma el că abateri între atribute şi stereotip se manifestă totdeauna în îndeplinirea unui rol? în măsura în care aceste abateri ating mai puţin identitatea persoanei decât aparenţele sub care ea se prezintă în acţiune, Goffman deduce că identitatea este o noţiune inutilă întrucât ea este total lipsită de substanţă. Un fel de irezoluţie lexicală grevează lucrarea sa: el continuă să utilizeze noţiunea de identitate, deşi o goleşte de orice conţinut psihologic. Acest echivoc provoacă o anumită confuzie în interpretare, ceea ce constatăm analizând concepţia despre carieră pe care Goffman o susţine în *Asiles* (1961).

— Identitate şi linie biografică în teoria etichetării,

un individ nu devine deviant decât atunci când infracţiunea sa este oficial recunoscută ca atare, adică atunci când comiterea unui act face obiectul unei sancţiuni represive. Aplicarea unei astfel de sancţiuni se confundă cu o procedură în cursul căreia contravenientului i se atribuie, în mod public, o poziţie socială inferioară, ceea ce sociologii numesc o „ceremonie de degradare a statutului" (Garfinkel, 1956). Becker concepe această procedură în manieră dinamică. În modelul secvenţial pe care îl propune, sancţiunea este un element care participă la construirea unei cariere, ratificând faptul că un individ îndeplineşte de acum înainte un rol de deviant. În această concepţie, o carieră nu este o traiectorie liniară şi ireversibilă, căci nimic nu ne interzice să gândim că un individ poate, în cazul modificărilor împrejurărilor şi dacă celălalt acceptă, să abandoneze un rol apreciind că acesta nu îi mai convine. Goffman vede această variabilitate a raportului dintre rol şi carieră într-o altă lumină.

„Importanţa conceptului de carieră rezidă în ambiguitatea sa. Pe de o parte, el se aplică unor semnificaţii intime, pe care fiecare le întreţine cu grijă şi-n secret, imagine de sine şi sentiment al propriei identităţi; pe de altă parte, el se referă la situaţia oficială a individului, la relaţiile sale de drept, la genul său de viaţă şi intră astfel în cadrul relaţiilor sociale. Conceptul de carieră autorizează o mişcare de du-te-vino, de la privat la public, de la eu la mediul său social, care te dispensează să recurgi abuziv la declaraţiile individului asupra lui însuşi sau asupra ideii pe care şi-o face despre personajul său" (Goffman, 1968, p. 179).

Astfel, mai mult decât succesiunea de fapte practice care permite sociologului să construiască în manieră retrospectivă (deci adesea iluzoriu) cariera indivizilor pe care îi studiază, Goffman reţine „mişcarea de du-te-vino" pe care o acoperă o astfel de succesiune. În *Asiles*, el aseamănă această mişcare cu o recompunere a identităţii sociale interesându-se de aspectele morale ale carierei, adică de ciclul modificărilor care intervin în personalitate

din cauza acestei cariere şi de modificările sistemului de reprezentare prin care individul ia cunoştinţă de el însuşi şi îi percepe pe ceilalţi" (Goffman, 1968, p. 179).

Construind noţiunea de carieră morală, Goffman nu doreşte să explice rătăcirile unei subiectivităţi. El foloseşte această noţiune pentru descrierea unui fenomen: experienţa alterării identităţii sale sociale pe care o cunoaşte un individ plasat într-o situaţie de degradare de statut. Această experienţă o reconstruieşte Goffman studiind ordinea relaţiilor sociale care se instaurează în cadrul a ceea ce el numeşte „instituţie totală". *Asiles* cuprinde o sumă de analize care îşi propun să înţeleagă cum un individ devine un bolnav mental în incinta spitalului psihiatric şi în contact cu personalul de îngrijire şi cu ceilalţi internaţi. Aici, ca şi în alte locuri, cariera morală a deviantului este mult condiţionată de intervenţia profesională: rolul psihiatrilor este de a stabili, în virtutea competenţei care le este recunoscută, o versiune obiectivă a istoriei clientului lor; conform obligaţiilor instituţionale pe care le revin – să consemneze această interpretare într-un „dosar" care fixează identitatea bolnavului. Or, această identitate, despre care Goffman afirmă că rezultă mai mult dintr-o construcţie socială decât dintr-un exerciţiu de patologie aplicată, devine o miză în relaţiile care se înnoadă între bolnavul mental şi îngrijitorii săi: pentru sociolog, tratamentul din azil constă, în principal, în a-l face pe individ să admită o viziune nouă asupra lui însuşi, adică în a-l face să recunoască că este bolnav mental. Observarea minuţioasă a conflictelor dintre îngrijit şi îngrijitor, precum şi analizarea rezolvărilor lor îi permit lui Goffman să afirme că, oricât de bolnav ar fi, internatul din azil dispune de capacitatea de a contesta, prin rezistenţă şi refuz, judecata asupra persoanei sale făcută de către cei care au misiunea de a-l diagnostica.

Studiile prezentate în *Asiles* confirmă că devianţa – care se prezintă aici sub forma maladiei mentale – nu este o condiţie inerentă persoanei, ci rezultă din atribuirea mai mult sau mai puţin contingentă a unei identităţi sociale

unui individ. Dacă noţiunea de carieră morală nu contrazice deloc teza centrală a teoriei etichetării, ea pune accentul pe un aspect neglijat de această teză: dimensiunea sa esenţialmente cognitivă.

„Cariera morală – în consecinţă, Eul fiecăruia – se elaborează în limitele unui sistem instituţional, fie că este vorba de un stabiliment social, cum ar fi un spital psihiatric, fie de un complex de relaţii personale şi profesionale. Eul pare astfel să rezide în dispoziţiile unui sistem social dat spre folosinţa membrilor acestui sistem. În acest sens, eul nu este proprietatea persoanei căreia îi este atribuit, ci ţine mai degrabă de tipul de control social exercitat asupra individului de către el însuşi şi de cei care îl înconjoară” (Goffman, 1968, p. 224).

Fixarea irevocabilă într-un destin exclusiv definit printr-o transgresare (lucru ilustrat perfect de recluziune) nu este o condiţie necesară a metamorfozării individului în deviant. Într-adevăr, procedura de etichetare se înscrie într-un continuum: o încălcare a unui anumit tip de normă este notată, semnalată contravenientului, blamată în caz de recidivă; şi numai dacă au fost epuizate toate posibilităţile de amendare, ea se poate transforma într-o atribuire a rolului de deviant. Dar chiar atunci când această sancţiune extremă este pronunţată, consecinţele sale sociale sunt eterogene. Ea poate la fel de bine să determine o redefinire masivă a identităţii sociale a unei persoane care poate suferi, din această cauză, o ostracizare dură (în cazul conduitelor şi handicapurilor prea deranjante); sau se poate integra fără prejudicii într-o existenţă normală (în cazurile de deconspirare a homosexualităţii, a seropozitivităţii sau a toxicomaniei); sau poate trimite definitiv individul în lumea organizată a crimei (în cazul delincvenţei violente şi al încarcerării); sau poate consacra iresponsabilitatea sa definitivă (în cazul internării în spitalul psihiatric).

Analiza sociologică consideră îndoielnică stabilirea unei legături automate între etichetare şi redefinirea identităţii sociale. Ea duce, într-adevăr, la admiterea unei

constatări: chiar atunci când tipul de devianţă pe care-l manifestă este legal reprimat (delincvenţă, criminalitate, psihiatrie, prostituţie, homosexualitate, toxicomanie), orice individ are şanse rezonabile de a putea să stăpânească, să integreze sau să ascundă o caracteristică legată de persoana sa, despre care el estimează că riscă să fie jenantă într-un contact obişnuit. Pe scurt, ar trebui să considerăm că devianţa rămâne, în mod general, limitată la lumea socială în care ea îşi găseşte o pertinenţă practică. Astfel, părinţii unui copil miopat vor putea cu siguranţă să-şi ascundă necazul în prezenţa persoanelor care ignoră acest detaliu al vieţii lor; un pilot de avion va reuşi, probabil, să mascheze faţă de membrii echipei sale faptul că urmează un tratament psihiatric, chiar dacă poate să discute aceasta cu soţia sau cu prietenii săi; un profesor în mod normal ar trebui să ezite să discute despre pederastia sa cu colegii în timpul pauzei, deşi se dedică înclinaţiei sale o dată ce a părăsit şcoala. Totuşi, nimic nu ne opreşte să gândim că aceşti părinţi, acest pilot şi acest profesor ar putea discuta problema lor în public fără consecinţe nefaste, dar doar atunci când conduita lor educativă şi profesională rămâne ireproşabilă. Această posibilitate depinde, desigur, în mare măsură de spiritul de toleranţă care domneşte în mijlocul unui grup social sau al unei societăţi. Toleranţa nu este o dată statistică, ci un principiu ce face obiectul unei evaluări: putem admite că individul care se abate de la normă se va hazarda să facă publică devianţa sa în funcţie de ceea ce ştie despre starea de toleranţă a mediului în care se găseşte.

Un individ este greu de definit doar printr-un singur atribut social. Cu alte cuvinte, pentru a defini etichetarea ca un proces care induce o conversie de identitate socială, ar trebui să putem respinge teza simultaneităţii identităţilor sociale, lucru mai greu de realizat. Căci, aşa cum arătau Goffman în *Asiles* sau Michael Pollack (1990) în *L'expérience concentrationnaire*, chiar în angoasa unei instituţii totale, recluziunea nu reuşeşte să impună o reducere absolută a identităţii sociale a internatului la

identitatea impusă de definiţia oficială care justifică această măsură. Deoarece chiar în cele mai dure condiţii ale autoritarismului, ale arbitrarului şi ale barbariei pot fi încă percepute colectivităţi umane, în cadrul cărora se instaurează relaţii între prizonieri, dar şi între prizonieri şi supraveghetori. Analiza sociologică ajunge astfel la o constatare paradoxală: pentru a deveni bolnav mental, prizonier sau captiv într-un lagăr de concentrare, individul trebuie să înveţe să acţioneze conform regulilor care organizează ordinea particulară a raporturilor sociale ce guvernează universul degradat în care se găseşte.

Cum să înţelegem atunci raportul dintre etichetare şi identitate? Lemerţ a impus ideea conform căreia recunoaşterea unei infracţiuni este un proces în cursul căruia anumite elemente ale conduitei manifestate de un individ sfârşesc prin a fi interpretate ca tot atâtea indicii concordante ce semnalează un tip particular de devianţă. Becker a arătat că reacţia socială nu este decât un aspect al acestui proces: celălalt este constituit prin învăţarea unui rol de deviant şi a manierelor care trebuie adoptate atunci când îl asumi. Completând acest tablou cu teza simultaneităţii identităţilor, Goffman a reamintit că această învăţare se aplică numai unei părţi a existenţei sociale a unui individ: cea care va fi percepută în relaţie cu anormalitatea.

Teoriile etichetării manifestă o anumită reticenţă faţă de utilitatea noţiunii de identitate. Când întrebuinţarea sa nu încetează în totalitate, ea induce, aşa cum este cazul la Goffman, ambiguităţi inutile. Am propus deci să fie înlocuită cu o noţiune mai puţin masivă: cea de linie biografică (Ogien, 1989, p. 81), care doreşte să definească suita de evenimente pe care le putem lega de una dintre formele de angajament pe care un individ le contractează în parcursul existenţei sale sociale. Această noţiune respinge ideea de unicitate a biografiei, admiţând un postulat: viaţa unui individ poate fi percepută rareori ca o istorie liniară, omogenă şi definitivă.

Pentru a stabili validitatea acestui postulat, este

suficient să avem în vedere situaţiile în care o aceeaşi conduită poate fi descrisă recurgând la registre de interpretare concurente, dar pe care putem să le folosim în mod simultan. Fie, de exemplu, cazul unui om sărac internat în spital datorită unei gastroenterite, dar care prezintă semne evidente de boală mentală: ce descriere alegem? Pentru serviciul financiar şi pentru director, „săracul" este persoana de care trebuie să se debaraseze; pentru medic, „bolnavul" este persoana care trebuie îngrijită, iar pentru infirmieri, „nebunul" care trebuie trimis la un serviciu de psihiatrie (Ogien, 1986).

Etichetarea se aseamănă, aşadar, mai puţin cu un marcaj care determină un destin irevocabil decât cu un mod specific de a privi una din formele de activităţi pe care un individ le poate executa. Altfel spus, o denumire (delincvent, bolnav, nebun, sărac etc.) fixează numai domeniul de pertinenţă a unei etichetări: informaţiile privind persoana celui care comite delicte, care are un comportament de neînţeles sau sparge convenţiile sunt notate şi evaluate cu atât mai mult cu cât ele permit înţelegerea acţiunilor sale într-un context concret de acţiune.

Noţiunea de linie biografică este în acord cu una dintre intuiţiile teoriei etichetării: judecata asupra conduitei celuilalt este totdeauna circumscrisă domeniilor de activitate în interiorul cărora se leagă contactele interpersonale. Aplicată devianţei, această noţiune ne determină să afirmăm că etichetarea este un proces în care *doar una singură* dintre toate liniile biografice, a căror reunire ar compune în mod ideal existenţa socială a unui individ, face obiectul unei interpretări despre infracţiune. Pentru ca această linie biografică să le acopere pe toate celelalte care pot fi atribuite individului – pentru ca ea să contamineze ansamblul identităţii sale sociale, ar spune Goffman – ar trebui ca acesta să renunţe sau să eşueze în mobilizarea mijloacelor care-i permit să „treacă cu vederea abaterile sale de la conduită" (Lynch, 1983). Or, numeroase studii au respins teza propusă de Garfinkel,

conform căreia degradarea de statut ce însoţeşte recunoaşterea oficială a unei devianţe ar fi un act ireversibil: fie că ar fi vorba de alcoolici pocăiţi (Trice şi Roman, 1970), de indivizi care poartă un diagnostic de boală mentală (Daniels, 1970; Emerson, 1981; Vânduse-n, 1998) sau de toxicomani care au renunţat la obiceiul lor (Castel *et al.*, 1998), efectele unei etichetări asupra destinului social al unui individ par întotdeauna reversibile. Este suficient să remarcăm reintegrarea deviantului în ordinea normalităţii, găsind raţiuni valabile pentru a i se ierta ofensa sau pentru a-i atenua infracţiunea.

Astfel, pentru ca devianţa să fie considerată un atribut permanent al individului, pentru ca ea să se transforme în statut de deviant (a cărui formă extremă ar fi recluziunea sau faptul că lumea socială a unui individ se organizează aproape exclusiv într-un univers perfect izolat de cel al majorităţii contemporanilor săi), ar trebui ca ansamblul de metode disponibile să fi fost deja epuizate, ca reparaţiile imaginabile să fi fost deja respinse, ca regretele sale să nu mai fie acceptabile.

Pe scurt, dacă vrem să ţinem cont, aşa cum ne recomandau Clark şi Gibbs (1965), de variabilitatea efectelor unei etichetări în evoluţia socială a unui individ, trebuie să integrăm două noţiuni arsenalului analitic al teoriei etichetării: cea de linie biografică şi cea de statut de deviant. Aceste două noţiuni se îndepărtează de cea de carieră morală prin aceea că ele resping ideea conform căreia integralitatea raporturilor sociale întreţinute de un individ etichetat – identitatea sa, ar spune unii – ar putea fi determinată de o judecată de devianţă.

CAPITOLUL 6

Construirea socială a infracţiunii

În concepţia clasică a etichetării, infracţiunea este un comportament care provoacă o reacţie socială care îl califică ca atare. Din acest punct de vedere, un fenomen este determinant: formarea judecăţii care transformă un act în încălcare a unei norme; analiza are în vedere natura

schimburilor între normali şi devianţi, punând în evidenţă modalităţile de învăţare a unui rol, strategiile de control al informaţiei care decurg de aici sau negocieri asupra efectelor scontate ale etichetării. Aaron Cicourel, sociolog american de orientare etnometodologică, deschide o altă perspectivă. Pentru el, etichetarea nu este o procedură care opune două entităţi: individul – căruia îi este atribuit un rol de deviant, şi societatea – care ar fi responsabilă de această atribuire. Pentru că îşi imaginează cu greu ce acoperă acest tip de raport, Cicourel reduce etichetarea la dimensiunea sa practică. El postulează deci că aceasta se naşte în cursul unei relaţii sociale care se dezvoltă într-un context particular: activitatea represivă a poliţiei şi justiţiei. Astfel, el percepe etichetarea ca pe o decizie luată în cadrul activităţii cotidiene a unui agent al controlului social.

1.4. Contingenţele deciziei

Cicourel (1968) aplică modelul său de analiză în studierea delincvenţei juvenile, relatate în *l'organisation sociale de la justice des mineures*. Într-o primă etapă, el încearcă să explice variaţia ratei criminalităţii în două oraşe californiene care prezintă caracteristici socio-demografice identice. Examinând succesiv statisticile oficiale şi metodele utilizate pentru a le realiza, jocurile de putere care opun primăria, serviciile de poliţie şi de justiţie, directivele impuse poliţiştilor în privinţa efectivelor numerice şi a misiunilor prioritare, politicile urmate de agenţii de protecţie judiciară a tineretului, Cicourel concluzionează: disparitatea ratelor delincvenţei juvenile între aceste două oraşe depinde esenţial de diferenţa modalităţilor de organizare a activităţii represive.

Cicourel nu rămâne însă la această constatare. El doreşte explicarea totalităţii elementelor materiale şi conceptuale care influenţează desfăşurarea procesului ce duce la o etichetare. Într-o a doua etapă a anchetei sale îşi propune să observe

„Cum se iau hotărârile de arestare, cum sunt relatate

condiţiile arestării de către poliţie, cum hotărăşte poliţia să ancheteze persoana arestată, cum decide judecătorul pentru minori o incriminare, cum negociază o relaţie de încredere cu tânărul etc”. (Cicourel, 1968, XX).

Datele culese (studii de „caz”, examinarea rapoartelor poliţiei, observarea proceselor, convorbiri cu protagoniştii cazurilor etc.) îl conduc la detalierea metodelor utilizate de profesioniştii instituţiilor de reprimare pentru a descrie conduitele delictuale, pe care le elaborează tocmai pentru a justifica validitatea judecăţii de devianţă. Cicourel stabileşte că decizia nu este decât ultima dintr-o serie de operaţiuni:

2.4. recunoaşterea delincventului se efectuează recurgând la tipificări, adică la interpretări preformate care îi ghidează pe poliţişti în catalogarea imediată a unui individ pe baza observării câtorva semne exterioare: ţinută vestimentară, argoul utilizat, intonaţia vocii, atitudinea faţă de forţele de ordine, locul şi împrejurarea arestării etc.

2.5. evaluarea culpabilităţii probabile a unui suspect este bazată mai puţin pe dovezi materiale şi mai mult pe anticipare: cunoaşterea practică a poliţiştilor îi face să presupună, pe baza indiciilor considerate semnificative (apartenenţa la un anumit cerc de delincvenţi, genul de delicte comise, mediul familial, nivelul de educaţie etc.), tipul de carieră criminală a tânărului; această construcţie *a priori* făcută în momentul arestării este fixată începând de la redactarea rapoartelor poliţiei care relatează circumstanţele;

2.6. metodele de intervenţie şi procedurile puse în practică de poliţie şi de justiţie faţă de delincvenţii arestaţi şi incriminaţi nu sunt în mod necesar compatibile: ele se supun unor imperative practice diferite şi uneori contradictorii, tipice activităţii pe care aceste două birocraţii au misiunea să le îndeplinească;

2.7. documentele care compun un dosar sunt rapoarte şi note care prezintă în scris fragmente de conversaţii sau observaţii făcute pe viu: ele capătă valoare

de fapte obiective şi decontextualizate, devenind acte oficiale care orientează acţiunea justiţiei pe căi deja bătătorite;

2.8. aceste date „obiective” fac obiectul unor multiple transformări pe parcursul evenimentelor, al raporturilor de forţă şi al aranjamentelor care îi leagă pe profesionişti de delincvenţii urmăriţi şi de apropiaţii lor.

Cicourel nu concepe formele de tipificare şi de clasare *a priori* care organizează judecata de devianţă în maniera lui Foucault – ca actualizarea descalificării sociale atribuite grupurilor de populaţie dominate, sau a lui Goffman – ca expresie a unei discreditări aruncate asupra identităţii sociale a unui individ. El preferă să le raporteze la „teoriile delincvenţei”, după care se orientează indivizii vizaţi de activitatea ce duce la pronunţarea unei etichetări (poliţişti, judecători, asistenţi sociali, educatori specializaţi, tineri delincvenţi, avocaţi, părinţi etc.).

„Pe măsură ce dosarul «urcă» în aparatul judiciar şi ajunge la audiere, la deferire sau la proces, fiecare etapă din procesul de decizie legală transformă obiectele sau evenimentele (ca în cazul transmiterii unui zvon), astfel încât contingenţele, adică împrejurările în care actorii interpretează ceea ce se întâmplă, tipul de «teoretizare» sau raţionamentul folosit sunt progresiv modificate, eliminate şi reificate. În fiecare dintre aceste etape, diferiţi participanţi extrag totalitatea «faptelor» disponibile sau a interpretărilor propuse despre mobilurile şi intenţiile [delincventului], afirmaţii cărora le acordă un statut de fapt în cadrul unei explicaţii particulare, fie că este produsă de un poliţist, un martor, un avocat, un membru al juriului sau un judecător” (Cicourel, 1968, p. 53).

Aici noţiunea de teorie nu este apanajul savantului: ea trimite la această cunoaştere practică pe care protagoniştii justiţiei pentru minori o utilizează pentru a descrie infracţiunea, utilizând o formă de explicare preconstruită în privinţa delincvenţei, a naturii sale, a originilor sale, a personalităţii celui care o comite, a principiilor morale care justifică sancţionarea sa şi a

consecinţelor sale probabile. Evident, conţinutul acestei cunoaşteri variază în funcţie de poziţia socială ocupată de cel care o concepe şi o consideră validă; întrucât o decizie judiciară pretinde o instrucţie şi o deliberare, înseamnă că, datorită divergenţei dintre teoriile concurente ale delincvenţei, rezultatul procedurii de etichetare nu este niciodată cunoscut dinainte: el depinde de rezolvarea conflictelor de interpretare în privinţa caracterului blamabil al unei conduite.

Atunci când considerăm, împreună cu Cicourel, că intervenţia justiţiei pentru minori se înscrie într-o temporalitate şi că procesul de etichetare nu este niciodată total încheiat, se poate admite că profesioniştii şi neprofesioniştii participă la un acelaşi univers de acţiune, structurat în jurul noţiunilor, evenimentelor şi mecanismelor a căror legitimitate este acceptată şi care compun un registru de interpretare „a ceea ce se întâmplă”, despre care oricine presupune că este împărtăşit de interlocutorii săi. Acest univers constituie ceea ce Cicourel numeşte organizarea socială a unei activităţi practice, adică cadrul conceptual implicit şi aproximativ ce indică regulile generale ce trebuie aplicate într-o situaţie de acţiune dată, rolul pe care fiecare trebuie să-l îndeplinească şi modul de a-l îndeplini cât mai potrivit.

În cazul justiţiei pentru minori, organizarea socială a activităţii orientează procedurile ce permit să se ajungă la decizia ce transformă o conduită în infracţiune. Cicourel arată cum se întâmplă aceasta:

3.4. Într-o relaţie asimetrică între indivizi care dispun de o capacitate egală de negociere şi de o putere inegală de decizie;

3.5. pe baza raţionamentului practic folosit de fiecare dintre protagoniştii unui caz pentru a descrie faptele, a le interpreta şi a elabora argumente ad-hoc în favoarea unei anumite decizii.

Din acest punct de vedere, infracţiunea nu se deduce din natura actului comis: ea este o construcţie socială, adică se defineşte în activitatea practică ce are drept scop

perceperea ei şi se prezintă ca o acumulare de elemente provenind din interpretări divergente.

1.5. Practicile profesionale

Analiza prezentată în *l'organisation sociale de la justice des mineures* este importantă pentru toate procedurile de etichetare ce implică intervenţia unui agent de control social. Ea se construieşte de altfel pe o afirmaţie generală care susţine că

„Toate activităţile socialmente organizate, numite «complexe» sau «birocratice», sunt constrânse în acelaşi mod: reguli generale de procedură sunt elaborate pentru membri, iar aceştia dezvoltă şi utilizează propriile lor teorii, reţete şi rezumate pentru a îndeplini exigenţele general acceptabile şi tacit sau explicit acceptabile pentru ceilalţi membri care acţionează ca «supervizori» sau sub orice formă de control exterior" (Cicourel, 1968, p. 1).

Studiul lui Cicourel depăşeşte totuşi simpla descriere a complexităţii sistemului birocratic. El urmăreşte de fapt trei obiective. Primul constă în a propune o critică a statisticilor oficiale a criminalităţii şi a analizelor cauzale care le utilizează[21]. Al doilea este de a explica diferenţele de distribuire a ratelor de delincvenţă recurgând la o variabilă organizaţională pe care explicaţiile tradiţionale o ignoră: contingenţele din munca instituţiilor de represiune. Din acest punct de vedere, nu mai este vorba de a explica de ce dintre toţi cei care ar putea fi etichetaţi numai unii sunt, ci de a răspunde la o întrebare de natură mai practică: cum se face că, dintre toţi cei care sunt reperaţi, numai un număr limitat de indivizi face obiectul unei intervenţii corectoare[22]?

Al treilea obiectiv este de natură teoretică. Datele empirice culese în cursul anchetei asupra justiţiei pentru minori servesc la discutarea unei probleme de sociologie

21 Despre mizele metodologice ale lucrării lui Cicourel, cf. Herpin (1970, pp. 136-145).

22 Se poate semnala o perspectivă identică la Garfinkel (1967, pp. 208-261), care descrie selectarea clientelei în recrutarea instituţională a bolnavilor mentali.

generală: ce loc trebuie acordat procedurilor cognitive în studierea structurii sociale? Pentru Cicourel, această întrebare nu se rezolvă reflectând fidel „punctul de vedere al actorilor”. Dimpotrivă, se impune analizarea a doua operaţii constitutive formării oricărui punct de vedere asupra lumii: cea a obiectivării (cum ajungem să admitem că un eveniment sau un obiect este ceea ce este?) şi cea a cunoaşterii practice (ştim ceea ce pretindem că ştim?).

Pentru Cicourel, ambiţia oricărui demers sociologic ar trebui să fie analiza simultană a: 1. raţionalităţii activităţii practice: adoptând termenii teoriei alegerii raţionale, el acordă o importanţă determinantă detaliilor organizării muncii, conflictelor de interpretare, stării distribuţiei puterilor, aspectelor materiale ale realizării acţiunii; 2. fundamentului însuşi al acestei raţionalităţi: situându-se într-o perspectivă etnometodologică[23], el consideră decisive condiţiile conceptuale care fac acţiunea posibilă, adică activitatea cognitivă utilizată pentru a obiectiva evenimentele, pentru a clasifica indivizii, pentru a interpreta faptele observate, a lua o decizie, a o contesta etc.

Orientarea cognitivă pe care Cicourel o dă demersului sociologic modifică conţinutul noţiunii de construcţie socială: astfel, aceasta nu mai trimite la ideea de definire a situaţiei, în care semnificaţia atribuită faptelor rezultă din activitatea comună a partenerilor interacţiunii, ci la analiza formelor de raţionament practic utilizat de persoane pentru a elabora această definiţie. Dar această ambiţie teoretică nu este cea a altor cercetări care se limitează mai prozaic la descrierea practicilor profesionale şi a efectelor lor asupra apariţiei recunoaşterii şi tratării devianţei.

Astfel, pentru a relata câteva anchete legate de munca poliţiei, Jérôme Skolnick (1966) stabileşte că, deşi misiunea sa oficială constă în menţinerea ordinii, poliţia urmăreşte, în acelaşi timp, un alt obiectiv: acela de a-şi dovedi eficacitatea. Poliţiştii sunt deci somaţi să

23 Despre spiritul demersului etnometodologic, cf. infra V.2.1.2.

îndeplinească obiective adesea contradictorii: reprimarea crimei şi respectarea regulilor de drept. Analiza activităţii de rutină a poliţiştilor arată că ei:

4.3. Întreprind arestări la întâmplare;

4.4. Încearcă să evite dificultăţile procedurale, aranjând cazul în aşa fel încât delincventul să fie deferit cu un dosar ce conţine probe de culpabilitate ce nu pot fi respinse de judecător;

4.5. Întreţin raporturi ambigue cu lumea crimei, având relaţii strânse cu informatori sau membri ai „tagmei”;

4.6. urmăresc propria carieră, ceea ce îi face, după împrejurări, să se supună directivelor conjuncturale ale ierarhiei, să aleagă realizarea unor „cazuri” foarte mediatizate, să claseze cazurile în funcţie de gradul lor de rentabilitate administrativă.

Gary Marx (1973, 1980) prelungeşte această analiză, interesându-se în detaliu de exigenţele legate de imperativul eficacităţii. El examinează trei strategii care, făcând parte dintre tehnicile curente ale poliţiei, contribuie la creşterea ratei criminalităţii:

4.2.3. Încercând să se infiltreze într-un mediu criminal, să „prindă un flagrant delict”, să reuşească arestări importante, să-şi protejeze informatorii (sau, în anumite cazuri, să-şi urmărească proiectele venale), poliţiştii pot hotărî dacă ignoră sau nu anumite activităţi criminale despre care au perfectă cunoştinţă;

4.2.4. să le organizeze din iniţiativa lor şi prin propriile mijloace;

4.2.5. să le favorizeze dezvoltarea.

În ceea ce o priveşte, Marie-Danielle Barré (1994) arată, descriind metodele utilizate de poliţie pentru a fabrica şi prezenta dosarele de incriminare ale consumatorilor de droguri, modul în care aceste practici profesionale – asociate cu şantajul, cu intimidarea şi cu ofertele de aranjamente – permit poliţiştilor folosirea delincvenţilor în scopul controlării mediilor traficului şi criminalităţii. Într-un alt domeniu, Robert Emerson şi

Malvin Pollner (1976) pun în lumină faptul că problemele de rutină şi de distribuire a sarcinilor în spitalele de psihiatrie influenţează procedurile de decizie până la a determina conţinutul însuşi al formelor de intervenţie a echipelor de îngrijire.

Analizele care reţin a doua versiune a noţiunii de construcţie socială şi care se consacră examinării procedeelor cognitive pe care le pretinde realizarea acţiunii vor fi pe larg prezentate în capitolul următor.

Asociere diferenţială, anomie, subcultură, etichetare şi construcţie socială: dacă cele cinci teorii comprehensive ale devianţei se înscriu într-o anumită continuitate, ele nu constituie la propriu o cunoaştere cumulativă pentru că, aşa cum am arătat, ipotezele şi afirmaţiile pe care se bazează şi unele, şi altele rămân contradictorii. Permanenţa acestei opoziţii este determinată de referinţa privilegiată pe care fiecare o menţine cu una dintre cele trei perspective teoretice cu variantele lor: culturalism, structuro-funcţionalism, interacţionism.

Totuşi, în ciuda ireductibilităţii diferendelor teoretice, sociologia devianţei circumscrie un câmp de reflecţie şi de investigaţie specific. Analizele prezentate de-a lungul capitolului permit afirmarea existenţei unei anumite continuităţi a demersului în acest domeniu. O serie de teme (infracţiune, delincvenţă, anormalitate, control social, inegalitate etc.) şi de preocupări teoretice (norme, conformitate, identitate, rol, raţionament practic etc.) îi leagă pe cercetători care, de-a lungul disputelor lor, au construit o dezbatere ale cărei teze contradictorii au sfârşit prin a constitui un domeniu particular al sociologiei.

Din dorinţa de claritate a prezentării, despre care unii vor gândi că exagerează afinităţile, s-a afirmat că teoriile asocierii diferenţiale şi ale anomiei formează un dublu soclu pe care s-a ridicat sociologia devianţei. Am încercat apoi să arătăm cum s-a produs această dezvoltare de-a lungul aplicării a noi modele de analiză la problemele infracţiunii şi ilegalităţii: teorii ale rolurilor, ale cunoaşterii, ale semnificaţiei, ale informaţiei şi ale

raţionamentului practic. Expunerea abordărilor utilizate în sociologia devianţei (tezele subculturii, ocaziei, etichetării şi ale construcţiei sociale) s-a străduit astfel să le situeze într-o mişcare de evoluţie a formelor generale ale demersului sociologic.

Acest tablou vom încerca să-l completăm prin prezentarea în continuare a evoluţiilor celor mai recente şi celor mai surprinzătoare: cele care rezultă din aplicarea teoriilor raţionalităţii în analiza devianţei.

Bibliografie

Becker H., *Outsiders*, A.M. Métaillé, Paris [1973] 1985.

Cicourel A., *The Social Organization of Juvenile Justice*, J. Wiley, New York, 1968.

Cloward R.; Ohlin L., *Delinguency and Opportunity*, The Free Press, Glencoe, 1960.

Cohen A., *Delinguent Boys*, The Free Press, New York, 1955.

Dubin R., „Deviant Behavior and Social Structure: Continuities în Social Theory", *American Sociological Review*, 24 (2), 1959.

Goffman E., *Stigmate*, Mânuit, Paris, [1963] 1975.

Herpin N., *Les Sociologues américains et le siècle*, PUF, Paris, 1970.

Lemerţ E., *Human Deviance*, *Social Problems and Social Control*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1967.

Matza D., *Becoming Deviant*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1969.

Merton R., *Eléments de théorie et de méthode sociologique*, Plon, Paris, 1965. Nadel S., *La Théorie de la structure sociale*, Mânuit, Paris, [1957] 1970.

PARTEA A PATRA

Raţionalitatea deviantului

Teoriile devianţei, fie că sunt cauzale, fie comprehensive, urmăresc acelaşi obiectiv: să explice ceea ce diferenţiază purtările normale de cele patologice. Cele două capitole precedente şi-au propus să arate cum s-a transformat acest obiectiv pe măsură ce reprezentanţii

acestor teorii au fost obligaţi să abandoneze ideea că devianţa s-ar opune radical conformităţii. De-a lungul cercetărilor, s-a impus o altă concepţie, împărtăşită azi de majoritatea sociologilor: diferenţa dintre normal şi patologic nu este definitiv fixată de condiţii necesare şi suficiente care se aplică în mod mecanic fenomenelor observabile, ci provine dintr-o reacţie socială care utilizează o varietate de criterii de interpretare (Gibbs, 1987). Cohen formulează acest consens:

„Pe scurt, noi suntem cu toţii nişte contravenienţi, dar ne deosebim între noi după modelele în care se încadrează infracţiunile noastre. Aceste modele diferă după numărul diferitelor infracţiuni comise, după frecvenţa şi după combinaţiile lor, în care unele pot conduce la altele conform unei progresii caracteristice" (Cohen, 1971, p. 59).

În absenţa unei definiţii tranşante a nonconformităţii unei conduite, cei mai consecvenţi dintre sociologii devianţei au hotărât că manifestările de încălcare a normelor şi de ilegalism sunt fenomene „normale", poziţia lor justificându-se prin două concluzii ale cercetărilor empirice:

1.3. a comite o infracţiune înseamnă a îndeplini o acţiune (ceea ce au arătat Cloward şi Ohlin);

1.4. pentru ca această infracţiune să fie recunoscută şi definită ca atare de către cei care o realizează, i se supun, o observă sau o reprimă, ea trebuie să fie îndeplinită în mod suficient de adecvat (ceea ce au precizat teoriile etichetării).

Pe scurt, dacă privim din perspectiva celui care îl comite, delictul poate fi descris ca un act care corespunde unor exigenţe de raţionalitate şi de inteligibilitate asemănătoare celor care comandă orice alt comportament social. Din acest punct de vedere, devianţa încetează să mai fie concepută ca un tropism (lucru afirmat de tezele deterministe) sau o compulsiune (lucru susţinut de teza patologiei). Ea este redusă la natura sa primară: o activitate practică; cel care o realizează este dotat cu o

competenţă: aceea de a se dedica acestei activităţi în mod ordonat şi deliberat.

Pentru sociologia acţiunii, devianţa nu este deci un fapt în întregime negativ: o infracţiune la adresa legii sau a moravurilor, a cărei cauză sau apariţie ar fi explicată prin raportarea la fapte exterioare indivizilor (factori sociali, decăderea cadrului familial, influenţa mediului etc.). În măsura în care se recunoaşte contravenientului că ştie de ce face ceea ce face şi cum trebuie să facă, că el are clare „bunele motive" ale acţiunii sale, această abordare priveşte devianţa sub aspectul său pozitiv: o acţiune metodic organizată pe care individul o poate explicita dându-i o descriere inteligibilă.

Regăsim în această dublă caracterizare cele două dimensiuni pe care sociologia le conferă noţiunii de raţionalitate (Boudon şi Bourricaud, 1982, pp. 479 – 487): praxiologică (congruenţa între scopurile urmărite şi mijloacele adoptate pentru a le atinge) şi cognitivă (coerenţă între ceea ce se crede, ceea ce se face şi ceea ce se spune că s-a făcut). Desigur, raţionalitatea atribuită actorului nu este absolută. Ea se loveşte de limitele pe care autorii n-au putut să nu le semnaleze: informaţiile de care dispunem pot fi incomplete, false, echivoce sau trucate şi inferenţele pe care le facem pe baza acestor informaţii pot să nu aibă pertinenţă (Goffman, 1974 şi Mongin, 1986): „bunele motive" care se invocă pot să pară valide sau incoerente după cum acceptăm sau respingem premisele raţionamentului (Elster, 1986; Boudon, 1988); credinţele impuse de educaţie şi de mediu restrâng orizontul posibilului, impunând categorii de gândire ce modelează exerciţiul raţiunii (Bourdieu, 1980).

Acest capitol se va încheia deci cu prezentarea teoriilor devianţei expunând tezele susţinute de cei care raportează actul delictual la una sau la alta dintre aceste două dimensiuni ale raţionalităţii.

CAPITOLUL 1

Morala deviantului

Pentru cine acceptă teza subculturii delincvente,

devianţa este o lume independentă, guvernată de norme de conduită care sunt inverse faţă de cele ale legalităţii. Această inversare şi manierele de a face corespunzătoare se produc într-un mediu special, ca răspuns la condiţii de existenţă ce favorizează apariţia unui regim de relaţii sociale în care domnesc reguli de organizare ce îndeamnă la neglijarea valorilor societăţii globale.

S-au semnalat numeroase lacune ale acestei teze, de exemplu criticile pe care structuro-funcţionaliştii i le-au adresat. Într-o lucrare publicată în 1964, *Delinguency and Drift*, David Matza contestă această teză cu argumente din teoriile etichetării. El considera că ideea de subcultură implică afirmaţia că individul care încalcă legea, adică reglementările ce constituie cadrul ordinii legitime, este total străin acestei ordini, necunoscând societatea din care face parte şi de care îl izolează tocmai faptul de a comite infracţiuni.

Una dintre intenţiile demersului lui Matza este de a arăta inutilitatea unei astfel de afirmaţii. În acest scop, el îşi propune să explice relaţia dintre concepţiile morale ale delincvenţilor tineri şi acţiunea pe care o înfăptuiesc. Ancheta pe care o realizează se ocupă deci de descrierile pe care tinerii arestaţi le fac în legătură cu infracţiunile lor şi cu desfăşurarea procedurii penale. Examinând natura relaţiilor care se înnoadă între agenţii reprimării şi delincvenţii tineri, Matza redă imaginea pe care şi-o fac aceştia despre legalitate şi justiţie, arătând cum ea dă naştere unui decalaj între versiunea lor asupra evenimentelor şi cea admisă de judecători şi poliţişti. Ca şi Cicourel, el trage concluzia că definirea socială a devianţei trebuie să fie analizată ca un conflict de interpretare, o confruntare între conceptualizări rivale ale acţiunii.

Delinguency and Drift are şi o a doua ambiţie: să dea un conţinut practic afirmaţiei lui Sutherland conform căreia nu te naşti delincvent, ci înveţi să devii. Introducând noţiunea de derivă (*drift*), Matza consideră această învăţare ca o secvenţă deschisă, neliniară: el afirmă că relaţia individului cu delincvenţa se ţese într-o anumită

perioadă de timp, cunoaşte perioade de incertitudini şi ezitări, este făcută dintr-o succesiune de schimbări şi de adeziuni. Pe scurt, dacă meseria de criminal trebuie învăţată, nimic nu ne obligă să gândim că această învăţare îl fixează obligatoriu pe individ în starea de deviant.

„Delincventul trăieşte, în mod tranzitoriu, pe tărâmurile dintre convenţie şi crimă, răspunzând rând pe rând la cererea fiecăruia, flirtând când cu una, când cu cealaltă, dar amânând pentru mai târziu implicarea (*involvement*), evitând decizia. Astfel delincventul este în derivă (*drift*) între acţiunea criminală şi acţiunea convenţională" (Matza, 1964, p. 28).

Ce este deriva? Pentru Matza, faptul că tinerii delincvenţi ar fi adolescenţi neeliberaţi de sub tutela parentală ne interzice să-i considerăm nişte indivizi moralmente rupţi de societatea care îi înconjoară. Experienţa pe care o au este mai degrabă aceea a unei oscilaţii constante între două lumi de valori: cea a grupului de egali şi cea a părinţilor lor (care se confundă pentru Matza cu cea a conformităţii faţă de lege). Această îndoială în privinţa identităţii sociale (trebuie să fii delincvent sau copil cuminte?) îl plasează pe tânăr într-o situaţie de „anxietate statutară" care îl face să alterneze acţiunile: el este în derivă între normalitate şi devianţă. Astfel, Matza explică această formă de schimb specifică universului delincvenţei juvenile care este sfidarea: trebuie să dovedeşti în mod constant fermitatea apartenenţei tale la grupul de egali printr-o faptă oarecare de vitejie sau şterpelind câte ceva. În general, dacă sunt reunite condiţiile (adică atunci când organizarea socială privilegiază autoritatea celor care propovăduiesc viaţa cinstită – posibilitatea de a obţine un venit, o locuinţă, un statut etc.), frecventarea mediului deviant nu durează decât o perioadă limitată. Pentru puţini dintre cei care se află în situaţia de „anxietate statutară", deriva se încheie prin adeziunea definitivă la lumea criminalităţii. Am putea adăuga astăzi că această explicaţie nu este pe deplin pertinentă decât dacă un model de integrare într-o

societate „normală” oferă concret opţiuni de conformitate tinerilor care „derivă”. Când intrarea în viaţa adultă este complicată de recesiune şi şomaj, când ilegalitatea devine un mod de viaţă permanent, noţiunea de „anxietate statutară” are şanse mari să devină un principiu secundar de explicaţie.

Noţiunea de derivă particularizează afirmaţia sociologiei devianţei conform căreia din totalul persoanelor egal susceptibile de a încălca legea numai un mic număr îmbrăţişează efectiv o carieră criminală. Dincolo de această analiză complementară, demersul lui Matza face o afirmaţie originală: deviantul cunoaşte şi împărtăşeşte criteriile de moralitate ale celorlalţi membri ai societăţii (culpabilitate, ruşine, remuşcare, onoare, respect al cuvântului dat, simţul familiei etc.). Altfel spus, a încălca legile nu înseamnă neapărat o ruptură cu lumea normalităţii sau o fixare a individului în identitatea de delincvent.

Desigur, aprecierile pe care le face un criminal despre acţiunea sa au particularitatea că se raportează la situaţii delictuale. De aici provine caracterul adeseori şocant al „bunelor motive” pe care le invocă pentru a explica un act ce constă în rănirea, uciderea, lezarea cuiva, şantajarea, drogarea sau furtul. Dar sociologul nu trebuie să se pronunţe asupra corectitudinii şi a probităţii deviantului: el acumulează enunţurile şi le analizează ca pe nişte descrieri ce răspund unei anumite raţionalităţi.

Devianţa pune deci o problemă teoretică care poate fi astfel formulată în termeni generali: cum poate un individ să încalce norma a cărei validitate o admite? Aceasta este întrebarea căreia Gresham Sykes şi David Matza (1957) îi aduc un răspuns subtil într-un celebru articol.

3.2. Tehnici de neutralizare

G. Sykes şi D. Matza pornesc de la următoarea ipoteză: dacă tinerii delincvenţi ar fi total rupţi de valorile lumii convenţionale, ei nu ar recunoaşte josnicia infracţiunii, nu ar bănui reprobarea pe care o suscită faptele lor rele. Or, raportându-se la interviurile pe care le-

au avut cu delincvenţii aflaţi în detenţie, aduc patru argumente ce demonstrează, după părerea lor, un simţ al moralităţii. Ei observă într-adevăr că:

4.4. ruşinea, culpabilitatea şi conştiinţa prejudiciului cauzat sunt elemente ale descrierii pe care o fac tinerii asupra acţiunilor lor, chiar dacă aceste sentimente sunt evocate uneori într-un mod care poate părea necuviincios;

4.5. delincvenţii juvenili exprimă un profund respect pentru cei pe care îi consideră oameni cinstiţi (mamă curajoasă, preot devotat etc.) şi nu aprobă escrocheriile celor care n-ar trebui să comită astfel de fapte (celebrităţi ale sportului sau ale spectacolului);

4.6. ei fac o alegere a victimelor lor potenţiale în funcţie de aprecieri sociale raţionale: persoanele vizate şi tipul de infracţiune proiectat sunt cel mai adesea selecţionate conform unor criterii morale (apartenenţă etnică, proximitate, sex, clasă socială, relaţii cu persoana, facilitate, discreditare etc.);

4.7. tinerii delincvenţi ştiu care sunt regulile legalităţii şi exigenţele de conformitate pe care societatea le impune. Prin urmare, nu ignoră niciodată, chiar în zonele de rezidenţă cele mai părăsite, că actele de delincvenţă merită o pedeapsă, dovadă fiind că ei ascund urmele pentru a scăpa de ea sau a o evita.

Pe scurt, spre deosebire de Weber, care afirmă că hoţul admite legitimitatea sistemului legal fără a-i accepta validitatea morală, Sykes şi Matza afirmă că deviantul recunoaşte şi legitimitatea ordinii sociale dominante, *şi* justeţea sa morală.

Această afirmaţie contrazice multe prejudecăţi legate de natura delincventului şi în special cele referitoare la caracterul său compulsiv, vicios şi imoral. Desigur, poate fi observată o absenţă totală a regretului sau a remuşcărilor cu privire la un delict în timpul anchetei sau a unui proces, la Tribunalul Corecţional sau la Curtea cu Juri. Dar vom fi de acord că această atitudine nu este frecvent întâlnită şi rămâne, chiar din acest motiv, semnul unei stări psihopatologice (psihoză gravă) care nu este proprie

condiţiei medii a deviantului.

Într-adevăr, aşa cum au stabilit-o anchetele cantitative deja evocate[24], delincvenţii clasează infracţiunile aşa cum ne-am aştepta să o facă orice persoană care respectă ordinea, dezaprobând gratuitatea anumitor acte criminale, imoralitatea sau nedreptatea unei agresiuni, caracterul insuportabil al unei violenţe la adresa altuia, compătimind nefericita victimă a unui delict. Faptul că delincvenţii sunt animaţi de mobiluri de natură morală este confirmat de instituţiile de reprimare: se ştie că administraţiile penitenciare au grijă să izoleze anumite tipuri de criminali (violatori şi asasini de copii, delatori etc.) ale căror acţiuni sunt considerate nedemne de către deţinuţi, temându-se că ele vor suscita reacţii din partea lor; concepţia pe care poliţiştii o au despre lumea criminală cuprinde ideea conform căreia delincvenţii respectă prescripţiile unui cod de onoare (Wieder, 1974).

Dar, dacă deviantul nu se deosebeşte deloc de oamenii cinstiţi în planul judecăţii morale, cum să explicăm faptul că el se dedă unor acte pe care morala le dezaprobă şi pe care el însuşi poate, uneori, să le denunţe, să le deplângă sau să le condamne? Acesta este paradoxul pe care Sykes şi Matza doresc să îl rezolve.

Pentru ei, sociologul ar comite o eroare penibilă considerând că valorile şi normele de comportament pe care o societate le impune membrilor săi operează ca nişte imperative categorice. Ar trebui să le concepem mai degrabă ca pe nişte

„Ghizi *calificaţi* de acţiune, ale căror recomandări sunt limitate de timp, spaţiu, persoane şi circumstanţe sociale. Porunca morală ce interzice crima, de exemplu, nu se aplică duşmanului în timp de război, deşi acelaşi duşman ajunge din nou sub incidenţa acestei interdicţii o dată făcut prizonier […]. Sistemul normativ al unei societăţi este marcat de ceea ce Williams numeşte *flexibilitate*: el nu se reduce la un corp de reguli considerate constrângătoare în orice situaţie” (Sykes şi

24 Aceste date au fost prezentate la III.3.2.

Matza, 1957, p. 666).

A recunoaşte caracterul iremediabil flexibil al sistemelor normative înseamnă a admite faptul că încălcarea legii nu poate fi definită aplicând mecanic o prescripţie legală. Pentru ca o infracţiune să fie considerată ca atare, s-a spus că trebuie pronunţată o judecată care ţine cont de motivele invocate de cel care a comis-o şi de circumstanţele în care a făcut-o. Deviantul ar dispune întotdeauna de posibilitatea de a-şi justifica actele pentru a le da o semnificaţie acceptabilă. Cu alte cuvinte, când o încălcare a legii este descoperită, contravenientul poate produce o „raţionalizare" care are drept scop să arate că faptele de care e acuzat nu se abăteau realmente de la lege sau de la moravuri pentru a atenua consecinţele de temut ale acuzaţiei. Sykes şi Matza folosesc argumentul acestui fenomen pentru a propune o soluţie problemei care-i preocupă: cum poate un individ să încalce normele a căror valabilitate o admite?

Ei postulează că, dacă este posibil să raţionalizezi o conduită după ce faptele au avut loc, nimic nu îţi interzice să gândeşti că este tot atât de posibil să o faci şi înainte de asta. Pe baza acestei inversări, ei afirmă nu numai că raţionalizarea *precedă* orice act deviant, ci că tocmai acest mod de a anticipa sensul a ceea ce se face duce la realizarea infracţiunii. Din acest moment, de ce să nu admitem că oricine este capabil să elaboreze „bune motive" pentru a suspenda provizoriu validitatea unei norme legale şi morale şi, o dată pronunţată această suspendare, să se simtă autorizat să înfăptuiască încălcarea proscrisă. Această procedură este numită „tehnică de neutralizare".

Sykes şi Matza formulează o teorie: învăţarea devianţei nu constă în interiorizarea valorilor unei subculturi care se opune sistemului normativ ce se presupune că guvernează ordinea socială dominantă, ci în dobândirea controlului tehnicilor de neutralizare care permit individului să-şi menţină credinţa în validitatea ordinii legitime, deşi îi încalcă în acelaşi timp regulile.

Sintetizând ceea ce subiecţii anchetei spun despre activitatea lor delictuală, ei diferenţiază cinci tehnici de acest gen:

5.5. *Tăgăduirea responsabilităţii*: delincventul îşi poate justifica acţiunea pretinzând că a acţionat sub presiunea unor cauze externe. El invocă atunci factorii pe care îi foloseşte în mod tradiţional analiza cantitativă:

cămin destrămat, violenţă parentală, proastă companie, cartier defavorizat etc. Astfel:

„Învăţând să se privească nu ca actor, ci ca obiect al unor forţe care-l fac să acţioneze împotriva voinţei sale, delincventul se pune în situaţia de a încălca sistemul normativ dominant fără a înfrunta deschis necesitatea de a apăra normele înseşi” (Sykes şi Matza, 1957, p. 667).

6.3. *Tăgăduirea răului făcut*: tinerii delincvenţi se străduiesc să aprecieze importanţa suferinţelor pe care le provoacă faptele lor. Ei pot să recalifice actele pe care le comit: vandalismul devine un fleac dacă adăugăm că victima are mijloacele materiale de a suporta prejudiciul; furtul unei maşini poate fi prezentat ca un simplu împrumut; luptele de stradă ca nişte certuri cu caracter privat. Cel care recurge la astfel de procedee de recalificare indică, chiar prin aceasta, dorinţa de a demonstra că, deşi actele sale sunt ilegale, incidenţa lor reală este vagă şi pagubele provocate sunt minore.

6.4. *Tăgăduirea victimei*: tehnică de neutralizare care constă în a pretinde că victima îşi merită soarta. Agresiunile împotriva persoanelor discreditate, furtul de la un negustor necinstit, violenţele împotriva profesorilor nedrepţi pot fi astfel definite ca nişte răzbunări justificate împotriva răufăcătorilor. Mai general, conştiinţa daunelor cauzate se înceţoşează când existenţa victimei este ignorată sau nu este decât o vagă abstracţiune, cum ar fi în cazul vandalismului, al desenării de graffiti, al fraudei în transportul în comun sau jefuirii unei case abandonate.

6.5. *Acuzarea acuzatorilor*: în loc de a-şi justifica propriile fapte rele, delincventul atacă mobilurile celor care îl condamnă – poliţiştii sunt corupţi, violenţi şi stupizi,

cadrele didactice sunt dispreţuitoare şi părtinitoare, părinţii sunt nişte oameni înăcriţi care defulează asupra copiilor lor nefericirile pe care le îndură în viaţa cotidiană. Când deviantul contestă legitimitatea celor care îi denunţă faptele, el nu doreşte atât să-i atenueze rigoarea sancţiunilor la care se expune, cât să facă să treacă ilegalitatea acţiunilor sale în planul al doilea.

6.6. *Supunerea faţă de legislaţii superioare*: respectarea prescripţiilor sistemului normativ general poate să fie suspendată când circumstanţele obligă o persoană să se supună unui sistem normativ particular (grupuri religioase, organizaţii criminale sau clandestine, grupuri de egali, relaţii de prietenie, cod de onoare şi de solidaritate al familiei etc.). Individul se confruntă atunci cu dilema: între credinţa datorată societăţii şi cea datorată celor apropiaţi, ce să aleagă? Iar atunci când dilema se rezolvă prin hotărârea de a încălca prescripţiile legii, această infracţiune poate să nu fie concepută ca o violare a normelor legalităţii.

Dacă există fără îndoială un sistem propriu de reguli şi de obişnuinţe la care aderă delincvenţii tineri, noţiunea de „tehnici de neutralizare” ne permite să afirmăm că nimic nu ne obligă să-l considerăm ca o subcultură delincventă, adică o lume de valori specifică care se reproduce şi circumscrie o alteritate. Ar trebui mai degrabă să-l considerăm, reluând formularea lui Matza (1964), drept o subcultură de delincvenţă, adică o formă de acţiune organizată în jurul „unei anumite raportări la cultura convenţională şi la lege” (Herpin, 1970, p. 125) pe care un individ învaţă să o folosească adecvat, dar care nu acoperă totalitatea angajamentelor sale sociale şi nu-i determină destinul social, deoarece pentru cel care admite teza simultaneităţii identităţilor[25] un acelaşi individ poate la fel de bine să fie, în funcţie de situaţie, un funcţionar model, un fiu devotat, un îndrăgostit impasibil şi un şef de bandă irascibil.

Punând accentul pe acţiune mai mult decât pe

25 Cf. supra III.5.1.

cultură, pe raţionalitatea cognitivă mai mult decât pe labilitatea valorilor, Matza exprimă un *parti pris* analitic: conduita deviantului trebuie să fie percepută din punctul de vedere al caracteristicilor sale universale, şi nu din cel al singularităţii pe care o manifestă în relaţie cu un sistem normativ dat, fie e\ este general, fie particular. Acest *parti pris* preconceput conţine şi o critică a mijloacelor indirecte care falsifică, de obicei, definiţiile savante şi oficiale ale devianţei: etnocentrismul de clasă, acceptarea *a priori* a conformităţii perfecte a conduitelor obişnuite, iluzia coerenţei şi a unităţii valorilor dintr-o societate.

„Într-un cuvânt, aprobăm ideea că delincventul nu este un străin faţă de societatea în care trăieşte, dar este reflexul ei care deranjează, o caricatură [...]. Delincventul reia şi privilegiază o parte a sistemului de valori dominant, în special a valorilor subterane care coexistă cu cele afişate public care au un aspect mai respectabil. Aceste valori subterane, care se aseamănă în multe privinţe cu valorile despre care Veblen afirmă că sunt cele ale clasei de *loisir*, îl leagă pe delincvent de societatea ale cărei legi le încalcă" (Matza şi Sykes, 1961, p. 717).

Matza prelungeşte, în felul său, concluziile teoriilor etichetării. Analiza sa ne invită să tragem toate consecinţele din afirmaţia că devianţa nu este un fapt individual, ci o activitate socială. Dacă orice conduită, fie că este atipică, jenantă sau dăunătoare, se manifestă sub privirea celuilalt şi are în general un caracter colectiv, trebuie atunci să admitem că deviantul îşi înscrie acţiunea într-o lume socialmente organizată, acceptând o serie de lucruri prealabile: o ierarhie de roluri şi de funcţii instituită, o ordine a cărei legitimitate nu poate fi contestată şi reguli care guvernează relaţiile dintre indivizi m şi în afara acestei lumi. Din această constatare rezultă o concluzie determinantă: în măsura în care este prins într-un regim de obligaţii căruia îi cunoaşte principiile şi căruia tinde să i se conformeze, se poate spune că deviantul acţionează raţional.

Dar cum să nu ne întrebăm dacă genul de

raţionalitate care duce de regulă spre încălcarea legii, spre sfidarea bunurilor moravuri, spre o existenţă de pericole şi violenţă sau spre manifestarea vizibilă a iresponsabilităţii mai poate fi numit raţionalitate? Iar această problemă pe care încearcă să o rezolve analizele ne duce spre o formă particulară a devianţei: toxicomania.

1.4. Devianţa ca mod de viaţă

Pentru sociolog, devianţa nu este soarta unui individ, ci cea a unui ansamblu de persoane puse în aceeaşi situaţie. Această situaţie poate fi percepută în două feluri: static (ceea ce face analiza cantitativă identificând ansamblul respectiv de persoane pe baza factorilor sociali) sau dinamic (ceea ce urmăresc teoriile comprehensive privind situaţia din punctul de vedere al practicilor care o constituie). În a doua abordare, devianţa se aseamănă cu o formă a experienţei umane, cu un mod de viaţă în interiorul căruia persoanele îşi înscriu o parte mai mare sau mai mică a activităţii lor. Dacă acest mod de a concepe ilegalitatea şi încălcarea legii este admis cu uşurinţă pentru delincvenţă, pentru crima organizată, pentru homosexualitate sau boala mentală, el se loveşte mai uşor de prejudecăţi când este aplicat la toxicomanie.

Totuşi, în afară de cazul în care presupunem că drogatul nu frecventează pe nimeni şi nu vorbeşte cu nimeni, că el dispune de produse stupefiante fără a trebui să şi le procure, că a ştiut dintotdeauna cum trebuie să le folosească, că nu are nici părinţi, nici persoane apropiate care să îl ajute sau să îl dojenească, că nu este hăituit de păzitorii legii, că nu face niciodată apel la asistenţa medicală, este greu să negăm că cel care se dedă consumului de substanţe stupefiante trebuie, dacă vrea să continue să o facă, să întreţină relaţii acceptabile cu o mulţime de persoane pe care nu poate evita să le întâlnească (poliţişti, furnizori, egali, infirmieri, judecători, persoane apropiate, părinţi, şefi etc.) şi care nu cunosc neapărat toate ilegalităţile sale.

A considera că toxicomania este un mod de viaţă care cere o angajare deliberată din partea celui care participă

la el contrazice ideea că drogatul este acea fiinţă posedată de produsul său, obligatoriu desocializată, trăind marginal, destinat ilegalităţii şi crimei, pentru a-şi satisface cu orice preţ nevoia irepresibilă de produse toxice înainte de a deveni ineluctabil un decăzut. Dar dacă toxicomania nu este seria de nenorociri, de suferinţe, de ticăloşii şi de pericole pe care o postulează simţul comun, atunci din ce se compune existenţa consumatorului de stupefiante?

Pentru a dovedi, fără teamă de a fi contrazişi de fapte, că toxicomania este o activitate socială, sociologii s-au străduit mai întâi să verifice validitatea celor trei teze:

2.3. drogul are puterea de a determina conduita individuală, acţionând direct asupra creierului;

2.4. utilizarea sa se datorează unei fugi din faţa realităţii;

2.5. consumul abuziv de stupefiante duce la pierderea controlului asupra voinţei şi a responsabilităţii actelor celui care merge pe acest drum.

Prima dintre aceste teze a fost respinsă. Chiar din 1947, Alfred Lindesmith a observat că persoanele spitalizate care primeau opiacee o perioadă mai lungă din motive pur medicale nu deveneau dependente. Pentru a explica acest fenomen, el a interogat circa 60 de foşti drogaţi şi a tras concluzia că pentru dezvoltarea unei toxicomanii este necesar ca o persoană să stabilească o relaţie între consumarea unui produs şi semnificaţia acordată efectelor stupefiante pe care acest act este considerat că le produce. Concluzia a fost consolidată rapid prin analiza fumătorilor de marijuana propusă de Becker (1953). S-a format atunci o convingere: pentru a experimenta plăcerile drogului, trebuie să înveţi să le recunoşti şi să le reproduci în contactul cu cei egali.

Progresele cercetării contrazic cea de-a doua teză: cea a fugii din faţa realităţii. Într-o anchetă pe care a condus-o într-un cartier defavorizat din Chicago, Harold Finestone (1957) a încercat să explice manierele de a concepe consumul de heroină aşa cum erau ele exprimate în cursul interviurilor cu tinerii delincvenţi negri (*cats*).

După modelul lui Matza şi Sykes, Finestone descrie conţinutul pozitiv al angajării lor în lumea delincvenţei şi a drogului: respingerea existenţei prea ordonate a oamenilor „normali”, întâietatea acordată dorinţei de „a străluci”, importanţa exclusivă acordată muzicii şi ţinutei vestimentare etc. Dar pentru el, delincventul tânăr este mai puţin un individ fidel valorilor – esenţialmente ludice – ale unui mediu deviant, cât „un tip social”: cei care îşi asumă rolul respectiv sunt copiii unei prime generaţii de noi citadini pe care mişcarea de integrare socială îi va face în curând să reintre în normalitate. Pe baza rezultatelor acestui demers, Cloward şi Ohlin au propus explicaţia începutului toxicomaniei prin raportare la o modalitate extremă a tipului de adaptare deviantă, pe care Merton o numeşte „evaziune”. S-a văzut că, pentru ei, faptul de a se abandona stupefiantelor ar fi consecinţa unui dublu eşec al individului o dată faţă de lumea normală, şi o dată faţă de cea a crimei[26]. Or, după o anchetă asupra folosirii drogurilor de către bandele de tineri negri din New York, E. Preble (1959) contestă validitatea acestei explicaţii. În *Taking care of Business*, el stabileşte că a te droga te obligă să te dedai unei activităţi intense şi foarte strict codificate. Exigenţele aprovizionării şi circumstanţele consumării te constrâng să înnozi relaţii sociale stabile şi reglementate cu indivizi despre care înve] i cum trebuie să te apropii de ei (traficanţi, acoliţi, asistenţi sociali, medici, judecători etc.), să-i eviţi (informatori, vânzători veroşi, traficanţi puţin scrupuloşi etc.) sau să fugi de ei (poliţişti, mafioţi, toxicomani etc.).

O anchetă de natură etnografică detaliază acest tablou: cea condusă de Harvey Feldman (1968), care descrie normele pe care trebuie să le respecte membrii bandelor de tineri italieni de la New York. Ea arată cum o figură de referinţă a acestor bande, *stand-up cât*, pune în scenă duritatea, forţa şi îndrăzneala care reprezintă modelul „nobil” al delincventului tânăr. Când drogul apare la orizontul bandei, ea se integrează într-o anumită lume

26 Cf. supra III.3.

de valori: a consuma din el înseamnă a te plasa în vârful ierarhiei virile a străzii. Situând consumul de stupefiante între obligaţiile vieţii sociale a cartierelor sărace, Feldman aminteşte că experienţa drogului se înscrie întotdeauna într-un context social definit, având de fiecare dată o semnificaţie şi un statut particular.

Norman Zinberg (1974), în *Drug, Set, and Setting*, dă dreptate celei de a treia teze: folosirea drogurilor produce o alienare totală a consumatorului. Pentru el, această aserţiune nu are propriu-zis niciun sens; într-adevăr, toxicomania nu este experienţa unei posedări: el aduce drept dovadă multiplele manifestări cunoscute în istorie de suspendare imediată, masivă şi spontană a folosirii abuzive a drogurilor[27]. Zinberg susţine deci caracterul determinant al factorilor contextuali în adoptarea acestei conduite. Şi ancheta pe care o conduce doreşte să descrie, în manieră etnologică, contextul în care se dezvoltă consumul de stupefiante, în America anilor ’60.

El notează că această practică este, ca şi celelalte, încadrată într-un ansamblu de reguli stabilite a căror respectare este garantată de un sistem de sancţiuni. Zinberg adoptă teza învăţării, aşa cum au făcut-o Sutherland sau Matza în cazul delincvenţei: controlul folosirii unei substanţe stupefiante este un proces în cursul căruia drogatul este iniţiat în condiţiile care asigură o stăpânire a consumului. El observă astfel că anumite ritualuri îi instruiesc pe indivizi să aplice principii şi maxime care:

1.4. dirijează spre o consumaţie moderată şi condamnă folosirea compulsivă;

1.5. limitează utilizarea la situaţiile care autorizează o consumaţie „sigură” şi „pozitivă”;

1.6. permit identificarea şi contracararea eventualelor efecte nedorite;

---

27 Cel mai celebru exemplu de acest fel rămâne cel al soldaţilor americani din Vietnam, care în majoritatea lor au încetat consumul de droguri imediat ce s-au întors acasă. A se vedea şi Bachman şi Coppel (1989) sau Nahas (1990).

1.7. prescriu izolarea consumului de celelalte circumstanţe ale vieţii şi buna comportare în relaţiile sociale străine universului drogului.

Evident, aceste reguli variază în funcţie de natura substanţei utilizate. Pentru marijuana şi alcool, ele servesc în esenţă la determinarea locului adecvat, a momentului favorabil şi a împrejurării propice pentru a te deda consumaţiei. Pentru psihedelici, ele sunt mai elaborate: recomandă stabilirea unor planuri de utilizare, să nu se consume niciodată cu străinii, nici în locuri necunoscute, nici în mod solitar; să se ascundă această înclinaţie faţă de cei apropiaţi şi semnificativi; să respecţi un orar precis; să faci ordine în locul în care vei consuma drogul; să urmezi anumite indicaţii în procurarea drogului; să ţii un buget special rezervat cumpărării de substanţe. Folosirea opiaceelor îl plasează pe cel care vrea să îşi controleze consumul într-o situaţie delicată: cum să fie suficient de apropiat de un vânzător pentru a putea să-ţi procuri în linişte produse bune fără a deveni prea apropiat, pentru că refuzul de a participa pe deplin la mediul drogului să nu fie luat drept o ofensă care te-ar priva de sursa de aprovizionare sau drept o atitudine care dă de bănuit că este altceva decât cea a unui simplu utilizator. Heroinomanii, care îşi controlează consumul şi care duc de altfel o existenţă „normală”, sunt obligaţi să îşi formeze grupuri mici care-şi dezvoltă ritualuri foarte stricte. Grupurile sunt fragile şi exclusiv destinate acestei practici ilegale pentru că, spre deosebire de ce se întâmplă cu marijuana (Zimmerman şi Wieder, 1977), membrii lor trebuie să respecte un imperativ: să izoleze consumul de celelalte împrejurări ale vieţii lor.

O anchetă făcută în patru oraşe americane mari de Bruce Hanson şi echipa sa (1985) aduce mai multă lumină asupra modului de viaţă al acestor heroinomani care stăpânesc consumul şi duc o existenţă „normală”, adică nu sunt cunoscuţi nici de serviciile sanitare şi sociale, nici de poliţie sau justiţie. În momentul anchetei, numărul acestor indivizi era estimat la trei sute sau patru sute de mii, în

principal locuitori ai ghetourilor de negri.

Fără a vrea să înlocuiască imaginea drogatului decăzut cu o alta, idilică, la fel de mistică ca şi prima, ei constată că activităţile acestor indivizi sunt mai degrabă banale. Pentru majoritatea celor 180 de persoane intervievate, obţinerea de mijloace financiare sau de schimb (*hustle*) organizează rutina zilnică şi îi dă o semnificaţie. Această căutare nu ia obligatoriu forma delincvenţei: munca normală şi împrumuturile de la cei apropiaţi sunt două moduri curente de a dispune de banii necesari cumpărării drogului. De altfel, cei care şi-au întemeiat o familie îşi asumă în mod corect responsabilităţile; toţi încearcă să evite căderea într-o delincvenţă violentă.

Hanson şi echipa sa atrag în mod deosebit atenţia asupra a două concluzii ale anchetei lor:

2.4. În măsura în care disponibilitatea substanţelor şi reţelele de sociabilitate în care se practică consumul fac din folosirea drogurilor o practică legitimă, mai degrabă căutarea normalităţii decât cea a euforiei şi a ilegalităţii pare să îi constrângă pe indivizi să persevereze în obiceiul lor;

2.5. Nivelul consumului este flexibil: el se adaptează fluxurilor monetare şi împrejurărilor aprovizionării de pe piaţa locală (în termeni de sosirea mărfii, de preţ, de calitate etc.). Această caracteristică este esenţială, căci permite respingerea viziunii simţului comun, conform căreia drogatul ar fi cuprins de o nevoie imperioasă şi insaţiabilă, obligându-l să consume orice şi oricum[28]. Ea ne permite să afirmăm că, dimpotrivă, toxicomanii se adaptează uşor condiţiilor care influenţează disponibilitatea şi accesibilitatea substanţelor pe care le ingerează.

Din încercarea de a nu separa folosirea drogurilor de condiţiile sociale în care se efectuează, ea este situată într-

28 Această idee va fi reluată ulterior de economişti, într-o dezbatere asupra „elasticităţii cererii faţă de preţ”. Cf. Kopp (1994, pp. 1344-1347).

o perspectivă mai largă. Ceea ce face Ansley Hamid (1990) în analiza pe care o propune asupra unui fenomen contemporan care alimentează clişeul sălbăticiei lumii drogului: violenţa dezlănţuită care însoţeşte traficul de crack.

Pentru el, condiţiile distribuirii acestui nou drog în anii ’90 la New York nu pot fi înţelese fără a le raporta la transformările sociale induse prin integrarea insulelor Caraibe în economia modernă şi dispariţia a numeroase sectoare din industria locală. Efectele acestei modernizări au venit repede: distrugerea vechilor forme de cooperare şi de reglare a raporturilor sociale, creşterea şomajului şi a imigraţiei. Pe acest fond apare comerţul cu marijuana, sprijinit de „*rastafarianism*”, o ideologie care îşi invită adepţii la o practică ritualizată ce permite controlul consumului acestei plante, îmbogăţindu-se în acelaşi timp şi scăpând de mica delincvenţă. Conform lui Hamid.

„Economia marijuanei reuşeşte să restaureze vitalitatea, prosperitatea şi solidaritatea care fuseseră distruse de modernizare şi de acţiunile de dezvoltare. Relaţiile încordate care se instauraseră între tinerii traficanţi şi consumatori au dispărut şi o nouă religie îi reuneşte. În acelaşi mod, relaţiile dintre generaţii se ameliorează, pentru că veniturile din marijuana permit să se ofere magazine sau alte bunuri părinţilor” (Hamid, 1990, p. 49).

Dacă producerea şi traficul cu marijuana au avut de-a lungul anilor ’70 efecte de integrare socială, această economie a fost înlocuită, începând cu 1981, de aceea, mult mai profitabilă, a cocainei. Tentaţi de sumele care erau dintr-odată în joc, comercianţii caraibieni încep să o distribuie. Această modificare, asociată cu declinul ideologiei *rastafari*, reaşază formele raporturilor sociale. Analiza evoluţiei pieţelor stabileşte că marii distribuitori de cocaină pură urmează două traiectorii posibile: cucerirea unor sectoare ale economiei oficiale şi realizarea pe cale obişnuită a ascensiunii sociale sau decăderea din cauza pauperizării ca urmare parţială a abuzului de drog şi

a cheltuielilor sale exorbitante. Hamid arată că tocmai comercianţii care au eşuat în ascensiunea socială, dar nu au ajuns chiar până la faliment sunt cei care se vor orienta spre piaţa de crack. Pentru că, deşi producerea acestei substanţe presupune relaţii de încredere cu mediul comercianţilor angro, ea necesită mai puţine investiţii financiare: fabricarea crack pretinde un stoc nu prea mare dintr-o cocaină mai puţin scumpă, pentru că este de cea mai proastă calitate.

Comerţul cu crack ocupă deci segmentul cel mai descalificat al pieţei: este zona în care concurenţa este cea mai ascuţită pentru că:

4.2. există mulţi vânzători ce se înfruntă;

4.3. cererea de consum a produsului este extrem de mare;

4.4. nu există încă un monopol al distribuirii.

Violenţa care izbucneşte s-ar explica, după Hamid, prin această luptă fără milă pentru controlul unui consum ale cărui caracteristici (imediatitatea prizei, rapiditatea efectelor şi excesul de ofertă) complică „fidelizarea" clientelei. Pentru a reuşi în acest comerţ, trebuie să controlezi îndeaproape, în acelaşi timp, fiecare dintre străzile micilor pieţe urbane şi câteva pieţe asemănătoare în mai multe oraşe. Acesta este complexul de factori din care va rezulta violenţa distribuitorilor care trebuie să prospere în condiţii deosebit de sălbatice.

Reversul acestei istorii este povestit de Terry Williams (1990), în studiul său etnografic asupra unui grup de tineri comercianţi de crack, care acţionează în cartierul hispanic din New York. *Cocaïne Kids* descrie structura mediului antreprenorial al crackului, căile de ascensiune socială care prevalează, regulile de încredere care guvernează tranzacţiile de sus până jos în ierarhia traficului, ordinea socială care domneşte într-un mediu de comerţ ilegal, sancţiunile şi regulile sociale care există aici, normele de moralitate (cod de onoare, forme de respect, machism), care organizează interacţiunile, aspiraţiile lor spre integrare şi reuşită bazate pe utilizarea

capitalului acumulat în trafic.

Pentru a încheia acest scurt inventar al cercetărilor făcute timp de mai mult de 50 de ani asupra a două dintre cele mai vizibile modalităţi ale devianţei – delincvenţa şi toxicomania – o concluzie se impune: deşi lumea şi economia s-au schimbat, urbanizarea s-a dezvoltat; deşi condiţiile de acces la piaţa forţei de muncă sunt altele, modalităţile criminalităţii s-au transformat; deşi originea etnică a grupurilor delictuale a devenit complexă, traficul şi consumul de droguri au explodat, totuşi descrierea actuală a structurării raporturilor sociale ce domnesc în mediile delincvenţei şi ale toxicomaniei rămâne identică cu cea de la începutul secolului[29]. Această permanenţă confirmă într-un fel validitatea tezei susţinute de sociologia devianţei: a comite o infracţiune e mai puţin un act individual, cât un tip de conduită determinat de organizarea socială a unei forme de activitate ce stabileşte principiile cărora trebuie să li se conformeze contravenientul.

Sociologul admite astfel o idee în aparenţă deplasată: normalitatea devianţei. Şi s-a văzut că, atunci când încearcă să producă o descriere empirică a acestei normalităţi, el adună şi analizează explicaţiile pe care delincvenţii le dau despre „bunele motive” ale încălcării legii sau moravurilor. Dar este oare corect să atribuim o raţionalitate cognitivă – o morală – deviantului? Cercetările asupra toxicomaniei, pentru a lua un exemplu foarte spectaculos, arată pe ce ne putem baza pentru a putea răspunde afirmativ la această întrebare.

1.5. Reconceptualizarea experienţei

Punând în evidenţă sistemele de reguli şi de obligaţii care trebuie respectate pentru a duce o existenţă de drogat, cercetarea empirică a stabilit că toxicomania este un mod de viaţă. Dar una dintre caracteristicile acestui mod de viaţă este aceea de a fi tranzitoriu: bazându-ne pe

29 Teză care confirmă datele pe care Wacquant (1994) le aduce în discuţie în recenzia consacrată cărţii lui Sanchez-Jankowski (1991) despre bandele urbane din America anilor ’80.

statisticile oficiale, constatăm că imensa majoritate a celor care îl adoptă îl părăsesc după zece ani. Într-adevăr, anchetele epidemiologice indică faptul că toxicomanii încetează aproape total să mai fie în evidenţele lor în jurul vârstei de 35 de ani (Facy şi Laurent, 1992). Or, aşa stau lucrurile nu pentru că pasiunea lor fatală i-ar decima: mortalitatea asociată direct consumului abuziv de droguri ar cuprinde 10% din populaţia totală a utilizatorilor. Trebuie deci să admitem că ceilalţi abandonează, într-un fel sau altul, consumul şi că, aşa cum arată statisticile, o fac fără să recurgă la intervenţia unor specialişti. Cifrele semnalizează că o minoritate de toxicomani sunt primiţi în diferitele servicii ale sistemului de îngrijire; în orice caz, tratamentele acordate în acest caz sunt eficace pentru o treime dintre pacienţi (Lert şi Fombonne, 1989). Se impune o constatare: majoritatea drogaţilor pun capăt dependenţei prin mijloace proprii, prin încercări şi eşecuri repetate, cu sau fără ajutorul apropiaţilor, părinţilor, medicilor sau serviciilor de asistenţă[30].

Dar în privinţa celor care văd în toxicoman un individ supus unei substanţe care îi subjugă conştiinţa şi voinţa, se impune o întrebare: de unde ar putea lua acest individ resursele pentru a scăpa de o dorinţă atât de insaţiabilă?

Dacă admitem că a fi toxicoman este o activitate care pretinde participarea la o lume organizată social (cea care se organizează în jurul achiziţionării şi consumului de droguri), a părăsi toxicomania înseamnă a rupe angajamentul, a abandona un univers de relaţii sociale a cărui atracţie s-a epuizat brusc sau a renunţa la o parte din ceea ce ai fost. Ce capacităţi de raţionalitate mobilizează

30 Trebuie să reamintim că, în Franţa, numărul supradozelor mortale înregistrate oficial se apropie de 500, în timp ce populaţia de heroinomani este estimată a fi între 180.000 şi 200.000 de persoane ; persoanele care au venit cel puţin pentru o consultaţie într-un centru de îngrijire, în cursul unui an şi indiferent de substanţa folosită, sunt în număr de aproximativ 60.000; că numărul celor care fac obiectul unei interpelări pentru folosirea de stupefiante este de aproximativ 40.000 de persoane şi cel al condamnaţilor este de 12.000. Se estimează că între 4 şi 5 milioane de indivizi consumă regulat cannabis.

individul pentru a opera o astfel de ruptură de sociabilitate? în aceşti termeni analiza sociologică reformulează problema ieşirii din toxicomanie.

După aproximativ o sută de convorbiri cu foşti drogaţi, Patrick Biernacki (1986) diferenţiază trei grupuri de indivizi care au părăsit toxicomania:

„Individul din prima categorie încetează consumul de drog fără a lua o hotărâre expresă: aceste persoane reprezintă un procent foarte mic dintr-un eşantion (numai 4 – 5%). Pentru toxicomanii din cea de-a doua categorie, ideea de a înceta este fondată raţional şi formulată explicit; ei reprezintă în jur de 2/3 din cazurile studiate. În a treia categorie intră indivizii care au «atins fundul prăpastiei» sau au avut o criză existenţială: hotărârea de a se opri se naşte dintr-o situaţie dramatică şi acut emoţională; ei constituie între 1/4 şi 1/3 din eşantion" (Biernacki, 1986, p. 43).

Voinţa de „a scăpa" are deci trei posibile origini: un eveniment (abandonare insensibilă), o hotărâre (rezultat al unei deliberări), un accident (circumstanţe dramatice). Această clasificare este confirmată de doi sociologi englezi, Gerry Stimson şi Edna Oppenheimer (1982), ale căror lucrări întregesc descrierea fenomenului de „ieşire" din toxicomanie. Culegând motivele invocate de foştii toxicomani pentru a explica abandonarea dependenţei lor de heroină, ei le clasifică în patru genuri esenţiale, care trimit:

2.4. la epuizarea experienţei (descoperirea inopinată a dispariţiei efectelor căutate în consumul de droguri);

2.5. la îmbătrânire (cu cât înaintează în vârstă, cu atât mai greu el îşi găseşte locul într-un mediu social marcat de reînnoire şi tinereţe);

2.6. la frica de riscurile asociate consumului de droguri (boală, închisoare, moarte);

2.7. modificarea circumstanţelor (obiceiul poate fi condamnat, în mod neaşteptat – eşecuri în privinţa muncii, a vieţii afective, a legăturii cu părinţii; arestare; supradoza mortală a unui prieten etc. – şi interesele sale vor fi supuse

unei reevaluări).

Dar, oricare ar fi motivul, a părăsi toxicomania este un demers care cere drogatului să se supună unei constrângeri: să-şi manifeste intenţia de a se întoarce la normalitate, de a-şi relua locul în lumea obişnuită (familie, vecini, colegi etc.). Cu alte cuvinte, a părăsi toxicomania înseamnă a reconceptualiza experienţa de care te separi. Putem crede în mod raţional că un drogat este în măsură să îndeplinească operaţiile necesare pentru a realiza o astfel de reconceptualizare? Aceasta este întrebarea la care ne permite să răspundem o anchetă efectuată pe circa 50 de toxicomani care au eliminat dependenţa fără tratament (Castel et *al.*, 1992).

Analiza interviurilor cu aceşti foşti toxicomani arată că, în demersul de „ieşire" din toxicomanie, doi factori intervin în mod inexorabil: vârsta (ea produce natural o distanţă între toxicoman şi modul său de viaţă; pe de o parte, pentru că lumea drogului este compusă din oameni tineri, dar şi, pe de altă parte, pentru că timpul social impune etape în cursul unei vieţi obişnuite (studii, căsătorie, intrarea în câmpul muncii, procrearea etc.). Când ajunge la 30 de ani, drogatul ocupat exclusiv cu activitatea de toxicomanie ajunge să-şi pună întrebări asupra sensului unei existenţe care nu corespunde nici măcar aproximativ cu cea care ar trebui să fie la un anumit stadiu al vieţii. Chiar şi numai această întrebare reprezintă un „bun motiv" de a părăsi mediul.

Al doilea factor inexorabil este *atenuarea plăcerii* (toxicomanul ajunge în timp să ingereze cantităţi din ce în ce mai mari de drog, crescând astfel şi consecinţele: denaturarea caracterului plăcut al consumului de drog. Dincolo de un anumit prag şi un anumit timp, totul se reduce doar la suferinţă fizică – acea „stare de lipsă" descrisă de neurobiologi – făcută şi mai greu de suportat de faptul că trebuie să continui să te păzeşti de represiune). Când viaţa cotidiană a drogatului nu mai face referinţă decât la circumstanţe jenante, dezolante sau tragice, pentru a regăsi posibilitatea de a simţi plăcerea

trebuie să încetezi consumul. Fostul toxicoman poate atunci să încerce să devină „un bun” consumator care ajunge să obţină esenţa fericirii pe care ingerarea substanţelor o produce fără să se gândească că această plăcere îl va duce inevitabil să „recadă”. El încearcă să introducă un control al consumului său; acest demers este o manieră de a redefini experienţa toxicomaniei pe care nu toţi o împărtăşesc: acei „ieşiţi” care optează pentru abstinenţă pot nega conţinutul de plăcere al celei mai mici doze de drog. Ei interpretează orice doză nouă, chiar anodină sau accidentală, ca un fel de act vid, mecanic, ridicul şi de aceea absolut condamnabil.

În privinţa celor pentru care universul drogului s-a confundat aproape integral cu practici sau raporturi sociale îngrijorătoare (poliţie, închisoare, conflicte violente cu traficanţii, ameninţări cu moartea, furt, bătăi etc.), aceştia atribuie cu uşurinţă originea deciziei lor de a ieşi acestor cauze. Temelor atenuării plăcerii şi subminării integrităţii corporale şi intelectuale li se adaugă cea a preţului moral care trebuie plătit pentru a menţine un consum din ce în ce mai puţin fericit. Acestor neplăceri li se pot adăuga obligaţiile legate de costul financiar al produsului. În sfârşit, în unele cazuri, „căderea” în universul considerat degradant al drogului – participarea la reţelele de schimb şi de sociabilitate ale toxicomanilor – reprezintă un eveniment, care, el singur, reprezintă „un bun motiv” ce justifică încetarea.

Un ultim element care intervine în reconceptualizare ţine chiar de condiţiile în care se operează „întoarcerea”. În majoritatea cazurilor, susţinerea pe care toxicomanul care vrea să se „întoarcă” o solicită de la cei pe care i-a decepţionat, umilit, trădat nu se dezminte decât în mod excepţional. Cererea sa de întoarcere este considerată cu uşurinţă acceptabilă şi chiar eroică. Dorinţa apropiaţilor săi de a ignora rătăcirile sale este o resursă pe care fostul drogat ştie să o folosească: pudoarea – care poate folosi şi ca obiectiv de linişte sufletească („mai bine să nu ştim!”) – poate fi invocată pentru a nu se preciza detaliile unei

perioade întunecate. Fostul toxicoman învaţă repede că faptul de a se fi drogat îi autorizează pe cei apropiaţi să considere că era, în momentul rătăcirilor sale, un altul decât el însuşi; şi că şansa de a se reface îi este oferită cu uşurinţă imediat ce îşi exprimă dorinţa: actele de căinţă, care însoţesc exprimarea noii transformări, şi faptul că cel care le face nu este iresponsabil pot cu greu să nu fie acceptate.

Drogatul descoperă deci că beneficiază de o circumstanţă atenuantă: proprietăţile considerate drept malefice ale substanţei permit ca acesta să fie absolvit de reacţiile comportamentale greşite. Ceea ce nu este întotdeauna cazul pentru alte tipuri de devianţă (imoralitate, viciu, nebunie, concupiscenţă, perversitate, crimă gratuită etc.), în înţelegerea cărora cauza acţiunii nu poate fi atribuită decât însăşi personalităţii individului care a comis actul. Ca şi cum, nedisociind corpul de individ, actul devine marca esenţei fiinţei sale: ceea ce se întâmplă în cazul formelor extreme de boală mentală sau de asumare a răului (a ucide cu sânge rece, a umili fără părere de rău, perversitate fără compasiune etc.).

Într-un anumit fel, s-ar putea spune că experienţa toxicomaniei înscrie în mod lent folosirea drogurilor într-o logică a renunţării, sfârşeşte prin a provoca dezvrăjirea drogatului, instalează dorinţa sa de a se opri total sau de a reduce drastic consumul său. Aceste glisări progresive ale semnificaţiei acordate experienţei – reconceptualizarea sa – însoţeşte şi punctează implacabil demersul care duce la încetarea caracterului exclusiv al consumului de stupefiante. Pe scurt, a reconceptualiza experienţa toxicomaniei este un exerciţiu raţional pe care majoritatea drogaţilor îl reuşesc, oricare ar fi clasa lor socială şi nivelul de şcolarizare. Cum o fac ei?

Ieşirea din toxicomanie este, pentru cel care încearcă, un efort de a se repune într-o atitudine naturală faţă de lume. El trebuie să restaureze ceea ce cetăţeanul obişnuit posedă automat: normalitatea. O astfel de restaurare reclamă o dublă operaţie conceptuală: mai

întâi, se defineşte ceea ce individul obişnuit trebuie să fie şi, apoi, se încearcă conformarea cu elementele acestui portret ideal. Dacă admitem că toxicomanul este capabil să-şi compare activităţile (ceea ce înseamnă că le poate raţionaliza) cu modelul ideal a ceea ce ar putea fi o viaţă normală (ceea ce implică ca el să-i recunoască legitimitatea), putem recunoaşte că este posibil să-şi evalueze existenţa după două criterii:

situaţia socială în care se găseşte (în raport cu vârsta, sănătatea, calificarea profesională, o anumită concepţie despre fericire etc.);

anticiparea viitorului său probabil (în raport cu felul în care privesc normalitatea cei care-i sunt apropiaţi).

Combinând aceste două variabile, el poate ajunge să-şi privească viaţa din unghiul în care a căzut, să regrete consecinţele pe care această cădere le are încă în corpul său, în afectivitatea sa şi în traiectoria sa socială şi să hotărască să-i dea un caracter mai acceptabil pentru el ca şi pentru ceilalţi. Invers, decăderea, o dată recunoscută, poate fi în mod deliberat asumată: când orice legătură cu lumea obişnuită se pierde, când referinţele la ideea de uman se abolesc una după alta, toxicomania, ca orice formă de devianţă ce implică o activitate delincventă, devine un destin, care poate fi acceptat ca atare, până la ultimele sale consecinţe.

Pe scurt, faptul că toxicomanul ajunge, în general, să înceteze să mai fie toxicoman ne face să afirmăm că, oricât de drogat ar fi, el este capabil să creeze o distanţă între el şi activităţile sale, să facă o evaluare asupra valorilor existenţei sale. Căci, cum ar putea un individ să ajungă vreodată să dorească să refuze dependenţa şi degradarea, care ar fi consecinţele inevitabile ale abuzului de stupefiante, dacă nu ar mai dispune de mijloace de a percepe ceea ce face drept inutil, nefast, periculos sau nedemn? în acest sens, admiţând că drogatul scapă de dependenţa sa, suntem obligaţi să-i recunoaştem o facultate esenţială: cea a judecăţii; recunoaştere determinantă, pentru că ea ne forţează să-l privim ca pe o

fiinţă morală, să-l reintroducem, în oarecare măsură, în ordinea raţionalităţii (Ogien, 1994).

Trebuie să precizăm că, pentru sociologi, morala se referă la un domeniu de fapte, nu la ordinea ideală a datoriei, bazată pe definiţiile normative ale binelui şi răului (Durkheim, 1963, pp. 49 – 90). Această idee este clar prezentată de scriitorul Robert Musil:

Morala este starea naturală, stabilă, spre care tinde orice viaţă colectivă.

Acolo unde se instaurează o regularitate, acolo s-a formulat o morală" (citat de

J. Bouveresse, 1993, p. 156).

Dacă devianţa, deci toxicomania, poate fi considerată ca o viaţă colectivă de acest fel, morala deviantului, deci cea a toxicomanului, trebuie concepută ca fiind raportul care îl întreţine cu ansamblul regulilor instituite, ordonând relaţiile sale cu alţii, m şi dincolo de această viaţă socială. Datele aduse de analizele sociologice ne permit să afirmăm că un raport de această natură se desface rar.

Privind toxicomania ca un mod de viaţă, sociologia devianţei revizuieşte teza iresponsabilităţii esenţiale a drogatului. Ea postulează într-adevăr că, la fel ca orice deviant, toxicomanul este o fiinţă raţională, adică, chiar sub influenţa produselor psihotrope, el reuşeşte în mod constant să acţioneze supunându-se unor reguli de cooperare şi de intercomprehensiune. Faptul că noi considerăm aceste reguli josnice sau decăzute (a fura, a ucide, a minţi, a trăda, a se droga), că cel care le urmează pare destinat celor mai sordide umilinţe (prostituţie, şantaj, dezonoare, jignire etc.) şi decrepitudinii (cerşetorie, vagabondaj, boli virale, moarte) are aici o pertinenţă relativă: pentru analist, caracterul raţional al acţiunii provine doar de la ajustarea sa la un sistem de obligaţii.

CAPITOLUL 2

Alegeri şi preferinţe

Efortul principal al sociologiei devianţei constă în eliberarea de sub tutela ideii că orice lezare a ordinii legitime ar fi un fenomen patologic căruia ar trebui să-i

explice cauzele. Puţin câte puţin, ea a impus o cu totul altă concepţie: infracţiunea este o entorsă a legalităţii definită ca atare de către cei care o sancţionează. Această concepţie a fost însoţită de un postulat: îndeplinirea oricărui act deviant impune respectarea unei serii de reguli, deci acţionarea în conformitate cu un sistem de constrângeri.

Prima consecinţă a acestui punct de vedere este abordarea deviantului drept un individ dotat cu raţionalitate. În măsura în care sociologul ne asigură că orice formă de devianţă poate fi descrisă ca o activitate organizată social, niciun contravenient nu poate fi lipsit *a priori* de această capacitate. Raportând acţiunea delincventului juvenil la respectarea prescripţiilor proprii realizării unei activităţi ilegale sau examinând judecata pe care drogatul trebuie să o facă pentru a se angaja în lumea toxicomaniei sau pentru a o părăsi, analizele prezentate în paginile precedente au pus în evidenţă dimensiunea cognitivă a acestei raţionalităţi.

Or, atunci când abordează devianţa ca o practică şi admite raţionalitatea deviantului, sociologul doreşte în general să ia în serios explicaţiile pe care le furnizează cei ce se dedau unor acte reprobabile din punct de vedere legal. Astfel, el acreditează ideea că a comite un delict este o acţiune care poate fi înţeleasă ca urmărire a unui scop definit prin folosirea mijloacelor celor mai potrivite pentru a atinge un obiectiv în legătură cu care trebuie să suspende orice evaluare normativă.

Acest mod de a privi faptele de devianţă din unghiul exclusiv al raţionalităţii instrumentale pe care ei o manifestă – dimensiunea lor praxiologică – nu este lipsit de legitimitate; acesta se află la baza teoriei structurii ocaziilor1, ca şi la baza tezei asupra controlului utilizării drogului. Totuşi, acest mod de abordare aduce o imagine trunchiată activităţii sociale.

În schiţa sa asupra teoriei acţiunii, Max Weber (1971, pp. 22 – 23) distinge între raţionalitate în finalitate (*Zweckrationalität*) şi raţionalitate în valoare

(*Wertraţionalität*). Aceasta îi permite să clasifice activităţile sociale în funcţie de un tip, definit totodată printr-un conţinut formal (a mânca, a juca cărţi, a fura, a munci, a te întâlni cu un amic pe stradă etc.) şi prin semnificaţia atribuită de cei care îndeplinesc această activitate în desfăşurarea sa. Diferenţierea, care explică complexitatea acţiunii, dispare total atunci când este redusă la aspectul său instrumental.

Cel mai bun exemplu de efecte ce pot fi produse de o reducţie de acest gen este cel pe care îl oferă astăzi ştiinţa economică, pentru care raţionalitatea este o noţiune ce furnizează un cadru aproape satisfăcător interpretării conduitelor umane: cel al teoriei alegerii raţionale. Acest cadru a fost aplicat devianţei.

Modelul agentului raţional

Noţiunea de raţionalitate corespunde, în economie, unei definiţii restrictive.

„Ea constă în izolarea din câmpul acţiunii sociale a unui domeniu bine determinat în care agenţii, indivizii sau antreprenorii prezintă un comportament care se supune unor principii considerate raţionale: căutarea maximului de satisfacţie, a minimului de efort pentru un obiectiv determinant. După dl Allais «un om este considerat raţional când: a. urmăreşte scopuri coerente cu ele însele; b. Întrebuinţează mijloace adecvate scopurilor urmărite»" (Brochier, 1989, p. 672).

Această definiţie ne invită să concepem individul ca un consumator care-şi calculează în modul cel mai priceput mijloacele ce trebuie folosite pentru a obţine „bunurile" dorite, în virtutea „preferinţelor" asumate, pentru cutare obiect sau comportament. Pentru a putea face acest „arbitraj", el anticipează avantajele şi dezavantajele adoptării unei păreri şi, pe baza informaţiilor de care dispune, face o „alegere".

Modelul agentului raţional îl arată pe individ drept o fiinţă calculată şi egoistă, preocupată exclusiv de satisfacerea „optimală" a intereselor sale. Acest model în care schimbul ia forma unui „echilibru" ce se stabileşte

spontan pe o „piaţă” stă la baza teoriei marginaliste şi a gândirii liberale în economie. Gary Becker, economist din cadrul şcolii de la Chicago şi laureat al Premiului Nobel, a extins această viziune strictă asupra actorului pentru a propune o explicaţie economică a ansamblului conduitelor sociale. Într-un articol apărut în 1968, *Crime and Punishment*, el prezintă aplicarea modelului agentului raţional într-o activitate umană: crima.

Pentru Gary Becker, infracţiunea, noţiune care desemnează aici ansamblul conduitelor ilegale (ucideri, furturi, fraude fiscale, abuzuri, atentate la pudoare etc.), pare înainte de toate o problemă clasică de „alocare de resurse”. El constată, într-adevăr, că nenumărate texte de reglementare definesc multiple crime şi delicte. Observaţia empirică îl conduce la observaţia că toate aceste legislaţii susţin că:

supunerea faţă de lege nu este regulă deoarece organismele publice şi private se ocupă de prevenirea încălcării legii şi prinderea contravenienţilor;

condamnarea nu este o sancţiune suficientă deoarece ea este întotdeauna însoţită de suferinţe care transformă blamul în pedeapsă.

Cele două constatări îi permit să justifice recurgerea la categoriile de analiză ale economiei formulând problema delincvenţei în termenii următori: cât trebuie să alocăm din resursele colective şi la ce pedepse trebuie să recurgem pentru a pune în practică diversele legislaţii care interzic crimele şi delictele?

A percepe formele criminalităţii în funcţie de suferinţele pe care le provoacă colectivităţii este un demers care-l aminteşte pe cel abordat de Beccaria cu trei secole mai înainte. Becker îşi înscrie explicit lucrarea în această tradiţie. Pentru el, un singur criteriu de judecată trebuie reţinut în abordarea fenomenului infracţiunii: pierderea socială (*social loss*), adică costul global pe care crimele şi delictele îl cer de la societate. Acest criteriu ar trebui să-l înlocuiască pe cel tradiţional, de răzbunare, de schimbare a hotărârii cuiva, de compensaţie sau de

reabilitare care, sub moralismul lor desuet, provocau o confuzie în modul nostru de a privi ilegalităţile.

Dar Becker se delimitează de concepţia lui Beccaria. Într-adevăr, în timp ce acesta din urmă afirma raţionalitatea deviantului cu scopul de a-l asimila unei fiinţe responsabile moral, pe Becker nu-l interesează decât structura activităţii criminale pentru a defini maniera cea mai puţin oneroasă de a gestiona represiunea. El reia postulatele utilitarismului, dar reducându-le doar la dimensiunea economică: cea a calculului de interes[31]. Pentru Becker, creşterea costurilor dezavantajelor unei activităţi ilegale (adică, gradul înalt de probabilitate de a fi arestat şi judecat) influenţează preferinţele individuale ale delincventului, făcându-l să-şi revizuiască opţiunea pentru o ocupaţie – crima – ale cărei beneficii se micşorează. Această afirmaţie nu este pur teoretică: Becker se străduieşte să-i stabilească validitatea. În acest scop, el recurge la metodele explicaţiei matematice şi elaborează un model economic bazat pe cuantificarea a trei variabile: costul reprimării crimelor şi delictelor, cel al pedepselor aplicate (închisoare sau amendă) şi reacţiile contravenienţilor la schimbare în timpul aplicării pedepselor. În acest sens, utilizarea modelului agentului raţional în explicarea crimei trimite teoriile cauzale sau comprehensive ale devianţei (anomie, inadaptare individuală, factori sociali) în magazia de vechituri a interpretărilor preştiinţifice.

Costul infracţiunii

Costurile infracţiunilor se împart în două categorii: cele legate de crimă (daune aduse persoanelor sau bunurilor, fraudă şi trafic clandestin, alte delicte) şi cele care decurg din reprimarea sa (cheltuieli publice: poliţie, justiţie, corecţie; şi private: supraveghere, protecţie). Becker concluzionează că:

„Pentru a determina în mod optim mijloacele de luptă împotriva crimei, trebuie să construim un model al

31 Pentru această noţiune şi critica sa, vezi Hirschman (1986, pp. 7-29).

relaţiilor comportamentale care se găsesc în spatele [acestor] costuri. Acestea pot fi împărţite în cinci categorii: 1. numărul crimelor, numite „infracţiuni”, şi costul lor, 2. numărul de infracţiuni şi sentinţe pronunţate, 3. numărul de infracţiuni, arestări, condamnări şi cheltuielile publice făcute în domeniile poliţiei şi justiţiei, 4. numărul de incriminări şi costurile încarcerării şi ale altor tipuri de pedepse, 5. numărul infracţiunilor şi cheltuielile private consacrate protecţiei şi prinderii infractorilor” (Becker, 1968, p. 178).

Fără a intra în detaliile demonstraţiei sale matematice sau a discuta validitatea „condiţiilor de optimalitate” pe care le prezintă, putem trage două concluzii: prima afirmă existenţa unor variaţii pozitive între creşterea costului infracţiunii şi decizia de a nu comite crime sau delicte. Această concluzie decurge dintr-o analiză de natură statistică: explicaţia provine din agregarea conduitelor individuale. Or, punerea în practică a acestui demers implică realizarea unei condiţii: criminalul să ştie să măsoare schimbările care afectează probabilitatea de a fi arestat şi condamnat. Raţionalitatea este aici în funcţie de un factor care o determină în întregime, deja prezentat în teoriile cauzale ale devianţei3: gustul riscului.

„Un rezultat bine cunoscut afirmă că, în stare de echilibru, nivelul veniturilor reale ale celor care se dedau la activităţi ilicite variază, la limită, după cum persoanele în cauză preferă să evite riscul sau să şi-l asume. Dacă delincvenţii ar fi persoane care să-şi asume riscul, venitul lor real ar fi inferior, la limită, celui pe care l-ar obţine practicând activităţi legale mai puţin periculoase; lucrurile stau invers dacă ar prefera să evite riscul. Faptul că «crima rentează» depinde de relaţia pe care delincvenţii o întreţin cu riscul şi nu este direct legat de eficacitatea poliţiei sau a sumelor consacrate combaterii crimei” (Becker, 1968, p. 179).

Cea de-a doua concluzie priveşte practicile care vizează reprimarea crimei. El afirmă că soluţia „optimă”

constă în înlocuirea, pe cât posibil, a oricăror pedepse, în special a închisorii, cu amenzi.

„Analiza pe care am făcut-o crimei este o generalizare a analizei economistului în subiectul externalităţii negative sau a pierderilor economice. Din punct de vedere analitic, această generalizare constă în introducerea costurilor de prindere a delincvenţilor şi a incriminării, care fac din probabilitatea de a fi arestat o variabilă determinantă a deciziei, şi în înlocuirea pedepselor cu închisoarea sau a altor metode asemănătoare cu pedepsele sub formă de amenzi. Analitic vorbind, crima nu se deosebeşte, în aparenţă, de oricare activitate care produce o externalitate negativă şi atunci când crimele sunt pedepsite cu amendă diferenţele analitice dispar aproape complet" (Becker, 1968, p. 201).

Iar costurile unei şederi în închisoare sunt, pentru cel care le suportă şi contrar ideilor comune, inferioare costurilor amenzilor. Trebuie să temperăm acest rezultat, semnalând că reducţia matematică nu reuşeşte să cuantifice preţul celor două valori: libertatea, privarea de libertate. Calculul lui Becker stabileşte în mod simplu existenţa unei diferenţe în evaluarea pe care ar face-o un individ despre cât l-ar costa o zi de închisoare în funcţie de importanţa iniţială a veniturilor sale (Becker, 1968, pp. 195 – 196).

Dar raţionalitatea deviantului nu se limitează, aşa cum ar dori Becker, la evaluarea riscului. Michael Davis (1988), un economist al aceleiaşi şcoli, propune să se ia în calcul timpul ca variabilă ce influenţează alegerea individului în favoarea crimei. El afirmă că profitul dintr-o escrocherie nu este o dată brută, a cărei valoare este suficient să o măsurăm luând în considerare valoarea bunurilor furate. Aceasta se poate consuma parţial înainte ca ancheta poliţiei să ajungă la capăt, să facă arestări şi condamnări şi poate, de asemenea, da loc unui consum amânat. Astfel, alegerea în favoarea actului criminal trebuie concepută ca o decizie ce ţine cont de anticiparea duratei relative a bucuriei imediate în faţa bunului furat

sau de raportarea pe care delincventul o stabileşte între perioada de încarcerare probabilă pentru escrocheria făcută şi satisfacţia pe care s-ar putea să o aibă de la acest bun după ce îşi va ispăşi pedeapsa. Iată de ce Davis afirmă că ecuaţiile economice trebuie să integreze atitudinea criminalului faţă de viitor. Se poate presupune că această contribuţie la construirea unui model de raţionalitate instrumentală realistă nu ar fi singura: dacă este necesară completarea acestui model adăugându-i-se timpul, câte alte variabile ar mai trebui să i se adauge? Cum să ne imaginăm, de exemplu, că ar fi posibilă anticiparea duratei de amânare a consumului în absenţa unei anumite previzibilităţi a viitorului fondate pe existenţa relaţiilor de încredere, deci pe aşteptările legate de participarea la o lume organizată social?

Analiza economică admite *a priori* că delincventul îşi cunoaşte interesul, ştie să-l calculeze şi îl urmăreşte în mod raţional. Pe aceste premise, ea renunţă la a se pronunţa asupra acceptabilităţii sociale a actelor deviante. Cu alte cuvinte, economistul se crede autorizat să părăsească orice pretenţie de a emite o apreciere morală asupra ilegalităţii unei conduite criminale deoarece această dată nu îi este deloc utilă. Becker justifică această renunţare apelând la simţul comun: întrucât există în orice societate un consens în privinţa binelui şi răului, aşa cum se traduc în prescripţiile legale, sarcina economistului nu este de a se pronunţa în privinţa conţinutului său, ci de a stabili politica cea mai puţin costisitoare în aplicarea acestui consens.

Această negare a dimensiunii morale a ilegalităţii crimei poate suscita două critici: pe de o parte, noţiunea de raţionalitate nu este în acord cu atitudinea de apărare a legii comune; numai dacă se consideră interdicţia încălcată drept nelegitimă în mod particular sau se consideră că majoritatea celor care respectă legea se află în eroare, numai atunci nu este firesc a raporta o infracţiune la un act raţional. Pe de altă parte, a reduce pedeapsa la simpla plată financiară reprezentată prin amendă contravine

principiilor fundamentale ale justiţiei. Dacă orice crimă poate fi ispăşită printr-o plată proporţională cu gravitatea sa şi la nivelul veniturilor celui care o comite, cum să evităm ca generalizarea acestei forme de corecţie să îi incite pe cei care dispun de mijloace financiare să se comporte exact cum vor, cum să evităm riscul de a vedea ideea de egalitate şi chiar conceptul de legalitate golite de sens prin cinismul celor care ştiu că pot încălca legea fără o urmare prea gravă.

Deşi Becker afirmă, sprijinindu-se pe rigoarea unei demonstraţii matematice, că teama de sancţiune nu dispare când ea se limitează la o constrângere financiară, principiul monetizării pedepselor se loveşte de convingeri solide referitoare la valoarea ispăşirii meritate de anumite încălcări ale legii: viol, tortură, răpiri, ofense aduse magistratului sau autorităţii publice, trădare etc. Economistul ar clasa cu uşurinţă aceste obiecţii printre credinţele învechite. Este adevărat că, aşa cum apare la Foucault (1975) atunci când face istoria închisorii, instaurarea unui regim de penalitate este produsul unei lungi gestaţii. Dacă sistemul penal organizat în jurul privării de libertate este unanim considerat în zilele noastre ca temelie a constituţiilor democratice, el rezultă dintr-o ruptură cu sistemul de pedepse corporale, ce fusese unanim apreciat la vremea sa. Pentru cel care se situează într-o perspectivă istorică, nimic nu permite respingerea *a priori* a apariţiei în viitor a unui drept penal superior în raţionalitate celui bazat astăzi pe închisoare, ale cărui sancţiuni ar fi exclusiv financiare.

Dar, dincolo de vicisitudinile vremii, o dificultate teoretică subzistă: concilierea naturii crimei cu cea a raţionalităţii. Această dificultate, punctată şi de teoriile etichetării, se manifestă foarte clar în abordarea problemei toxicomaniei de către Becker. Într-un articol scris împreună cu Kevin Murphy (1988), el propune o teorie a dependenţei raţionale (*raţional addiction*). Această teorie se construieşte pe un postulat: chiar cele mai excesive consumuri, ca alcoolismul sau toxicomania, implică o

procedură de maximizare a utilităţii care se bazează pe anticiparea consecinţelor viitoare a opţiunilor prezente. Dacă Becker şi Murphy adoptă această perspectivă, o fac pentru că recunosc că un număr mare de conduite umane au aspectul unor dependenţe: o relaţie considerată abuzivă cu televizorul, cu locul de muncă, cu alimentaţia, cu muzica, cu nivelul de viaţă, cu religia, cu cei pe care-i iubim etc. Opţiunea de a introduce uzajul drogului sau al alcoolului într-o noţiune lărgită de dependenţă conduce la concluzia că, dacă modelul actorului raţional n-ar trebui să fie aplicat acestui uzaj, atunci ar trebui să excludem şi o mare parte din practicile de consum obişnuit din analiza economică. Or, ei consideră excluderea drept o aberaţie şi constată simultan că modelul agentului raţional permite explicarea unor anumite aspecte esenţiale ale conduitelor de dependenţă. Iată ce justifică pentru ei faptul de a acorda drogatului competenţele actorului raţional, cu condiţia explicită de a diferenţia două modalităţi de a consuma substanţe stupefiante:

„Cea care duce la maximizarea utilităţii imediate, fără a măsura efectele viitoare ale opţiunilor prezente. Pentru acest consumator, satisfacţia creşte odată cu cantitatea de drog consumată, ceea ce îi permite să depăşească efectul de *obişnuire*. O conduită de consum mai raţională l-ar incita să ţină cont de consecinţele viitoare ale opţiunilor prezente. Anumiţi consumatori ar integra atunci sentimentul de *obişnuire* provocat de opţiunile lor. Această *obişnuire* înseamnă că consumatorii raţionali de droguri (*raţional addicts*) ar căuta o sporire a consumului prezent suficientă pentru a produce o mărire a utilităţii marginale superioare a inconvenientelor viitoare legate de creşterea *dependenţei* lor (şi de cantităţile de drog ulterior cerute)” (Kopp, 1994, p. 1340).

Astfel, aşa cum Becker afirmă despre angajarea pe drumul crimei, variabila determinantă în luarea deciziilor toxicomanului este tipul de relaţie pe care îl întreţine cu riscul. Trebuie să precizăm că economistul nu este interesat să se pronunţe asupra originii, semnificaţiei şi

utilizării acestei variabile în cursul unei acţiuni particulare: îi este suficient să-i postuleze efectele, să le introducă într-un sistem de ecuaţii înainte de a-i înregistra empiric mişcările. În acest mod, teoria dependenţei raţionale lansează patru afirmaţii:

un consum regulat de stupefiante este instabil când gradul de dependenţă este ridicat;

Indivizii care trăiesc numai în prezent sunt cei mai susceptibili de a deveni dependenţi;

contrar prejudecăţii că variaţiile preţurilor au un efect neglijabil asupra nivelului de consum al drogurilor, cererea de substanţe stupefiante are tendinţa, pe termen lung, să fie mai elastică decât cererea de bunuri ne-stupefiante;

a opta pentru încetarea bruscă a consumului de droguri (*cold turkey*) este atitudinea cea mai raţională din punct de vedere economic.

Plecând de la două ipoteze simple – raţionalitatea actorului (calculul utilităţii marginale) şi echilibrul pieţei (autoreglarea relaţiilor sociale prin liberul joc al intereselor private) –, analiza economică a conduitelor deviante propune răspunsurile sale cuantificate la câteva mari probleme: statul trebuie să intervină în domeniul crimei şi al toxicomaniei; trebuie să fie legal comerţul cu droguri; care sunt efectele dependenţei asupra consumului de stupefiante, cum se pune capăt toxicomaniei; cum se comite o crimă; trebuie să eliminăm din dreptul penal pedepsele cu închisoarea; cum să dăm o eficacitate maximă politicilor publice de reprimare?

Abordarea economică poate să se aplice de asemenea în probleme de mai mică generalitate; demersul pretinde doar construirea unei „pieţe” de dimensiune restrânsă şi elaborarea unui model de comportament al celor care intervin adăugând, la intangibilele principii de raţionalitate şi de echilibru, ipoteze anexe care specifică dimensiunea conduitei studiate (dependenţă, probabilitatea arestării, nivel de informare etc.). Se răspunde astfel altor întrebări: cum arbitrează drogatul între heroină şi crack? Cum îşi

modifică delincventul preferinţele pentru cutare sau cutare nelegiuire după reorientarea politicilor de represiune? Cum se orientează membrii tagmei asupra unui anumit segment al pieţei crimei sau al traficului de droguri?

Adepţii modelului agentului raţional au sesizat limitele unei descrieri bazate pe agregarea conduitelor individuale plecând de la ipoteze pur instrumentale. Astfel, Derek Cornish şi Ronald Clarke (1987) notează că afirmaţiile analizei economice neglijează sau nu pot integra elemente particulare în situaţiile când se comite o infracţiune.

„În loc de a presupune că potenţialii delincvenţi sunt animaţi de o dispoziţie generală de a încălca legea, care îi face indiferenţi la natura infracţiunilor pe care le comit, perspectiva alegerii raţionale afirmă că anumite crime specifice sunt proiectate şi realizate în funcţie de raţiuni specifice. Cu alte cuvinte, decizia de a comite o infracţiune este determinată şi de caracteristicile crimei, şi de ale criminalilor şi este produsul interacţiunii lor" (Cornish şi Clarck, 1987, p. 935).

Ei propun îmbunătăţirea modelului raţional prin introducerea câtorva ipoteze de natură cognitivă. Pentru ei, a realiza un calcul al utilităţii este o operaţiune care cere individului să ia în considerare numeroşi factori şi, în particular, „proprietăţile infracţiunilor" (natura delictului, profitul scontat, riscul asumat, competenţe necesare etc.) care, făcând mai mult sau mai puţin atractiv un oarecare act delict, structurează alegerile criminalului. Cornish şi Clarke afirmă implicit că formarea acestor opţiuni este o procedură extrem de complexă faţă de cea admisă de analiza economică.

Această obiecţie nu este izolată. Numeroşi economişti contestă lipsa de realism a unei descrieri a conduitelor bazate pe o aplicare dogmatică a modelului agentului raţional (Malinvaud, 1992, pp. 106 – 149). Sociologii au replicat, de asemenea, repudiind acest model, punând sub semnul întrebării pertinenţa versiunii uimitor de schematice a acţiunii sociale. Pe scurt, îi este

reproşat faptul că se bizuie pe relaţii cauzale a căror existenţă nu a fost atestată, că nu ţine cont de efectele perverse ale acţiunii, că nu cunoaşte bine caracterul său în mod obligatoriu situat şi colectiv, că îl dezleagă în mod exagerat pe individ de ordinea relaţiilor sociale în care se înscriu activităţile sale, că postulează o egalitate a indivizilor în termenii competenţei de calcul şi de acces la informaţie, că raţionamentul este destinat producerii exclusiv de operaţii instrumentale reduse la un calcul al utilităţii, că ignoră total dinamica interacţiunilor[32].

În ciuda criticilor şi respingerilor, tezele lui Gary Becker şi cele ale Şcolii de la Chicago influenţează cercetarea sociologică. Teoria actorului raţional a căpătat rang de paradigmă, ce promite o explicaţie a conduitelor umane debarasate, în sfârşit, de orice urmă de psihologism (Wacquant şi Calhoun, 1989). Dorinţa de a reduce elementele subiectiviste, care parazitează înţelegerea ştiinţifică a acţiunii, transformându-le în indicatori integraţi în modele matematice sau în algoritmi, nu are în sine nimic condamnabil. Poate avea, cu toate acestea, consecinţe contestabile atunci când interpretarea rezultatelor la care ajungem datorită acestei reducţii depăşesc domeniul validităţii explicaţiei produse. Tocmai pentru a preciza natura acestor excese am prezentat analiza economică asupra crimei şi toxicomaniei a lui G. Becker. Într-adevăr, ea ilustrează limita logică la care poate ajunge o teorie ce priveşte infracţiunea doar sub unghiul raţiunii instrumentale. Acest demers nu este poate superfluu: a concepe acţiunea ca realizare intenţională a unui actor ce urmează un plan raţional este o tendinţă căreia orice observator al conduitelor celorlalţi îi poate cu greu rezista.

După cum am văzut, unele şcoli de sociologie a devianţei nu au aşteptat entuziasmul declanşat de analiza economică pentru a concepe raţionalitatea deviantului.

32 Putem avea o imagine a tuturor acestor critici raportându-ne la o serie de articole (mai ales cele ale lui Turner, Abell, Hechter şi Hindess) publicate în Sociological Theory, 9 (2), 1991.

Desigur, ele au făcut-o în spirit mai puţin dogmatic, în care s-au confundat adesea simpatia şi rigoarea ştiinţifică. Se punea problema totodată de a restaura umanitatea comună a deviantului pentru a aminti celor „normali" şi autorităţilor publice respectarea demnităţii sale; de a construi analize care ţin cont de faptul că, la fel ca oricare altul, criminalul, marginalul, dependentul sau nebunul acţionează în mod regulat într-un univers organizat, împărtăşind principalele noastre idei ale simţului comun despre lume şi despre viaţa în societate. Teoriile cauzale şi comprehensive ale devianţei au reuşit, cele mai multe dintre ele, să îndeplinească această dublă sarcină fără a recurge la postulatele teoriei alegerii raţionale. Putem chiar să spunem că, dimpotrivă, ele au arătat cum raţionalităţi cognitive (raţionamentul) şi praxiologice (practica) trebuie să fie considerate ca indisolubil amestecate. În acest sens, sociologia devianţei furnizează argumente solide pentru a susţine o afirmaţie: nu am putea înlocui sociologia acţiunii cu analiza economică.

Bibliografie

Bachman C.; Coppel A., *Le Dragon domestique*, Albin Michel, Paris, 1989. Biernacki P., *Pathways from Heroin Addiction*, Temple, Philadelphia, 1986. Becker G., „Crime and Punishment: An Economic Approach", *Journal of Political Economy*, 76 (2), 1968.

Castel R. *et al.*, *Les Sorties de la toxicomanie*, Éditions Universitaires, Fribourg, 1998.

Ehrengerg A.; Mignon P. (eds.), *Drogues, politique et société*, Le Monde Éditions, Paris, 1992.

Elster J., *Le Laboureur et ses enfants*, Mânuit, Paris, [1983 – 1984] 1986.

Hirshman A., *Vers une économie politique élargie*, Mânuit, Paris, 1986.

Kopp P., „Consommation de drogues et efficacité des politiques publiques", *Revue économique*, 45 (6), 1994.

Mongin P., „Simon, Stigler et les théories de la rationalité limitée", *Informations sur les sciences sociales*, 25 (3), 1986.

Wacquant L.; Calhoun C., „Intéret, rationalité et culture”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 78, 1989.

PARTEA A CINCEA

O anumită idee despre normalitate

La capătul acestui lung periplu efectuat printre tentativele de explicare a devianţei, niciun argument decisiv nu se impune în favoarea uneia sau alteia dintre teoriile expuse şi, deşi nici motivele pentru care anumiţi indivizi încalcă legea n-au devenit mai puţin misterioase, cauzele conduitei lor rămân la fel de enigmatice. În acest bilanţ sărac, putem considera drept realizări ale demersului sociologic formularea a doua afirmaţii: prima că însăşi organizarea vieţii sociale provoacă şi numeşte devianţa, iar a doua că a defini ştiinţific caracteristicile universale şi invariante ale criminalităţii şi delincvenţei este o sarcină la care trebuie să renunţăm.

Fără a minimaliza divergenţele dintre ele, adepţii acestor teorii au ajuns să adopte acelaşi punct de vedere: a comite o infracţiune înseamnă a realiza o acţiune; a o realiza într-un mod suficient de apropiat pentru ca ea să poată fi recunoscută şi definită ca atare de cei care o suportă, o observă sau o reprimă. Analizele din capitolele precedente au arătat cum adoptarea acestui punct de vedere ar permite sociologiei să lărgească orizontul întrebărilor în legătură cu devianţa. Într-adevăr, atunci când delictul este privit din unghiul acţiunii, el devine o conduită obişnuită ce răspunde exigenţelor de raţionalitate şi inteligibilitate îndeplinite în mod normal de orice activitate socială. Dar, aşa cum au remarcat criticile, această banalizare a infracţiunii nu-i nicidecum evidentă. Ea ridică în mod special o problemă delicată; dacă nimic nu îl diferenţiază de altele, cum am putea identifica actul devianţei? Or, dacă există ceva la care sociologia devianţei nu poate renunţa decât cu riscul de a-şi distruge obiectul, acesta este, cu siguranţă, faptul că această identificare are loc în mod curent.

Pentru a răspunde corect spinoasei probleme a

naturii actului deviant, ar trebui în mod logic să fim în măsură să cunoaştem motivul pentru care un individ acţionează aşa cum o face. Tradiţia sociologică rezolvă problema postulând că simpla participare la un grup social supune individul unei învăţări a valorilor, obişnuinţelor, normelor prin care el experimentează lumea. Am văzut că această învăţare putea fi concepută ca produsul forţelor tradiţiei sau al socializării (tezele culturaliste şi funcţionaliste) sau ca efect al interiorizării produse de interacţiune (teza structuro-funcţionaliste).

Aceste concepţii admit două principii: cel al unităţii colectivităţii umane şi cel conform căruia această unitate este garantată de operarea sistemelor normative (cultură sau structură socială), care ordonează imuabil integralitatea relaţiilor sociale care îi leagă pe membrii săi. Pe baza acestor principii devianţa devine reperabilă: încălcările ordinii curente sunt atunci legate fie de deficienţele transmiterii culturale, fie de rateurile socializării, fie de erorile legate de semnificaţia comună atribuită unui eveniment.

Or, pentru cine nu adoptă un punct de vedere strict determinist, al doilea principiu este supus unor critici deja cunoscute: ordinea socială nu se reproduce mecanic impunându-şi legea unor indivizi destinaţi să se supună unor norme transparente. O concepţie mai realistă a reglării acţiunii decurge din cercetările întreprinse în cadrul sociologiei devianţei. Ele ajung să ne convingă, într-adevăr, că prescripţiile sunt în mod intrinsec vagi, infracţiunile uimitor de nedeterminate, sancţiunile parţial indecise, indivizii în general nedocili. Pe scurt, făcând şi mai neclare contururile devianţei, cercetarea empirică insinuează îndoiala: normalitatea este, oare, acea noţiune univocă şi categorică cum pretind adepţii rigorii ordinii sociale? Şi dacă nu este, cum să înţelegem totuşi permanenţa societăţilor?

Cele două întrebări ating fundamentele demersului sociologic. Parsons a încercat, pentru prima oară, să dea un răspuns. Afirmând despre conformitate şi devianţă că

sunt judecăţi asupra îndeplinirii unor roluri, el postulează că respectul normelor se actualizează în acţiune. Deci, în loc să izoleze normalitatea pentru a alcătui un set de constrângeri ce dirijează conduitele, el preconizează abordarea ei ca un cadru de referinţă a cărui utilizare depinde de activitatea de comunicare în care indivizii se află plasaţi în mod necesar. În perspectiva deschisă astfel, problema devianţei se prezintă într-un fel neaşteptat: cum stabileşte individul normalitatea unei acţiuni?

CAPITOLUL 1

Limitele interiorizării

În tradiţia sociologiei comprehensive inaugurate de Max Weber, o activitate nu poate fi concepută ca socială decât în măsura în care, înfăptuită cu un anume sens, ea se defineşte şi se orientează practic în raport cu comportamentul celuilalt. Talcott Parsons, reluând această afirmaţie, a precizat: deoarece activitatea practică cere din partea celor care participă la ea să construiască împreună semnificaţia raportului social în care sunt angajaţi, sensul acţiunii se constituie în interacţiune.

Având în vedere construirea teoretică a unui sistem social pe baza interacţiunii, Parsons orientează demersul sociologiei către perceperea structurii de schimburi care fac posibilă viaţa socială. Pentru el, regulile care organizează aceste schimburi emană din trei surse: cultura, societatea şi personalitatea. Proiectul său doreşte să explice complementaritatea acestor trei instanţe, cărora trei teoreticieni le-au acordat fiecare în felul său întâietatea în realizarea acţiunii: obligaţiile care decurg din instituţii (Durkheim), exigenţele care se nasc din necesitatea de a înţelege conduita celorlalţi (Weber) şi forţele care se imprimă în comportamentul individual (Freud). Într-un cuvânt, obiectul teoriei acţiunii a lui Parsons este de a face sinteza celor trei puncte de vedere pentru a aduce un răspuns definitiv problemei sociologiei: cum să explicăm că indivizii respectă, fără a recurge la forţă, fără dificultăţi majore şi cu o mare regularitate, constrângerea care-i face să trăiască în societate?

La această întrebare, Durkheim şi Weber au dat propriile răspunsuri. Primul subliniază dublul caracter al vieţii morale:

„Puterea coercitivă pe care i-o atribuim aparţine atât de puţin factorului social, încât el poate prezenta în acelaşi timp şi caracterul opus; căci în acelaşi timp în care instituţiile ni se impun, noi depindem de ele; ele ne obligă şi noi le iubim; ele ne constrâng şi noi ne obişnuim cu funcţionarea lor şi chiar cu această constrângere. Această antiteză este cea pe care moraliştii au semnalat-o adesea între cele două noţiuni de bine şi de datorie şi care exprimă cele două aspecte diferite, dar reale, ale vieţii morale" (Durkheim, 1977, p. XX).

Cel de-al doilea autor plasează credinţa în validitatea ordinii existente în centrul fenomenului legitimităţii: adică cei supuşi unei dominaţii acceptă, în majoritatea lor, corectitudinea valorilor şi normelor de conduită pe care această dominaţie le impune.

Însă cele două explicaţii nu reuşesc să îndepărteze ambiguitatea raportului care se naşte între obligaţie şi asentiment, trimiţându-l pe sociolog la eterna dispută a determinismului: trebuie să admitem o capacitate a instituţiilor de a constrânge în mod mecanic corpurile şi spiritele sau, invers, trebuie să recunoaştem autonomia voinţei individuale?

Parsons consideră că trebuie să punem capăt dezbaterii asupra locului ce trebuie acordat individului în societate şi în mecanismele de reglare care sunt create de ea. În abordarea structural-funcţionalistă pe care o construieşte, ordinea socială se reproduce inexorabil, aşa cum pretinde culturalismul sau funcţionalismul. Dar explicaţia acestei inexorabilităţi este construită pe o afirmaţie originală: reproducerea societăţii se îndeplineşte în interacţiune. Dacă Parsons consideră cultura ca fiind cea care fixează valori şi norme de conduită cărora membrii unui grup social n-ar putea să se sustragă, iar aceste valori şi norme îndeplinesc funcţia de coeziune şi de stabilitate pentru acest grup, el adaugă că, pentru ca ele

să fie efectiv respectate, este necesar ca individul ce trebuie să li se conformeze să manifeste o motivaţie de a acţiona conform prescripţiilor pe care le conţin. Iar această motivaţie decurge dintr-o învăţare care se realizează nesesizabil şi de care individul are puţine şanse să se elibereze vreodată: interiorizarea normelor.

Care sunt aceste norme? Pentru Parsons (1949), ele sunt de două feluri: primele se raportează la convenţii, obişnuinţe şi maniere de a percepe lumea, care se achiziţionează în cursul socializării (înţeleasă ca procesul ce transformă un copil în adult); celelalte sunt produse de un fel de echipament cognitiv de bază cu ajutorul căruia o semnificaţie poate fi atribuită unei activităţi: ceea ce Parsons numeşte „variabile de configuraţie", cu alte cuvinte, categorii de gândire ce permit individului să judece după tipul de acţiune în care este implicat şi să se adapteze circumstanţelor schimbătoare ale relaţiilor sociale. Aceste variabile de configuraţie sunt dihotomice şi formează cinci cupluri: afectivitate/neutralitate afectivă; orientare spre colectivitate/orientare spre sine; universalitate/particularism; calitate/împlinire; specificitate/difuziune.

Aşadar, individul trebuie să se raporteze la un dublu registru de norme când intră în contact cu ceilalţi; şi această dualitate, care îl obligă să facă alegeri, îi conferă statutul de actor ce influenţează, prin deciziile sale, cursul acţiunii.

„Valorile nu sunt străine sau transcendente; din contra, după Parsons, «orice valoare este instituţionalizată într-un context de interacţiune». În această calitate ea prescrie cu precizie, mai mare sau mai mică, ceea ce este de dorit, convenabil sau obligatoriu, ea luminează egoul asupra lui însuşi, dar ea îl informează şi asupra a ceea ce poate şi trebuie să aştepte de la celălalt. Astfel, orice proces de evaluare are o dublă dimensiune. El este expresia necesităţilor şi dispoziţiilor subiectului (*need dispositions*); dar, în privinţa celuilalt, el defineşte condiţiile, adică *normele* cărora li se supune interacţiunea"

(Bourricaud, 1977, p. 73).

Pentru Parsons, stabilitatea şi coeziunea societăţilor se menţin în interacţiune, căci numai în relaţiile dintre indivizi se afirmă pertinenţa reperelor sociale şi se reînnoieşte legitimitatea lor. Altfel spus, obligaţiile cărora li se supune fiecare membru al unei societăţi provin în mod imediat din activitatea de comunicare pe care o impune viaţa socială. Această explicaţie este diferită şi de culturalism, şi de funcţionalism: ea duce la afirmaţia că în spiritul individului, şi nu al instituţiilor grupului, este localizat principiul constrângerii sociale; iar această constrângere este în mod indisociabil şi normativă, şi comunicaţională, afirmaţie opusă funcţionalismului. Se constată deci că, din punct de vedere al acţiunii, identitatea individului poate fi privită sub aspectul său practic: cea care se exteriorizează în exercitarea a ceea ce sociologia numeşte un rol.

Rolul aşteptărilor

Individul se prezintă rareori celorlalţi în transparenţa fiinţei sale. Tată, soţ, conducător de întreprindere, militant politic, jucător de tenis, muzician, membru al unei asociaţii, alcoolic, colecţionar, tăinuitor de opere de artă, hoţ, amant: tot atâtea faţete sub care aceeaşi persoană poate, simultan sau succesiv, să fie obligată să-şi manifeste existenţa socială. Acesta este motivul pentru care Parsons, urmându-l pe Mead (1934), afirmă că fiecare există – şi este perceput de ceilalţi doar în acest mod – doar prin aparenţele unui rol.

Au fost deja expuse motivele pentru care Nadel şi Goffman consideră această noţiune drept centrală în elaborarea unui model al acţiunii[33]. Pentru ei, dacă membrii unei societăţi se găsesc, într-un moment oarecare, într-o situaţie în care trebuie să adopte o conduită ce stabileşte faptul că ei ocupă în mod corect slujba, meseria sau funcţia pe care circumstanţele îi obligă să le ocupe, lor nu le este prea greu să stăpânească o mare parte dintre rolurile ce le pot reveni în desfăşurarea vieţii cotidiene.

33 Cf. supra III.5.1.

Putem admite că, tocmai pentru că ei pot să facă orice le impune oricare dintre aceste roluri, viaţa socială se desfăşoară fără hopuri şi se aseamănă, cel mai adesea, cu ceea ce ne aşteptăm de la ea.

Se impune deci o constatare: noţiunea de rol social posedă particularitatea de a fi în acelaşi timp statică şi dinamică. Pe de o parte, ea corespunde unei distribuţii a funcţiilor socialmente acceptate (mamă, tată, copil, patron, muncitor, poliţist, delincvent, profesor, elev etc.); pe de altă parte, noţiunea de rol operează în maniera unei instrucţiuni de folosire: rolurile conţin un ansamblu de indicaţii după care un individ ar trebui să-şi ghideze acţiunea pentru a se comporta acceptabil. Să dăm un exemplu devenit celebru datorită lui Parsons: faptul de a consulta un medic pretinde, din partea bolnavului, ca el să adopte un regim de comportament specific. Rolul de pacient îl obligă pe cel care şi-l asumă să exprime, în mod adecvat, suferinţa pe care o resimte, dorinţa de a se face bine, recunoştinţa faţă de competenţa specialistului pe care îl solicită, jena pentru deranjul pe care-l provoacă. În privinţa rolului medicului, el îl constrânge pe cel care îl împlineşte să-şi impună statutul, competenţa şi validitatea intervenţiei în faţa celui pe care-l consultă.

Pentru Parsons, interacţiunea rămâne un proces cu rezultat incert, ea nu se petrece într-un vid social. Situaţia şi rolurile pe care ea le poate eventual admite construiesc un cadru relativ pentru neîncetata muncă de interpretare pe care partenerii interacţiunii trebuie să o facă în cursul stabilirii relaţiilor. În această muncă, aşteptările unui individ în legătură cu rolul altui individ ar trebui să-l conducă la exercitarea unei forme de control asupra derulării şi rezultatului acţiunii lor strâns legate; acest control este reciproc. Se constată astfel că motivaţia indivizilor de a acţiona conform normelor nu este produsul pur al unui *psyché* individual: ea este ancorată în sistemul rolurilor şi ia forma anticipărilor conduitei celuilalt.

Astfel, motivaţia nu se reduce la o problemă de identitate. În raţionamentul lui Parsons, procedurile

socializării (educaţia) şi ale interacţiunii (experienţa obişnuită în lume) îi dorează imperceptibil pe toţi membrii unei societăţi cu un univers asemănător de referinţe. Datorită primelor proceduri, ei dobândesc cunoaşterea valorilor, a normelor, a proverbelor şi a convenţiilor care ar trebui să le orienteze acţiunea în mijlocul grupurilor cărora aparţin şi iau cunoştinţă despre sancţiunile care se aplică în cazul infracţiunii. Cu celelalte proceduri ei acumulează o cunoaştere practică a executării rolurilor sociale: cele pe care le îndeplinesc în mod curent, cele pe care le-au îndeplinit sau cele pe care ei cred că ştiu cum să le îndeplinească.

Pentru cel care postulează că nicio fiinţă socială nu se poate eschiva de la cele două dimensiuni ale vieţii colective, este dificil să se îndoiască că ştie cum ar trebui să fie interacţiunile în care el este cuprins cu regularitate (a cumpăra pâine, a primi nişte prieteni la cină, a comite un *hold up*, a răspunde unei ofense, a arăta actele unei poliţist, a participa la o manifestaţie, a-şi trata un dinte, a merge la spectacol etc.). Cu atât mai mult cu cât noţiunea de interiorizare întăreşte această certitudine, afirmând că orice individ acţionează cu convingerea, integrată în aşteptările şi în anticipările sale, că interlocutorii săi pot să prevadă, să interpreteze şi să trăiască evenimentele susceptibile să li se întâmple în cursul relaţiilor lor. Validitatea acestui postulat şi a corolarului său se confirmă în analiza fenomenului deviaţiei.

Funcţiile devianţei

Teoria lui Parsons respinge ideea conform căreia cauzele acţiunii individuale ar fi exclusiv fixate prin tradiţie sau strict determinate de o funcţie. Ea postulează, dimpotrivă, că motivele acţiunii şi regulile urmate pentru a le realiza sunt marcate de o ambiguitate care se rezolvă, mereu provizoriu, în interacţiune. Adică, interiorizarea normelor nu este o condiţie suficientă pentru ca indivizii să acţioneze în mod conform. Parsons admite, ca şi Durkheim, şi Thomas de altfel, că normalitatea nu se poate concepe în afara raportului pe care-l întreţine cu pandantul său

necesar: devianţa; amândouă participă obligatoriu la procesul care furnizează cunoaşterea normelor şi folosirea lor.

Dar, în măsura în care Parsons afirmă că există două categorii de norme, unele provenind din socializare, celelalte din interacţiune, acest joc între devianţă şi normalitate ia două forme net distincte.

Când este gândită în raport cu socializarea, noţiunea de devianţă desemnează anumite roluri (vagabond, delincvent, bolnav, prostituată etc.) a căror îndeplinire prezintă o ameninţare pentru ordinea socială, în măsura în care practicile care le sunt asociate încalcă aşteptările cele mai generale ale majorităţii membrilor unei societăţi (cinste, responsabilitate, onoare, simţ al muncii, autonomie, demnitate etc.). Acest tip de devianţă poate duce, atunci când rolurile respective sunt suficient de instituţionalizate, la desocializarea celor care le asumă. Or, fixarea unui ansamblu de indivizi într-o condiţie marginală transformă natura fenomenului: caracterul public şi permanent al încălcării normelor admise de colectivitate dă devianţei aspectul unui conflict ireductibil. Conflictul se poate dezvolta diferit, după cum grupul marginalizat contestă în mod deschis motivele marginalizării sale sau îşi manifestă indiferenţa faţă de forma de excludere al cărei obiect este. Dar, în ambele cazuri, devianţa îndeplineşte, pentru Parsons, o funcţie pozitivă: în primul caz, cea de a induce o schimbare socială; în al doilea, care este însoţit în general de practici ce au drept scop readucerea deviantului în normalitate, cea de a aminti limitele ce nu trebuie depăşite: coeziunea grupului nu permite ideea că transgresarea normelor poate să scape nesancţionată. Astfel, această analiză strict funcţionalistă nu aduce nimic în plus faţă de cele spuse de Durkheim.

Cu totul alta este situaţia analizei propuse de Parsons, atunci când se ocupă de descrierea jocului dintre norme şi devianţă aşa cum participă acesta direct la mecanismele comunicării. În măsura în care se admite că oricine poate interveni în procesul interacţiunii folosind

aceleaşi variabile de configuraţie, devine nepotrivit să judecăm acţiunea individului după criteriile de conformitate sau de neconformitate.

„O anumită relaţie cu normele (sau cu persoanele care le întrupează) poate fi căutată activ sau suportată pasiv. Sau pot să mă străduiesc să dau cu toată forţa dovada că sunt ireproşabil în toate privinţele, că fac tot ceea ce celălalt aşteaptă de la mine – şi chiar ceva mai mult. Sau mă limitez strict la ceea ce îmi este cerut, nu fac nici mai mult, nici mai puţin, nici altfel decât îmi este cerut. În primul caz, se poate vorbi de conformism compulsiv sau mai degrabă de activism; în al doilea caz, de meticulozitate. Să luăm în considerare acum dimensiunea alienării. Pot căuta toate ocaziile pentru a mă opune, pentru a mă ridica împotriva normelor sau împotriva autorităţilor. Pot de asemenea să-mi refuz participarea, «să nu ştiu nimic», să nu mă las implicat în aşteptările celuilalt, să nu sacrific satisfacţia nici unuia dintre motivele mele pentru realizarea exigenţelor normative. În primul caz, vom vorbi de rebeliune; în al doilea, de retragere” (Bourricaud, 1977, p. 138).

Conformism compulsiv, activism, rebeliune şi retragere: regăsim forme de adaptare asemănătoare celor pe care Merton le-a definit în teoria anomică a devianţei[34]. La Parsons ele se prezintă totuşi ca nişte reacţii care exprimă raportul de bun simţ ce se consideră că un individ îl stabileşte între faptele pe care le observă şi una dintre interpretările acceptabile. Dar dacă aceste reacţii ar fi realmente considerate normale, cum e posibil să le identificăm şi să le calificăm drept deviante? Aceasta se întâmplă, spune Parsons, din cauză că ele contravin aşteptărilor obişnuite. Or, pentru a emite o astfel de judecată, trebuie să postulezi exigenţa unui registru de aşteptări standardizate pe care oricine le-ar avea constant în minte şi datorită cărora el ar aprecia conduitele celorlalţi. Parsons postulează existenţa unui astfel de registru: socializarea şi interiorizarea normelor cizelează

34 Cf. supra III.3.

obişnuinţele şi manierele de a gândi care determină convenţionalitatea lumii sociale, deoarece membrii unei societăţi nu pot să li se sustragă. Referitor la această convenţionalitate, anumite purtări pot fi percepute ca neobişnuite, neaşteptate sau inadaptate. Atunci este uşor să tragem concluzia că atunci când o percepere de acest tip întârzie să dispară, ea creează o perturbare supărătoare în fluxul comunicării: o ruptură sau un eşec pasager al anticipărilor cu ajutorul cărora interlocutorii orientează şi controlează interacţiunea.

Acesta este raţionamentul ce explică semnificaţia pe care Parsons o dă noţiunii de anomie, pe care o consideră ca

„Absenţa de complementaritate structurată în procesul interactiv sau, ceea ce este acelaşi lucru, prăbuşirea completă a ordinii normative, în dublul sens de: 1) împărţire efectivă a structurilor de orientare a valorilor; 2) motivaţie de a îndeplini aşteptările convenite” (Parsons, 1951, p. 39).

În această definiţie, anomia nu mai este concepută, aşa cum o descria Durkheim, ca simptom, ci chiar ca fenomen patologic în sine; şi acesta reprezintă, în acest caz, o tulburare a procesului de interacţiune. Şi Parsons nu se opreşte aici, pentru că el îi atribuie chiar şi o funcţie anomiei: aceea de a suscita, printre partenerii de interacţiune, modalităţile de control social necesare restaurării continuităţii relaţiilor.

Vicisitudini ale motivaţiei

Teoria acţiunii a lui Parsons concepe ordinea socială drept creaţie care cere participarea activă a indivizilor ce trăiesc în acest regim. Dar regulile care guvernează această participare ţin de două sisteme normative distincte: primul, provenind din socializare, fixează o serie de atitudini de care individul nu se poate desprinde; al doilea, inerent procesului interacţiunii, organizează interpretarea pe care fiecare o face în legătură cu aşteptările şi anticipările conţinute în rolurile sociale. În virtutea postulatului coeziunii sociale, Parsons afirmă că

cele două sisteme normative nu se pot contrazice: unitatea lor este deci asigurată teoretic prin interiorizarea care instituie, în spiritul tuturor membrilor unei societăţi, motivaţia de a se purta permanent în mod adecvat.

În această construcţie, devianţa desemnează acel moment special în care un individ ar manifesta capacitatea de a suspenda motivaţia care îl constrânge să îndeplinească adecvat aşteptările legate de rolurile pe care le ocupă. Or, în afară de cazul pierderii conştiinţei sau de nebunie, o astfel de suspendare cere o corecţie: atât timp cât durează interacţiunea, procedurile de interpretare ale fiecăruia dintre interlocutori funcţionează pentru a menţine condiţiile unei comprehensiuni reciproce, adică cele ale continuării acţiunii. În rezumat, deşi relaţiile sunt pline de lacune, de erori, de izbucniri şi de împăcări, rareori observăm că aceste dezordini comunicaţionale provoacă brusca lor încetare (Luhmann, 1981). Din punctul de vedere al dinamicii interacţiunii, nu vedem prea bine cu ce ar putea semăna această „prăbuşire completă a ordinii normative" la care Parsons reduce noţiunea de anomie.

Cu toate acestea, numai faptul de a recunoaşte că devianţa poate interveni în procesul interacţiunii, fie şi numai cu titlul de funcţie de control pe care i-l conferă Parsons, constituie o mărturie: cea a failibilităţii motivaţiei. Or, deşi această revelaţie pune sub semnul îndoielii validitatea modelului teoretic, ea nu produce în niciun caz acest efect. Cum să explicăm acest compromis?

După moda sociologilor din vremea sa, Parsons consideră stabilitatea manifestă a unei societăţi drept dovada permanenţei ordinii sociale care îi dă unitate. Dacă susţine, în mod original, că această ordine socială se actualizează şi se reînnoieşte prin interacţiune, el afirmă în acelaşi timp că aceste operaţiuni nu s-ar putea realiza dacă indivizii n-ar fi interiorizat un ansamblu de norme ce instaurează un acord *a priori* asupra naturii activităţii care îi reuneşte şi asupra modalităţilor generale ale relaţiilor sociale. Normele ţin, am spus-o deja, de două registre

distincte şi ordonate: socializarea (cultura şi personalitatea) precedă întotdeauna interacţiunea (comunicarea). Ierarhizarea surselor normalităţii îi permite lui Parsons să excludă în mod absolut ca un individ să poată recurge la două atitudini atunci când îşi orientează acţiunea faţă de celălalt; forţa şi capcana (Heritage, 1987). Această afirmaţie este fundamentală pentru teoria acţiunii pe care o apără. Căci, dacă violenţa ar fi regula, interesul analitic pentru procedurile comunicării ar dispărea imediat; şi dacă înşelătoria ar avea succes, chiar posibilitatea de a concepe o constanţă a interpretărilor produse de indivizi ar dispărea, la fel cum ar înceta să opereze unul dintre elementele dinamicii interacţiunii: convingerea că aşteptările şi anticipările instituţionalizate în roluri sunt unanim împărtăşite. Pe scurt, întâietatea acordată socializării este, pentru Parsons, garanţia unei condiţii esenţiale pentru buna desfăşurare a interacţiunii: încrederea, adică certitudinea că fiecare vorbeşte şi acţionează raportându-se la prescripţiile unei normalităţi asemănătoare. O poziţie pe care Nadel o rezumă elegant:

„Modelul lui Parsons se referă la «condiţiile unei interacţiuni relativ stabile în sistemele sociale» şi la «aşteptări ale rolurilor instituţionalizate»; orice dezacord deliberat cu aceste canoane şi aşteptări este pur şi simplu considerat ca străin de această stabilitate şi nepertinent pentru modelul pe care îl întemeiază” (Nadel, 1970, p. 91).

Dar nimic nu ne asigură în teorie că indivizii se conduc întotdeauna cu claritate, probitate, sinceritate şi stăpânire de sine; observarea empirică a schimburilor sociale nu atestă cu adevărat că motivaţia supunerii faţă de exigenţele sistemelor normative constrânge integralitatea comportamentelor individuale. Deoarece privilegiază ideea coeziunii sociale, Parsons nu acordă deloc atenţie acestor remarci şi acesta este, fără îndoială, motivul pentru care i-au scăpat două probleme pe care le ridică teoria sa a acţiunii.

Prima se referă la identitate: într-adevăr, dacă admitem că o persoană poate fi, în diferite momente ale

zilei, funcţionar conştiincios care respectă directivele unui patron, lider sindical care dă dispoziţii subalternilor, automobilist surprins în culpă, stagiar într-un curs de formare profesională, mamă grijulie, nevastă tiranică etc., se pune întrebarea cum poate acelaşi individ să-şi asume succesiv roluri care presupun interiorizarea unor registre de valori contradictorii? A doua problemă, şi mai importantă pentru validitatea unei teorii ce se bazează pe noţiunea de comunicare, se referă la interpretare: în ce condiţii semnificaţia pe care unul dintre partenerii interacţiunii o dă acţiunii sale se pune în acord cu cea care va fi dată de celălalt, pe baza propriei sale evaluări?

Pentru a răspunde cel puţin la aceste întrebări, teoria acţiunii şi concepţia devianţei ale lui Parsons au fost supuse unei critici duble de către Garfinkel şi Goffman.

Amândoi consideră, într-adevăr, că este inutil să ne interesăm de motivaţia şi, mai general, de resorturile subiectivităţii pentru a înţelege ce fac indivizii, întrucât contextul în care acţiunea individuală se actualizează este determinant. Vom vedea mai departe că ceea ce-i individualizează este modul de a concepe contextul respectiv: pentru primul, aceasta se constituie din ceea ce el numeşte „structurile formale ale activităţii practice”, pe care le descoperă în ordinea limbajului; pentru al doilea, contextul se reduce la „situaţie”, a cărei organizare îl obligă pe individ să acţioneze într-un cadru de experienţă dinainte definit.

Dar, dincolo de aceste divergenţe, Garfinkel şi Goffman admit validitatea aceluiaşi postulat: normalitatea este un produs al acţiunii, nu o serie de constrângeri care i-ar fixa *a priori* forma şi natura. Din acest punct de vedere, explicarea conduitelor nu poate consta în raportarea lor la o dispoziţie spre conformitate care ar face parte direct din înzestrarea cognitivă a indivizilor, nici chiar prin interiorizare, cum ar vrea Parsons, nici prin încorporare, cum ar dori Bourdieu (1980) care, prin noţiunea de habitus, concepe aderarea la norme sub forma unei programări cvasigenetice.

CAPITOLUL 2

Condiţiile încrederii

Teoria acţiunii a lui Parsons are, cum am mai spus, o dublă originalitate. Ea reduce problema teoretică a ordinii sociale la dimensiunea sa practică: cea a desfăşurării interacţiunii; prin aceasta, ea priveşte problema stabilităţii şi a coeziunii sociale sub unghiul activităţii de comunicare pe care se bazează relaţiile interpersonale[35].

Elev al lui Parsons, Harold Garfinkel (1963) studiază unul dintre punctele oarbe ale teoriei: legătura dintre sistemele normative ale socializării şi interacţiunii. Ne amintim că Parsons suprimase această problemă afirmând că cele două sisteme se îmbină perfect: socializarea, impunând motivaţia de a acţiona respectând normele de conduită, permite interacţiunii să se instaureze şi să se încheie fără probleme majore.

Pentru Garfinkel, această concepţie în întregime psihologică a constrângerii sociale nu este deloc convingătoare. El contestă pertinenţa ideii că o forţă localizată exclusiv în spiritul indivizilor i-ar conduce să se înţeleagă unii pe alţii astfel încât acţiunile pe care le îndeplinesc împreună să poată avea loc. împotriva acestei viziuni, considerată irealistă, a coordonării acţiunii, Garfinkel emite o ipoteză: dacă un fenomen asigură concertarea între actorii sociali şi face posibilă desfăşurarea acţiunii, el ar trebui să fie observabil în activitatea practică, adică în cursul schimburilor sociale. Pentru a testa temeinicia ipotezei, el îşi propune să analizeze condiţiile care guvernează ceea ce el numeşte „stabilitatea acţiunilor concertate”; ceea ce şi face printr-un articol care se referă la noţiunea de anomie.

Procedurile de normalizare

Cercetarea sa pleacă de la o constatare: deoarece remarcăm că activităţile obişnuite se desfăşoară în general fără probleme, este posibil să deducem că fiecare ştie deja

35 Pentru o trecere în revistă a problemelor pe care le ridică relaţia dintre comunicare şi acţiune se poate face apel la instructivul manual al lui Bachman, Lindenfeld şi Simonin (1981).

destul în legătură cu ceea ce trebuie să facă pentru a îndeplini ceea ce o anumită activitate îi comandă să facă. Corelând această constatare cu reflecţiile filosofului german Alfred Schutz despre locul pe care îl ocupă simţul comun în angajarea acţiunii, Garfinkel propune înlocuirea noţiunii de motivaţie prin cea de cunoaştere practică. Pentru el, individul, atunci când acţionează, trebuie să aibă o idee cel puţin aproximativă despre ceea ce trebuie să facă într-o situaţie dată; această idee îi vine în mod simplu din cunoaşterea ordinii curente a lucrurilor, ordine pe care o are orice persoană doar în virtutea faptului de a fi membru al societăţii. O nouă întrebare îi ghidează deci ancheta: care este conţinutul acestei cunoaşteri practice pe care trebuie să o utilizeze partenerii unei interacţiuni pentru a se putea ajunge la o coordonare a acţiunii?

Garfinkel tratează această problemă în mod empiric, analizând condiţiile de posibilitate ale interacţiunii. În modelul lui Parsons, interacţiunea este un proces în timpul căruia indivizii fac neîncetate operaţiuni de interpretare a faptelor, gesturilor şi cuvintelor care se oferă imediat observaţiei lor; aceste operaţiuni se prezintă ca reacţii induse de aplicarea regulilor interiorizate. Pentru Garfinkel, interpretarea nu este limitată la forul interior: e o activitate publică, ce se elaborează cu referire la ceea ce el numeşte „caracteristicile formale ale evenimentelor”. Acestea sunt: 1) *tipicalitatea* – adică faptul că un eveniment poate fi ordonat într-o clasă de evenimente de aceeaşi natură; 2) *probabilitatea* – şansa pe care o are de a se produce într-o situaţie dată; 3) *comparabilitatea* – relaţia pe care o are cu alte evenimente trecute sau viitoare; 4) *textura cauzală* – raţiunile obişnuite ce explică ce se întâmplă în cutare sau cutare moment; 5) *eficacitatea instrumentală* – locul deţinut de un eveniment într-o suită de relaţii între mijloace şi scopuri; 6) *necesitatea morală* – faptul că nu poate să nu se întâmple atunci când admitem normele unei anumite ordini morale sau naturale.

Cele şase caracteristici alcătuiesc, după Garfinkel,

tot atâtea „criterii de normalitate”: ele fixează un cadru pentru judecata pe care orice individ cu raţiune trebuie să şi-o formeze, pentru fiecare dintre secvenţele interacţiunii, pentru a reînnoi semnificaţia acţiunii. De aceea, el afirmă că interpretarea e constitutiv subordonată punerii în practică a „procedurilor de normalizare”.

„Când apar abateri între ceea ce ne aşteptam să se întâmple şi ceea ce se întâmplă efectiv, indivizii se angajează într-un demers de judecare şi ajustare interpretativă cu ajutorul cărora aceste abateri sunt «normalizate». Prin normalizare înţeleg că valorile de tipicalitate, comparabilitate, probabilitate, textură cauzală, eficacitate instrumentală şi necesitate morală care sunt considerate normale sunt restabilite într-o anumită împrejurare” (Garfinkel, 1963, p. 188).

Aici, normalizarea nu se referă la capacităţile mentale ale individului: ea se prezintă ca o operaţie cognitivă direct tradusă în acte. Această caracteristică îi dă o dimensiune publică: pentru a fi primită şi luată în considerare de interlocutori, prima condiţie ce trebuie îndeplinită de către o acţiune este să fie acceptată. Putem concluziona de aici că dacă individul îşi formează o concepţie particulară asupra faptelor, gesturilor sau cuvintelor pe care le observă, această concepţie n-ar putea varia dincolo de limitele care îi menţin inteligibilitatea pentru celălalt.

Această afirmaţie pune într-o nouă lumină problema coordonării acţiunii: ea ne face să admitem că acest conţinut al comunicării nu e suficient prin el însuşi pentru stabilirea unei comprehensiuni reciproce. Se pare că, într-adevăr, pentru ca să se instaureze un acord practic în interacţiune, fiecare trebuie să completeze ceea ce se face şi ceea ce se zice, procedând la o ajustare reciprocă a atribuirilor de semnificaţie care par să se manifeste în acte şi enunţuri. În acest caz, normele nu pot fi concepute ca reguli a căror strictă respectare ar produce adecvarea mecanică a conduitelor la obligaţiile pe care trebuie să le îndeplinească în mod necesar: ele pot fi percepute,

dimpotrivă, drept elemente ale cunoaşterii obişnuite care semnalizează indivizilor motivele ce le pot invoca pentru a acţiona într-un mod acceptabil. Pe scurt, Garfinkel aderă la teza conform căreia normele nu sunt prescripţii, ci resurse pentru acţiune. El trage următoarea concluzie:

„Permanenţa, continuitatea, reproducerea, standardizarea şi uniformitatea structurilor sociale – adică stabilitatea lor în decursul timpului şi schimbările actorilor – sunt fenomene ce se nasc din această normalitate obişnuită pe care ar trebui s-o manifeste evenimentele interpersonale pe care membrii grupului încearcă s-o menţină prin activitatea lor de ajustare interpretativă" (Garfinkel, 1963, p. 188).

Cum îi permite noţiunea de „normalizare" lui Garfinkel să justifice această răsturnare în analiza sociologică?

Experienţe ale confuziei

Noţiunea de interiorizare apărată de Parsons evita, cum s-a spus, dependenţa procesului de interacţiune de bunăvoinţa partenerilor. Ea afirma că o condiţie implicită a activităţii de comunicare era îndeplinită fără excepţie: încrederea, adică certitudinea că fiecare interlocutor vorbeşte şi acţionează raportându-se la valori şi norme împărtăşite.

Spre deosebire de Parsons, Garfinkel priveşte încrederea din punct de vedere practic. În analiza pe care o propune, această noţiune numeşte o condiţie constitutivă a acţiunii: atitudinea naturală. Deşi preia ideea din fenomenologia lui Schutz, Garfinkel îi dă o definiţie sociologică: afirmă că simplul fapt de a fi membru al unei societăţi îl dorează pe individ cu o anume cunoaştere privitoare la lume, adică îl face să considere un ansamblu „de fapte naturale ale vieţii în societate" ca fiind subînţelese.

Dar cum putem dovedi existenţa şi rolul pe care-l joacă această atitudine naturală? Pentru Garfinkel, sarcina nu e imposibilă. Dacă suntem de acord, spune el, că interacţiunea este făcută posibilă prin neîncetata activitate

de normalizare necesară, se poate presupune că o dislocare brutală a regulilor care guvernează această activitate ar ruina fundamentul pe care se sprijină de obicei comprehensiunea mutuală. Aşadar, dacă am vrea să dezvăluim locul ce-l deţin presupoziţiile cu privire la atitudinea naturală în acţiune, ar fi suficient să observăm şi să descriem o stare prelungită de dezechilibru al procesului interactiv, adică de anomie, în sensul pe care-l dă Parsons acestui termen.

Or, o astfel de stare nu poate fi observată în viaţa cotidiană, deoarece, după Garfinkel, dezordinile interacţiunii sunt, prin natură, tranzitorii. Căci dacă ar fi altfel, adică dacă anomia ar depăşi acel scurt moment în care înţelegerea se modifică şi se ajustează, ar rezulta o încetare completă a acţiunii. Şi o astfel de conjunctură e de neconceput: desfăşurarea normală a schimburilor sociale stabileşte că, deşi lacunele, erorile, abaterile şi revenirile parazitează, invariabil, condiţiile ideale ale unei înţelegeri mutuale, interlocutorii se străduiesc, în general, să restaureze sensul activităţii în care sunt angrenaţi atunci când aceasta se află în pericol. Şi de regulă ei reuşesc să facă acest lucru.

Teoria disonanţei cognitive a pus în evidenţă faptul că fiinţa umană, atunci când este vizibil în contradicţie cu ea însăşi, reuşeşte să reducă dezacordul logic dintre afirmarea unei credinţe şi observarea unui fenomen care o dezminte. Experienţele psihologiei experimentale pe care se bazează această teorie au arătat cum, confruntat cu o situaţie nesigură sau nepotrivită, individul adaugă instantaneu suplimente de semnificaţie, acoperă spontan vidul de relaţii, atribuie imediat un sens enunţurilor echivoce şi modifică după nevoie interpretarea evenimentelor cu care se confruntă (Festinger, 1957). Şi sociologul poate trage o concluzie din teza disonanţei cognitive: incapacitatea umană de a rămâne inert în faţa eşecurilor de comunicare este un element esenţial al acţiunii.

Noţiunea de normalizare se construieşte pe această

concluzie, lucru atestat de descrierea pe care Aaron Cicourel (1979), sociolog american apropiat de Garfinkel, o realizează celor patru principii care permit indivizilor să „normalizeze" ambiguităţile ce se nasc în situaţii de interacţiune. Aceste principii sunt următoarele: 1) de „reciprocitate a perspectivelor", în virtutea căruia fiecare admite că interlocutorul său acţionează aşa cum ar face-o el însuşi dacă rolurile ar fi inversate; 2) de „forme normale", conform căruia interlocutorul corectează pe loc ambiguităţile care se nasc în interacţiune; 3) „et cetera", datorită căruia interlocutorii „caută în mod «prospectiv» în cuvintele sau descrierile imediate sensul posibil al aluziilor şi al ambiguităţilor plecând de la principiul că poate anticipa semnificaţii imaginând că ele nu pot să lipsească în această împrejurare. În acelaşi mod, cuvintele ulterioare pot lumina remarci trecute"; 4) un ultim principiu conform căruia „vocabularele descriptive sunt repertorii de experienţe trecute (sau prezente) şi reflectă deci elementele contextului original, permiţând astfel să ajungă dincolo de informaţia obţinută dacă ne-am mulţumi să tratăm fiecare cuvânt ca un termen din dicţionar" (Cicourel, 1979, pp. 114 – 116).

Pentru Cicourel, aceste principii sunt elemente ale dotării mentale de care dispune orice individ; observarea demersului de normalizare ce asigură desfăşurarea interacţiunii permite analiza modalităţilor prin care operaţiunile cognitive procură fiecărui membru al societăţii acest sens al structurii sociale care se află, după părerea sa, la baza posibilităţii însăşi a acţiunii (O'Keefe, 1980).

„Principiile «reciprocităţii», ale «formelor normale» şi «et cetera» obligă interlocutorul să presupună că ceilalţi interpretează expresiile sale în acelaşi mod ca el […]. Importanţa fundamentală a expresiilor inventariate constă în utilizarea lor de către membri pentru a situa discursul şi comunicarea nonverbală într-un context de semnificaţii mai vaste, pentru a indica interlocutorului – auditorului cum să lege o expresie de timp, de tipul de împrejurare în

care a apărut ea, de cel care vorbea precizând câteva detalii biografice interesante, de loc, de intenţii, de interlocutor şi de genul de cunoştinţe comune (sau de specialitate) necesare pentru a-i da expresiei întreaga semnificaţie" (Cicourel, 1979, p. 117).

Aşa cum s-a spus, Garfinkel concepe normalizarea ca un fenomen de natură practică: o activitate de conceptualizare indisociabilă de acţiune. Pentru el, spre deosebire de Cicourel, mecanismele mentale sunt secundare, iar conţinuturile pe care le tratează primează. Şi aceste conţinuturi sunt cele care fixează atitudinea naturală, adică cele care condiţionează încrederea.

Construcţia teoretică a lui Garfinkel afirmă deci că, la baza stabilităţii şi inteligibilităţii conduitelor, se află o credinţă constant confirmată în acţiune: cea care asigură că membrii unei societăţi au o concepţie identică cu privire la ordinea curentă a lucrurilor şi convenţiilor care guvernează negocierile între indivizi. Pentru a verifica empiric valoarea acestei afirmaţii, Garfinkel decide să apeleze la experienţe ce vizează crearea artificială a unei stări de anomie şi să o facă să dureze destul timp pentru a duce la interzicerea oricărei continuări a acţiunii.

O primă încercare de producere a anomiei doreşte să dezvăluie „regulile elementare" ale încrederii: constă în a juca un joc fără a-i respecta regulile. Garfinkel cere unui grup de 67 de studenţi să relateze desfăşurarea unei partide de tic-tac-toe în cursul căreia ei trebuie să înşele aşteptările partenerilor lor nerespectând regula convenită a jocului sau plasând mărcile o sau X în locuri nepotrivite. El strânge astfel 253 de relatări pe care le supune unei prelucrări statistice şi deduce două afirmaţii teoretice din rezultatele obţinute.

„În primul rând, o conduită ce se abate de la ordinea constitutivă a jocului suscită imediat tentative de a normaliza această abatere, adică această conduită observată e considerată ca un eveniment care ar putea să survină. În al doilea rând, când regulile jocului sunt încălcate, evenimentul care determină această încălcare

pare mai capabil să producă o situaţie incomprehensibilă atunci când jucătorul caută să normalizeze abaterea fără a încerca să modifice ordinea constitutivă a jocului, adică fără a părăsi partida sau fără a decide că se joacă «un joc nou»" (Garfinkel, 1963, p. 206).

Al doilea dispozitiv experimental caută să provoace confuzie, pe care Garfinkel o concepe ca o stare de neînţelegere care să inhibe orice veleitate de acţiune. O ipoteză paradoxală susţine elaborarea experienţei: pentru ca un individ să admită că o situaţie a devenit totalmente ininteligibilă, trebuie să pună în practică un raţionament care să i-o confirme.

„Imaginaţi-vă că, întrebând un interlocutor: «Ce credeţi despre tabloul care se află în spatele dumneavoastră?», el se întoarce, priveşte peretele, se întoarce cu faţa la mine şi zice: «Care tablou?» Deşi această replică ar marca o aşteptare constitutivă a interschimbabilităţii punctelor de vedere, nimic nu e mai puţin evident decât faptul de a trebui să-şi arate imediat stupefacţia… Dacă această replică este, fără îndoială, deconcertantă, eu o pot interpreta ca pe un comentariu perfid referitor la gustul meu în pictură sau să-l întreb pe interlocutorul meu, pe ton de glumă, de cât timp e orb. Până acum, nu a fost propusă nicio regulă care ar putea limita într-un alt mod decât eclectic şi obişnuit ansamblul interpretărilor posibile" (Garfinkel, 1963, p. 218).

Garfinkel îşi propune să definească aceste reguli. Pentru a pune în evidenţă condiţiile necesare instaurării confuziei, el îşi imaginează instituirea unor situaţii în care fiecare dintre principiile de normalizare prezentate teoretic ar deveni inoperant. Un prim exerciţiu vizează suspendarea principiului de „congruenţă a pertinenţelor". Indicaţia dată studenţilor care participă la acest exerciţiu este următoarea: a se angaja într-o conversaţie cu un prieten sau cu o cunoştinţă şi să explice, la fiecare frază şi cu insistenţă, sensul precis al cuvintelor sale. Al doilea exerciţiu încearcă să neutralizeze principiul „interschimbabilităţii punctelor de vedere": aici, studenţii

sunt invitaţi să intre într-un magazin, să informeze un client, să i se adreseze ca şi cum ar fi un vânzător şi să nu renunţe, în ciuda refuzurilor sale. Al treilea exerciţiu constă în a rupe „aşteptarea conform căreia cunoaşterea unei situaţii este o schemă de comunicare comun împărtăşită”: e vorba de distrugerea acordului implicit care pare să prevaleze în situaţiile obişnuite. Garfinkel propune studenţilor săi, o dată întorşi acasă, să se comporte faţă de părinţii lor, timp de un sfert de oră, manifestând atitudinile presupuse a fi cele ale unui chiriaş: să li se adreseze cu dumneavoastră, cu mulţumiri, să ceară permisiunea etc.

În aceste trei exerciţii, reacţiile celor ale căror aşteptări sunt evident înşelate nu întârzie să corespundă celor scontate: umor, neîncredere, stupoare, enervare, invitaţie de a pune capăt jocului, chiar a face apel la autorităţile exterioare pentru a prelua pe cel a cărui devianţă sfârşeşte prin a fi considerată periculoasă. Dar interesul acestor exerciţii constă mai puţin în confirmarea ipotezelor cărora bunul simţ ne avertiza că nu erau nefondate, ci în scoaterea la iveală şi în descrierea procedurilor de normalizare puse în practică de indivizii puşi în situaţia de confuzie.

Al patrulea exerciţiu imaginat de Garfinkel se aseamănă cu o experienţă de laborator, aşa cum se desfăşoară în psihologie. Obiectivul său este de a submina ideea conform căreia „maxima: «toată lumea ştie bine că» e un fundament pertinent pentru acţiunea în lumea reală”. Garfinkel propune la 28 de studenţi candidaţi la medicină să participe la un studiu cu tema: de ce interviurile la admitere sunt stresante? Experienţa durează trei ore. În prima oră, ei sunt rugaţi să răspundă unui chestionar cu privire la concepţia lor despre interviu, competenţele cerute pentru a deveni doctor în medicină, calităţile cerute pentru a fi medic etc. Apoi, în timpul celei de-a doua ore, li se propune să asculte un interviu realizat cu un candidat care a trecut deja de el. Acest interviu e un fals: aşa-zisul candidat răspunde într-un mod deplasat, manifestându-şi

ignoranţa, prostia, vulgaritatea, lipsa de respect faţă de intervievator şi dezinteresul pentru meseria vizată. În timpul audierii acestei conversaţii, studentul e invitat să comenteze interviul şi cel ce experimentează urmează o indicaţie: să dezmintă sistematic aceste comentarii. De exemplu, dacă un student insistă asupra nivelului social slab al candidatului, experimentatorul arată că tatăl său e un industriaş bogat; sau dacă prostia candidatului e stigmatizată, se semnalează că dosarul său şcolar e excepţional. La sfârşitul audierii benzii magnetice, destabilizarea provocată de răspunsurile experimentatorului produce în general o aceeaşi reacţie: studentul întreabă cum l-au judecat „alţii" pe candidat. Experimentatorul citeşte atunci procesul verbal elogios al juriului – despre care s-a menţionat în prealabil că e coordonat de un doctor şi că e compus din şase experţi psihiatri şi câţiva studenţi. Apoi, îi întreabă pe studenţi dacă vor să asculte din nou banda. La a doua ascultare, se observă că se produc în mod invariabil comentarii ce corectează primele aprecieri şi care explică motivele pentru care au putut fi induşi în eroare. Garfinkel notează că, din cei 28 de studenţi supuşi acestei experienţe, doar 3 au remarcat faptul că înregistrarea putea fi un fals, refuzând să continue experimentul. Ceilalţi au reuşit să „normalizeze" situaţiile penibile cu care erau confruntaţi, reducând confuzia pe care o creau.

Experienţele de producere a anomiei conduse de Garfinkel vizează punerea în evidenţă a normalităţii de pe planul secund pe care se construieşte percepţia noastră asupra lumii şi fără de care acţiunea ar fi, după părerea sa, totalmente de neconceput. Pentru a reliefa interesul pe care îl prezintă rezultatele pentru cunoaşterea naturii actului deviant, el explicitează cadrul teoretic în care au fost concepute aceste experimente. Pentru că numele lui Garfinkel e asociat celui al unui curent sociologic: etnometodologia, trebuie să expunem, pe scurt, spiritul acestui demers şi, mai precis, unghiul sub care el percepe devianţa.

Obiectivarea devianţei

Dincolo de diversitatea lor, cercetările în etnometodologie au aceeaşi ambiţie: să explice structurile formale ale acţiunii. Şi ele adoptă un demers care se bazează pe două principii generale: 1) raporturile individului cu lumea şi cu semenii sunt sistematic ordonate de necesităţile activităţii practice şi 2) desăvârşirea acţiunii este indisociabilă de procedurile conceptuale care o fac posibilă. Dar respectarea celor două principii nu duce la o abordare unică. De aceea, structurile formale ale acţiunii prezintă un aspect diferit în funcţie de raportarea la una din următoarele trei tipuri de reguli: cele care organizează activitatea practică[36], cele care constrâng activitatea conversaţională[37], cele care condiţionează activitatea de cunoaştere[38] (Lynch, 1993).

Ceea ce ne permite să vorbim despre etnometodologie ca despre un curent unitar este faptul că, independent de orientarea descriptivă, lingvistică sau cognitivă pe care o dau demersului, susţinătorii lui optează pentru un tip de analiză care se distinge de cel al sociologiei tradiţionale. Aceasta privilegiază constrângerile externe – instituţiile – care obligă individul să se conducă după un ansamblu de norme stabilite, dar etnometodologii preferă să se dedice examinării constrângerilor interne ale acţiunii: cele ce sunt legate de desfăşurarea temporală a interacţiunii. Această modificare se operează în virtutea unei schimbări teoretice rezumate de aforismul deja celebru al lui Garfinkel: să substitui postulatul durkheimian „a considera faptele sociale drept lucruri” cu alt postulat „a considera faptele sociale drept realizări

36 în acest spirit au fost construite primele cercetări etnometodologice. Cf. Douglas (1970, 1971) şi Sudnow (1972).

37 Abordare care duce, ca urmare a cercetărilor lui Harvey Sacks, la constituirea unui curent specific: analiza conversaţională.

38 Acesta este punctul de vedere al celor care concep etnometodologia ca o contribuţie sociologică la ştiinţele cognitive - Cicourel (1979) sau Coulter (1989) - sau al celor care duc până la limită logica demersului etnometodologic - McHugh, Raffel, Foss şi Blum (1974).

practice”.

Acest postulat e însoţit de o afirmaţie esenţială: obiectivitatea nu este o proprietate imanentă a faptului, ci o problemă practică pe care indivizii trebuie să o rezolve în cursul acţiunii. Această afirmaţie pune multe întrebări dificile sociologului şi criticile adresate demersului etnometodologic au curs din belşug: este rezonabil să postulăm că o activitate conceptuală ar sta la baza acţiunii? Se pot examina capacităţile interpretative ale individului fără a recurge la modelul contestabil al actorului raţional? O activitate practică ar avea sens dacă n-ar fi făcută posibilă de instituţionalizarea sa? Care ar fi valoarea şi legitimitatea analizei sociologice dacă explicaţia pe care ea o furnizează nu se diferenţiază de cea propusă de simţul comun? Cum să percepem fenomenul de obiectivare surmontând aporia ce derivă din aceea că orice lucru conceput ar fi deja dotat, din simplul fapt că există, cu o obiectivitate ce permite izolarea şi singularitatea sa?

Trebuie să recunoaştem că, în ciuda eforturilor lor, etnometodologii nu au adus răspunsuri satisfăcătoare şi definitive acestor întrebări, dar putem recunoaşte meritul demersului lor care este de a le fi pus în centrul demersului sociologic. Fără a se angaja într-o dezbatere a tezelor, ne vom mulţumi să indicăm aici cum acest curent permite analizei acţiunii depăşirea limitelor pe care tradiţia sociologică pare să i le fi fixat.

Ancheta etnometodologică, oricare ar fi tema pe care o abordează sau orientarea în care se recunoaşte, doreşte să respecte un angajament: fenomenul de studiu nu este faptul social, aşa cum e dat percepţiei imediate a observatorului, ci *ceea ce face posibilă* o astfel de percepţie (Garfinkel, 1991), adică procedeele utilizate de un individ pentru a recunoaşte, după propriile sale criterii de judecată, un fapt social ca atare. Şi această recunoaştere este o activitate: ea se realizează recurgând la un ansamblu de directive (maxime, reguli de coerenţă, cunoaştere practică, raporturi de cauzalitate obişnuită, principiile logicii non-formale etc.) care ghidează, într-un

context dat, perceperea directă a obiectelor şi circumstanţelor oferite observaţiei. În această concepţie, care ţine cont de temporalitatea acţiunii, prima constrângere pe care trebuie s-o simtă pentru a acţiona este obiectivarea[39] evenimentelor care i se prezintă în interacţiune. Aceasta ilustrează poziţia lui Garfinkel referitor la normalizare.

În teoria lui Parsons, procesul interactiv se sprijină constant pe reconsiderări şi rupturi, de unde se nasc uneori conflicte ce ameninţă continuitatea acţiunii. S-a spus că, în acest cadru, noţiunea de devianţă desemnează o stare de dezechilibru care minează bazele comunicării şi riscă să distrugă sistemul normativ al interacţiunii. Dar, în măsura în care Parsons postulează că actorii sunt indestructibil motivaţi să păstreze ordinea curentă a lucrurilor, acest risc este în general asumat. Numai în situaţia în care, pentru un motiv oarecare, un individ pare să nu mai răspundă la această motivaţie, conduitele sale pot fi concepute şi definite drept acte deviante.

Pentru Garfinkel, eforturile depuse de indivizi pentru a corecta tulburările de comunicare – ceea ce numeşte el procedurile de normalizare – se raportează la o necesitate practică: să obiectiveze detaliile interacţiunii. Acest mod de a considera desfăşurarea interacţiunii presupune existenţa unui hiatus între evenimentele care se observă şi interpretarea al cărui obiect îl fac. A presupune că lucrurile ar sta astfel înseamnă respingerea concepţiei lui Parsons conform căreia interiorizarea ar ascunde în întregime înţelegerea, adică orice distanţă între o normă de interpretare şi folosirea sa instantanee în interacţiune ar fi abolită.

Or, Garfinkel susţine o teză opusă: el afirmă că distanţa între lucrurile văzute şi auzite şi semnificaţia pe

---

39 Verbul „a obiectiva” denumeşte activitatea de cunoaştere obişnuită care constă în a da instantaneu un răspuns la întrebarea „ce se întâmplă aici?”, formulată în momentul angajării în cea mai mică acţiune. Validitatea răspunsului, fiind confirmată prin reacţia altuia, este întotdeauna aproximativă, provizorie şi revizuibilă.

care indivizii le-o atribuie este constitutivă acţiunii. El adaugă chiar că acestea sunt manierele utilizate pentru a acoperi distanţa respectivă – metodele de obiectivare –, care ar trebui să constituie obiectul esenţial al analizei sociologice. Dar fără a discuta aici fundamentul acestei afirmaţii, putem nota că o întrebare jenantă se ridică: dacă definiţia faptelor depinde de procedurile individuale, ce garantează posibilitatea unei înţelegeri reciproce? în alţi termeni, teza etnometodologiei lasă o enigmă nerezolvată: de unde provine sentimentul acestei normalităţi a înlănţuirii lucrurilor din lume care fac posibile practicile de obiectivare la care recurg indivizii şi permit o coordonare a acţiunii?

Cu adevărat, Garfinkel nu rezolvă această problemă: s-a zis că el caută să descrie fenomenul de obiectivare. Nici personalitatea celui ce pune în practică procedurile de normalizare, nici capacităţile cognitive pe care le reclamă această operaţiune nu au, în ochii săi, importanţă: pe el îl interesează doar structurile coordonării acţiunii. Şi, pentru el, o condiţie unică trebuie să fie îndeplinită pentru ca un individ să poată asigura această coordonare: a fi membru al unei societăţi, adică a stăpâni aceste „norme de explicare a sensului comun" cu ajutorul cărora un individ ordonează obiectele şi evenimentele pe care le observă şi din care face ghid pentru acţiune.

Aceste norme constituie, în termenii lui Garfinkel, presupoziţiile atitudinii naturale. Dar ce se întâmplă cu noţiunea de devianţă într-o perspectivă teoretică ce neglijează conduitele individuale şi consideră normele ca resurse ale acţiunii şi nu nişte prescripţii?

Într-o primă definiţie pe care o deduce din experienţele sale de producere a anomiei, Garfinkel consideră devianţa ca fiind o alterare a presupoziţiilor atitudinii naturale. El lansează ideea că partenerii de interacţiune suspectează faptul că un individ şi-a pierdut simţul comun atunci când conduita pe care o manifestă sfidează orice posibilitate de normalizare. Dar, deoarece el observă că lipsa inteligibilităţii conduitelor nu rupe cu

uşurinţă firul normal al comunicării şi că stările de destabilizare a interacţiunii sunt în acelaşi timp inevitabile şi tranzitorii, Garfinkel concepe incertitudinea drept constrângere socială. În concluzie, pentru că impune indivizilor obligativitatea remedierii indeterminării esenţiale a faptelor, dezechilibrul procesului interactiv – în sensul pe care Parsons îl dă acestei expresii – e una dintre condiţiile constitutive ale acţiunii.

Într-o a doua definiţie, Garfinkel se raportează la devianţă într-o manieră tradiţională, ca la un statut instituţionalizat atribuit individului:

„Toate limbile posedă termeni pentru a denumi tipuri sociale care nu apreciază atributele atitudinii naturale sau pentru care se admite că aceste atribute nu sunt pertinente: în general, este vorba de copii, adolescenţi, persoane în vârstă, marginali, debili, nebuni, săraci cu duhul sau sălbatici. Principalele statuturi instituţionalizate rezervate indivizilor care nu posedă simţul comun par să fie cele pe care le propun criminalitatea, boala, imoralitatea sau incompetenţa. Din punct de vedere organizaţional, nu numai că nu avem încredere în cei ce nu posedă simţul comun, dar nici ei înşişi nu au încredere. Trebuie deci să-l concepem *a priori* pe cel în care avem încredere şi care prezintă încredere ca pe un individ ce gestionează abaterea de la atributele atitudinii naturale astfel încât reuşeşte să menţină părerea că el le respectă” (Garfinkel, 1963, p. 238).

Această definiţie ilustrează, într-un anumit mod, demersul etnometodologiei atunci când ea încearcă să explice un obiect empiric. Constatăm că nu e vorba, pentru ea, de a considera devianţa ca un statut deja atribuit, încercând să explice natura acestui statut sau raţiunile pentru care un anumit număr de indivizi o practică, ci de a înţelege cum se formează judecata ce permite etichetarea de devianţă drept un fapt obiectiv. Şi bazându-se pe rezultatele experienţelor sale de producere a anomiei, Garfinkel susţine că, la baza judecăţii asupra conduitei celui ce a comis o infracţiune, stă un demers de elaborare

conceptuală care se ordonează în jurul noţiunii de încredere.

Începând cu Parsons, devianţa nu mai e concepută exclusiv ca o conduită ce manifestă anormalitatea: ea a devenit în acest timp un fenomen care ţine de ordinea comunicării. În această perspectivă, actul deviant e dotat cu o dublă natură: el trimite, pe de o parte, la o ruptură în firul interacţiunii şi, pe de altă parte, la un eveniment obişnuit pe care trebuie să-l explice. Acordând o preponderenţă ordinii şi coeziunii sociale, Parsons a privilegiat prima dintre cele două dimensiuni: sancţiunea ce loveşte încălcarea normelor îndeplineşte atunci o funcţie de reamintire a limitelor acceptabilului. Studiind condiţiile în care apare ininteligibilitatea unei conduite, Garfinkel s-a interesat de a doua dimensiune. Concluzia rezultată din analiza încrederii şi a confuziei evocă, în parte, ceea ce Cicourel propune în lucrarea sa: recunoaşterea unui act deviant (adică etichetarea sa) implică recursul la metode de obiectivare. Dar Garfinkel duce constatarea până la limita sa logică formulând o afirmaţie paradoxală: natura exactă a infracţiunii comise nu e definită decât *la capătul* procedurii ce permite să i se atribuie o semnificaţie.

Această afirmaţie nu oferă niciun răspuns criticii adresate în mod curent teoriilor etichetării: cum se explică că un act, al cărui caracter delictual nu se afirmă decât *a posteriori*, poate fi perceput imediat ca încălcând o normă? Garfinkel nu ia în considerare această întrebare deoarece el respinge teza conform căreia un sistem normativ ar avea capacitatea de a determina conduitele individuale. Pentru el, am văzut deja, natura evenimentelor se constituie în derularea schimburilor sociale, iar normele figurează nu atât ca prescripţii pentru acţiune, cât ca ghiduri care oferă o semnificaţie a ceea ce facem. Din acest punct de vedere, el poate afirma că etichetarea unui fapt vine după observarea sa.

Garfinkel consideră deci că orice individ 1) are o cunoaştere suficientă a normelor pe care le aplică în

funcţie de ceea ce circumstanţele pretind şi 2) ştie să utilizeze metode adecvate pentru a da sentimentul normalităţii sale, adică „a gestiona abaterile faţă de atribuţiile atitudinii naturale astfel încât să reuşească să-l facă pe celălalt să creadă că el le respectă” (Garfinkel, 1963, p. 238). Aceste două afirmaţii confirmă teza, susţinută de Goffman în definiţia pe care acesta a dat-o noţiunii de distanţă de rol[40], a non-congruenţei dintre conduita individuală şi identitatea persoanei.

Să reamintim că această teză se opune total teoriilor culturaliste şi funcţionaliste, conform cărora transmiterea culturală sau interiorizarea normelor determină identitatea unui membru al societăţii şi-l fac să acţioneze respectând mecanic prescripţiile ordinii sociale.

Dar pentru că acordă mai multă atenţie problemei inteligibilităţii (adică operaţiilor conceptuale puse în practică pentru a asigura continuitatea interacţiunii) decât celei a identităţii[41], Garfinkel consideră diferenţa între competenţă şi acţiune ca dobândită şi alungă întrebările ridicate de raportul dintre identitate şi devianţă. Răspunsul la aceste întrebări reprezintă punctul central al demersului lui Goffman.

CAPITOLUL 3

Atribuirea responsabilităţii

Să ne amintim că, în lucrarea *Stigmate*, Goffman abordează problema devianţei ca o lezare adusă normelor comunităţii1. În Les *relations en public* (1973), el examinează condiţiile generale în care e definită o infracţiune, fără a specifica tipul de norme încălcate.

Poziţia sa iniţială e cunoscută: individul se manifestă în lume prin intermediul unui rol; şi calitatea interpretării sale asigură faptul că autenticitatea identităţii sociale pe care o pretinde nu va fi contestată. Or, cel care deţine un rol rareori dispune de probe obiective, care să-i certifice

40 Cf. supra III.5.1.

41 Ceea ce reiese din cunoscutul său articol despre Agnes, despre metodele utilizate de un transsexual de „a fi” femeie. Cf. Garfinkel (1967), pp. 116-185.

reuşita sau eşecul impresiei pe care el încearcă să o producă celuilalt. Goffman admite, într-adevăr, că evaluarea receptării unei reprezentări se realizează pe baza unor slabe indicii: individul trebuie să descopere, în reacţia celuilalt, o serie de semne şi să le interpreteze ca mărci ale asentimentului ce îi permite să continue să acţioneze cu sentimentul că o face respectând exigenţele considerate ca făcând parte dintr-un rol.

„Această tendinţă de a interpreta actele ca simptome conferă o mare calitate expresivă sau indicativă chiar unor acţiuni total materiale, căci ele revelează relaţia generală pe care autorul lor o întreţine cu o regulă dată şi, prin extensie, relaţia sa cu sistemul de reguli. Se înţelege de la sine că o astfel de informaţie e adesea considerată pertinentă când trebuie să apreciem caracterul moral al persoanei ce acţionează" (Goffman, 1973, p. 103).

Având în vedere faptul că interpretarea e un fenomen public, adică nu se realizează în profunzimile interiorităţii, ci se îndeplineşte direct în schimburi, Goffman afirmă despre conformitatea unei conduite că este imediat şi constant evaluată şi că această evaluare participă la desfăşurarea însăşi a acţiunii. Din această perspectivă, a înţelege acţiunile unui individ e o activitate care implică o judecată ce stabileşte un raport între un act observat şi persoana care-l comite. Dar Goffman are grijă să precizeze că obiectul acestei judecăţi nu este identitatea individului, ci doar ceea ce el numeşte responsabilitatea sa morală, adică „relaţia generală pe care el o întreţine cu o regulă dată". Din acest punct de vedere, criteriile responsabilităţii sunt practice: ele definesc, aproximativ, manierele de a face pe care fiecare ar trebui în mod normal să le adopte. Pe baza acestei definiţii ideale a conformităţii e posibil să apreciem conduita unei persoane

„Care eşuează în a se conduce după o anumită regulă în cel mai bun caz din cauza unei slăbiciuni trecătoare, în cel mai rău caz din cauza unui defect de caracter şi care, dacă nu s-a conformat, e capabilă să o facă, ar fi trebuit să vrea s-o facă şi, oricum, acum ar trebui s-o facă. Să notăm

că un astfel de sens al termenului de responsabilitate este intrinsec difuz pentru că el combină într-un singur concept noţiunile: pentru ce individul *a acţionat*, cum acesta *ar fi putut* acţiona şi cum *ar fi trebuit* să acţioneze şi cum, în viitor, acesta va *trebui* să acţioneze" (Goffman, 1973, p. 104).

În accepţia reţinută de Goffman, noţiunea de responsabilitate desemnează ansamblul obligaţiilor pe care oricine le poate estima, pe bună dreptate şi *a priori*, că interlocutorul său are intenţia şi capacitatea să le respecte. Ea nu face deci apel la noţiunea de voinţă sau de motivaţie, ci desemnează numai presupoziţia fondată social şi atestată empiric că cel care acţionează îşi orientează acţiunea în funcţie de constrângerile cărora n-ar putea să li se sustragă. În acest sens, responsabilitatea e o proprietate asupra căreia ceilalţi sunt singurii judecători, care este socialmente atribuită individului de către celălalt (McHugh, 1970). Şi Goffman adaugă că această atribuire e o operaţie neîncetată şi inevitabilă. În acest sens.

„E necesar să punem problema responsabilităţii dacă dorim să găsim semnificaţia pe care anturajul o impută acţiunilor unui individ, şi în ciuda faptului că sociologii au lăsat în general legiuitorilor şi teologilor consideraţiile ce pretind abordarea unor termeni atât de profund contestabili cum sunt cauza, voinţa, intenţia. După cum vom vedea, e necesar să punem problema responsabilităţii pentru actele minore, ca şi pentru acţiunile de anvergură, căci dacă nu ştim cum atribuie persoanele implicate într-un act responsabilitatea, nu putem şti, în ultima analiză, ceea ce s-a întâmplat realmente" (Goffman, 1973, pp. 103 – 104).

Goffman ilustrează această afirmaţie examinând două cazuri de infracţiune. Primul e cel al vânătorului ce doboară un căprior în afara perioadei de vânătoare sub ochii pazniculuі silvic. Încercând să explice cum se produce identificarea acestui eveniment, Goffman stabileşte o distincţie între executarea unui act (a trage

asupra unui animal), expresia acestei executări (detalii materiale care permit observatorului să spună că un foc de armă a fost tras şi că un animal e mort şi interpretările la care aceste detalii dau loc) şi comunicările făcute în legătură cu acest act şi cu interpretarea sa (descrierile comportării vânătorului, în particular cele aduse în faţa tribunalului care sancţionează infracţiunea). Această distincţie îi permite să afirme că interpretarea ce transformă un act într-o infracţiune e un proces ce respectă convenţiile ce se impun şi limitează fluctuaţia diferitelor descrieri ce se pot face despre el. Astfel, pentru a afirma că vânătorul a înfăptuit un act de delincvenţă, numai invocarea articolului de lege ce interzice vânătoarea, împuşcătura şi moartea cerbului nu sunt suficiente.

„Dacă putem arăta că el a tras pentru a se putea apăra sau pentru că se gândea în mod cinstit să nu facă altceva decât să-şi testeze noul vizor telescopic, acesta poate constitui un caz în care, în ciuda tuturor aparenţelor, nu a existat delict de vânătoare. Pe scurt, legea se preocupă atât de atitudinea împricinatului faţă de regula pe care se pare că a încălcat-o, cât şi de reuniunea motivelor şi a consecinţelor, nu numai de rezultatul final. Trebuie deci să luăm în considerare *situarea* împricinatului, lumea în care el se găseşte; şi asta se face implicit dacă nu explicit” (Goffman, 1973, p. 107).

Locul determinat ce-l deţine situaţia în interpretarea unei conduite e ilustrat de cel de-al doilea caz: cel al şoferului ce trece pe semaforul roşu. Cum să ştim dacă acest act e o infracţiune stipulată în codul rutier? Goffman întocmeşte o listă neexhaustivă de 24 de motive ce i-ar permite conducătorului să-şi justifice abaterea de la normă. Printre acestea: faptul că soţia sa era pe cale să nască pe bancheta din spate, că el era luat ostatic de un gangster ce-i ordona să treacă în ciuda culorii roşii, că un poliţist i-a făcut semn să treacă, că el este un inspector însărcinat cu verificarea vigilenţei agenţilor de circulaţie, că dorea să degajeze drumul pentru a lăsa loc de trecere

unei ambulanţe etc.

„Deci omul nostru a trecut pe roşu, dar la audiere, când judecătorul îl va întreba de ce a făcut-o, el va furniza o explicaţie a ceea ce s-a întâmplat în realitate. Este deci evident că ceea ce face din actul de a trece pe roşu un eveniment observabil şi izolabil e violarea unei reguli scrise privitoare la semafoare. Deci, «faptul» obiectiv e cu necesitate la fel de variabil ca şi relaţia individ – regulă" (Goffman, 1973, p. 107, nota 6).

În felul său, Goffman ajunge la aceeaşi concluzie ca Garfinkel: descrierea obiectivă a faptelor nu e suficientă pentru a desemna infracţiunea. Dar, pe când Garfinkel izolează problema obiectivităţii şi face din ea tema centrală a investigaţiei sale, Goffman se preocupă de acea practică ce constă, atunci şi *numai* atunci când un individ e somat să-şi explice acţiunea, în a se angaja în ceea ce el numeşte „schimburi reparatoare", adică să producă un comentariu explicativ în legătură cu ceea ce a dorit să facă. Acest tip de schimburi regrupează trei genuri: două se desfăşoară *a posteriori* (justificările şi scuzele), unul *a priori* (rugăminţile sau cererea permisiunii de a face un lucru ce riscă să deranjeze anturajul). Dar ceea ce face posibilă instaurarea unor schimburi reparatorii este faptul că toţi interlocutorii în cauză împărtăşesc o aceeaşi noţiune despre responsabilitatea morală a individului. Căci

„Împricinatul are drept sarcină să arate că ofensa comisă nu exprimă just atitudinea sa faţă de regula încălcată sau, în caz contrar, că el şi-a schimbat această atitudine. El trebuie să arate că, oricare ar fi fost evenimentele anterioare, relaţia sa cu regula e acum corectă, reverenţioasă; or, aici este vorba numai de a indica o relaţie şi nu de a compensa o pierdere" (Goffman, 1973, p. 121).

Poziţia lui Goffman se bazează pe trei idei principale:

simpla observaţie a încălcării unei norme nu stabileşte neconformitatea unei conduite;

Interpretarea oricărei acţiuni presupune o judecată de responsabilitate;

O parte esenţială a elementelor ce concură la formarea acestei judecăţi provin din situaţia în care se înscrie acţiunea.

Aceste trei idei alcătuiesc o concepţie asupra semnificaţiei pe care trebuie s-o prezentăm în continuare.

Situaţia în *Strategic interaction* (1970), Goffman întreprinde un examen al practicilor interpretării şi semnificării. El pleacă de la un postulat preluat din teoriile comunicării: a acţiona înseamnă a trata un ansamblu de informaţii disponibile. Pentru Goffman, aceste informaţii sunt de două tipuri: pe de o parte, transmiterea intenţională de informaţii (căreia îi rezervă noţiunea de comunicare); pe de altă parte, expresiile pe care individul „le scoate" atunci când e în prezenţa celorlalţi. Şi deoarece „însăşi conduita faţă în faţă nu este niciodată simplă şi nu este întotdeauna o formă de comunicare" (Goffman, 1970, p. IX), conţinutul de informaţii ce se vehiculează în schimburile verbale nu valorează nimic în sine. A da o semnificaţie unui enunţ necesită, în general, interpretarea sa pe baza elementelor nonverbale ce-l încadrează şi-l precizează: inteligibilitatea ar depinde atât de un ansamblu de detalii materiale uşor observabile, cât şi de tonul şi de atitudinea ce atestă congruenţa formei şi a conţinutului unui mesaj verbal. Şi acesta

„Nu este altceva decât unul dintre aspectele situaţiei ce trebuie atent examinate şi controlate deoarece poate crea conflicte de evaluare între subiect şi observator. […] Diversele proceduri de control nu ilustrează capacitatea observatorului de a primi mesaje, ci un fenomen mai general: abilitatea sa de a sesiza expresiile. La fel, când subiectul utilizează mijloace verbale pentru a da informaţii în legătură cu ceea ce are intenţia să facă, observatorul – dacă vrea să judece într-o manieră adecvată semnificaţia acestor comunicări – va trebui să le raporteze la aspectele expresive ale transmisiei, ca o formă de control asupra conţinutului semantic" (Goffman, 1970, p. 13).

Goffman reaminteşte despre comunicare că este supusă unei triple constrângeri: de către regulile ce

guvernează corecta formare a enunţurilor, de către expresiile ce însoţesc enunţul şi îi dau un plus de sens sau îi certifică justeţea şi de către contextul în care s-au formulat enunţurile.

El adaugă la acestea o a patra constrângere, esenţială din punctul său de vedere: cea a credibilităţii. Independent de încrederea pe care o acordăm *a priori* oricărui interlocutor, mai trebuie să-i recunoaştem sinceritatea, pentru că, dacă ar fi să-i dăm crezare lui Goffman, toate formele de schimb verbal ar fi probabil imposibile dacă fiecare ar purcede la verificarea precisă a oricărei aserţiuni propuse de către fiecare dintre cei care participă la comunicare.

Or, prezumţia de credibilitate – admiterea *a priori* a sinceităţii celuilalt – implică, pentru Goffman, o judecată asupra responsabilităţii locutorului, nu asupra bunei sale credinţe sau asupra atributelor personalităţii sale. Ceea ce-l face să afirme că interacţiunea e un fenomen *prins* într-o situaţie mai degrabă decât sursa informaţiei ce constituie comunicarea ce va orienta acţiunea indivizilor. Din acest punct de vedere, validitatea unui mesaj – sau cea a unui „coup”[42] – ar fi conţinută literalmente în situaţie; mai exact, în raportul pe care un actor îl stabileşte, în momentul care îl formulează sau îl exprimă, între mesajul său şi anticiparea receptării sale de către celălalt.

„Constrângerea generală la care trebuie să se supună orice enunţ, adică a se cupla într-o manieră acceptabilă la ceea ce receptorul are în minte sau poate să-i vină în minte, e valabilă, de asemenea, într-o altă manieră, şi pentru actele nelingvistice din contextele mute […]. Pe scurt, de fiecare dată când intrăm în contact cu altul, fie că o facem prin serviciile poştale, prin telefon, vorbindu-i faţă în faţă sau prin simpla coprezenţă, avem o obligaţie socială: să facem comportarea noastră comprehensibilă şi pertinentă ţinând cont de evenimente

42 Noţiunea de „coup” („move”) desemnează, la Goffman, un element al acţiunii care cere o interpretare din partea celuilalt, oricare i-ar fi natura : gest, privire, cuvânt.

aşa cum celălalt le va percepe cu siguranţă. Oricare ar fi, actele noastre trebuie să ţină cont de spiritul celuilalt, adică de capacitatea sa de a citi în cuvintele şi gesturile noastre semnele sentimentelor, gândurilor şi intenţiilor noastre. Iată ceea ce limitează ceea ce putem spune şi face; dar iată de asemenea ce ne permite să facem tot atâtea aluzii la lume pe cât celălalt poate înţelege" (Goffman, 1987, p. 270).

Pentru Goffman, comunicarea e subordonată acestei necontenite activităţi căreia îi sunt destinaţi indivizii: să judece acceptabilitatea a ceea ce se întâmplă şi a ceea ce se face. Altfel spus, comunicarea depinde de practicile ce constau în evaluarea devianţei sau conformităţii celei mai mici secvenţe de acţiune pornind de la criteriile responsabilităţii. Diferenţiind exprimarea şi comunicarea, considerând e\ exprimarea determin\ fidelitatea comunicării, Goffman îşi orientează analiza normalităţii spre procedurile de inferenţă ce ordonează obligatoriu desfăşurarea acţiunilor.

El nu riscă să facă presupuneri asupra cunoaşterii mutuale a partenerilor interacţiunii sau asupra cooperării voluntare pe care ei ar pune-o în practică pentru a ajunge să se înţeleagă. Pentru el, stabilirea unui acord mutual pe baza unui discurs argumentat nu poate fi considerată ca o condiţie necesară pentru ca o acţiune să se desfăşoare în mod coordonat, deoarece coordonarea se rezumă de obicei la aparenţe: în majoritatea cazurilor, nimeni nu simte nevoia să se întrebe asupra existenţei reale a unui consens în privinţa semnificaţiei acţiunii în curs pentru ca aceasta să se desfăşoare şi să se termine fără dificultăţi.

„De obicei, locutorul nu poate explica exact ceea ce a vrut să transmită, iar auditorii, chiar dacă cred că ştiu cu precizie, au toate şansele să înţeleagă altceva […]. Şi este adevărat că ne bazăm de obicei pe o înţelegere mutuală ce nu există în realitate. Se ajunge la un acord practic, un acord «bun la toate». Ceea ce este, cred, suficient. Alunecarea adesea constatată spre ambiguitate nu e gravă, mi se pare, decât atunci când incertitudinile şi

divergenţele privitoare la interpretare depăşesc anumite limite sau sunt provocate şi întreţinute voluntar (cel puţin din perspectiva auditorilor) sau sunt exploatate ulterior în scopul de a nega o acuzaţie legitimă privitoare la ceea ce locutorul a vrut să spună în linii mari" (Goffman, 1987, pp. 16 – 17).

În concluzie, implicarea în situaţie este obligaţia iniţială pe care indivizii trebuie să o respecte pentru ca acţiunea ce i-a reunit să se îndeplinească într-o măsură aparent coordonată. Într-un fel, putem spune că Goffman îi dă un conţinut dinamic definiţiei acţiunii propuse de Weber: el afirmă că un individ ştie cum să-şi orienteze conduita faţă de celălalt deoarece îi este dat deja un cadru de acţiune, adică situarea.

Putem ilustra această afirmaţie. Considerăm o şedinţă cu părinţii elevilor: ceea ce se poate face este *a priori* circumscris de genul acesta de întâlniri, de spaţiul în care acestea se ţin, de ceea ce se aşteaptă să se spună, de distribuţia rolurilor şi formele de politeţe care au loc, de durata convenită a unei adunări de această natură etc. Vedem rău părintele unui elev care vorbeşte o jumătate de oră despre problemele întreprinderii sale sau dacă un profesor povesteşte pe larg filmul pe care tocmai l-a văzut sau dacă întâlnirea se derulează fără să fie discutate problemele şcolare (toate cele enumerate pot să se întâmple, dar ne este greu să credem că această schimbare s-ar putea face fără a fi redefinită motivaţia acelei întâlniri).

Situaţia pe care o reprezintă adunarea părinţilor de elevi impune deci un regim de relaţii şi de aşteptări specifice acestei activităţi care constă în a discuta despre şcolaritatea copiilor. Un cadru de acţiune preexistă prezenţei şi intervenţiilor părinţilor şi profesorilor; în raport cu ceea ce ar trebui în mod normal să se petreacă în acest cadru reuşesc unii şi alţii să discute împrejurările sociale care îi reunesc. Ceea ce este valabil pentru adunarea părinţilor de elevi este valabil şi pentru multitudinea de angajamente din viaţa obişnuită: a sta la

coadă, a trece un examen, a munci, a comite o spargere, a-ţi întâlni prietenii, a te droga, a asista la un spectacol, a te plimba într-un cartier aglomerat etc. Fiecărui tip de acţiune îi corespunde în mod necesar o situaţie; cunoaşterea pe care o au indivizii despre fiecare dintre situaţiile în care se pot eventual găsi precizează formele de normalitate cărora trebuie ei să se adapteze.

Pe scurt, afirmând că o serie de constrângeri – maniere de a face, de a gândi şi de a vorbi – îi obligă pe indivizi să se comporte în mod adecvat, Goffman constată că trebuie să atribuim două caracteristici acestor constrângeri:

ele nu sunt doar scopuri cărora indivizii li se conformează mecanic. Într-adevăr, dacă admitem că indivizii au conştiinţa obligaţiilor cărora trebuie să li se supună (fie că sunt stăpânite, şi nu doar simplu interiorizate), constrângerile pot fi considerate şi nişte mijloace de acţiune. Ele pot deveni raţiuni după care un individ îşi orientează acţiunea sau poate încerca să o facă comprehensibilă recurgând la schimburi reparatorii sau, cu caracter excepţional, stabilind un acord mutual explicit;

ele sunt, în esenţă, fixate în situaţie: se confundă cu acest ansamblu de proprietăţi şi de atribute care definesc un context şi obligă o acţiune să se desfăşoare în direcţii preformate. Aceste atribute şi proprietăţi sunt de două genuri: materiale (semnalizarea locurilor, îmbrăcămintea persoanelor, inscripţionări topografice, aşezarea fizică a obiectelor şi a participanţilor etc.) şi relaţionale (folosirea regulilor de politeţe sau de respect, alinierea la ordinea temporală a schimburilor, respectarea asimetriei relaţiei etc.).

Constrângerile inerente ale acţiunii posedă, într-un fel, toate trăsăturile instituţiei[43]: ele preexistă angajării indivizilor într-o activitate colectivă determinând natura relaţiilor care îi leagă. În legătură cu acestea, se pun toate întrebările nerezolvate ale sociologiei: de unde provin

43 în sensul de „forţă constrângătoare” pe care-l atribuie Durkheim acestei noţiuni.

normele de conduită, de unde emană sensul lucrurilor pe care situaţiile trebuie să le organizeze şi cum sunt integrate aceste norme şi sensuri în dotarea cognitivă a indivizilor care acţionează? Şi pare inutil să adăugăm că ele nu obţin nici aici vreun răspuns.

Teza lui Goffman se poate rezuma într-o singură propoziţie: limitele a ceea ce este posibil să faci, să spui şi, uneori, să gândeşti sunt înscrise în situaţie pentru că aceasta conţine constrângeri de acceptabilitate (Ogien, 1991) ce ordonează desfăşurarea acţiunii faţă în faţă. Noţiunea de situaţie trebuie să fie înţeleasă ca: 1) o configuraţie de elemente practice (materiale şi relaţionale), ce posedă o organizare şi care formează un cadru în interiorul căruia se înscrie o activitate socială; 2) acest cadru nu se naşte din întâlnirea întâmplătoare dintre indivizi, ci el preexistă oferind partenerilor repere necesare orientării mutuale a acţiunii lor; 3) dacă natura schimburilor care constituie o întâlnire este aproximativ circumscrisă de situaţie, rezultatul întâlnirii scapă oricărui determinism deoarece el se naşte din imprevizibilitatea interacţiunii.

Această concepţie asupra noţiunii de situaţie este însoţită de un model al acţiunii care admite trei afirmaţii *a priori*: 1) orice individ are o cunoaştere prealabilă a semnificaţiei generale care trebuie atribuită obiectelor, rolurilor şi evenimentelor specifice unei situaţii; 2) el reglementează acţiunea sa după „criterii de normalitate” referitoare la această situaţie şi care îl ajută să identifice ce se întâmplă, să înţeleagă conduita celuilalt, să rectifice abaterile, devierile şi să corecteze erorile; 3) el afirmă că această cunoaştere este totodată şi cea a interlocutorilor săi şi presupune că aceştia o utilizează în acelaşi mod în care o face el însuşi.

În acest model, raportul faţă de celălalt se bazează mai mult pe anticipare decât pe acord explicit. După cum aminteşte Goffman, fluxul temporal al acţiunii permite rareori unui individ să obţină o confirmare deplină a justeţei acţiunii sale. Din această cauză, el este forţat să

infereze asentimentul interlocutorilor săi observând reacţiile lor şi interpretându-le. Dar pe ce bază se produce o asemenea interpretare? în această schemă, categoriile de judecată utilizate pentru a îndeplini această sarcină nu provin nici din spiritul celui care acţionează, nici de la persoane implicate în interacţiune; ele se deduc mai degrabă din ideea pe care ne-o facem despre un celălalt ideal, care s-ar comporta „normal" într-o situaţie dată.

Goffman consideră, ca şi Cicourel şi Garfinkel de altfel, că înseşi necesităţile acţiunii impun manierele de a face acceptabile pe care orice partener în interacţiune trebuie să le adopte. Ceea ce explică de ce toţi trei autori concep normalitatea ca pe o noţiune a simţului comun care orientează acţiunea, şi nu ca pe o cauză externă, obiectivă şi inaccesibilă cunoaşterii celui ce se supune constrângerilor sale. Susţinând această concepţie, aceşti sociologi nu pretind că rezolvă spinoasa problemă a originii şi cauzelor tuturor conduitelor umane: ei pur şi simplu suspendă chestiunea, postulând că orice individ a cărui conduită este considerată în mod public ca raţională manifestă chiar prin aceasta normalitatea sa; cu alte cuvinte, faptul că el posedă dispoziţiile intelectuale şi morale necesare pentru a fi considerat responsabil de gesturile şi de enunţurile sale.

Lansând noţiunile de „proceduri de normalizare" şi de „situaţie", Goffman şi etnometodologii acordă un loc central capacităţilor de conceptualizare pe care indivizii le mobilizează pentru a acţiona. Dar această poziţie nu se prezintă niciodată ca o apărare a subiectivismului sau a individualismului: conduitele nu sunt considerate acte de voinţă produse de o conştiinţă liberă, care ar releva o identitate, deoarece cadrul în care se înscrie acţiunea şi aspectul pe care îl ia îndeplinirea sa sunt cele care le imprimă sensul. Pentru Garfinkel, acest cadru se reduce la o serie finită de reguli constitutive care garantează condiţia de căpătâi a coordonării acţiunii: încrederea; pentru Goffman, el se confundă cu situaţia, care constrânge indivizii să îşi adapteze conduitele la principiile

de responsabilitate ce organizează interacţiunea faţă în faţă.

Problema devianţei, când este privită sub unghiul comunicării, se pune în aceşti termeni: cum să înţelegem o conduită care ni se pare ciudată, chiar indescifrabilă sau a cărei inteligibilitate ne scapă? încercările de răspuns aduse în această problemă, fie că sunt date de Parsons (interiorizarea normelor şi reciprocitatea aşteptărilor), de Garfinkel (experienţa confuziei şi restaurarea încrederii) sau de Goffman (atribuirea de responsabilitate şi schimburile reparatorii), se sprijină totuşi pe o problemă fundamentală de interpretare: cum să concepem raportul dintre devianţă şi conformitate?

CAPITOLUL 4

Devianţă şi conformitate

Devianţa unui act este stabilită invariabil de sancţiunea pe care el o provoacă şi am văzut că această sancţiune se aplică la trei tipuri de conduită (a comite o infracţiune faţă de drept sau de moravuri; a înşela aşteptările obişnuite; a acţiona în mod cu totul neinteligibil) şi ia diferite forme (rituală, penală, difuză etc.). Dacă putem admite că orice ruptură a ordinii obişnuite a lucrurilor constituie o transgresare a unei norme, trebuie totuşi să mai precizăm că normele susceptibile de a fi încălcate nu sunt identice: ele pot fi legale, etice, sociale sau cognitive.

Definiţia naturii normelor – în concepţia însăşi a normalităţii – variază după modelul de explicare a acţiunii adoptat. Reluând celebra distincţie făcută de Thomas Wilson (1970), putem admite că demersul sociologic se referă la una dintre cele două paradigme. În prima, cea normativă, individul interiorizează sau încorporează un sistem de valori impus de cultura sau de structura socială căreia îi aparţine. Normalitatea este astfel inerentă unor maniere de a face, integral determinate de o dispoziţie spre conformitate care face parte direct din înzestrarea mentală a membrilor unui grup social. În a doua paradigmă, cea interpretativă, persoana este prinsă în

situaţii de acţiune, dar poate aprecia oportunitatea de a respecta – sau de a le urma în felul său – constrângerile sistemelor de valori cărora le cunoaşte existenţa şi care se actualizează în activitatea practică. Normalitatea este astfel produsul acţiunii mai mult decât o serie de prescripţii ce fixează *a priori* forma şi conţinutul. Deşi noţiunea de conformitate nu este absentă din acest punct de vedere, ea se raportează mai puţin la adoptarea automată de atitudini adaptate la anumite circumstanţe decât la utilizarea celor două proceduri cognitive esenţiale în desfăşurarea schimburilor sociale: obiectivarea şi interpretarea.

Sociologii consideră în general devianţa drept o abatere a cărei natură poate fi stabilită numai în virtutea unei anumite definiţii a conformităţii. Şi dacă adepţii modelelor normative şi integrative se contrazic în privinţa semnificaţiei care trebuie dată acestei abateri, aceasta se datorează faptului că ei apără concepţii diferite asupra criteriilor utilizate pentru a aprecia această conformitate. Pentru adepţii primului model, aceste criterii sunt fixe şi exterioare acţiunii: ele aparţin unei culturi, unei subculturi sau unui sistem de valori considerate drept invariabile şi care impun un ansamblu precis de norme de conduită cărora individul nu li s-ar putea sustrage. Şi pentru cei care preferă cel de-al doilea model, aceste criterii iau mai degrabă aspectul unor reguli, adică a unor principii de conceptualizare care permit, în procesul de comunicare ce constituie interacţiunea, să fie evaluată conformitatea acţiunilor unui partener în relaţie cu o situaţie particulară.

Dar, fie că adoptă modelul normativ, fie pe cel interpretativ, analiza sociologică concepe rareori raportul dintre devianţă şi conformitate în termenii unei separări clare. Aceasta din cauză că puţini cercetători mai acordă vreun credit fie tezelor care afirmă absoluta congruenţă dintre un individ şi un sistem de valori interiorizat – ceea ce Denis Wrong (1961) a numit concepţia „suprasocializată” a fiinţei umane –, fie celor care admit despre controlul social că operează în mod mecanic şi

perfect, producând invariabil respect pentru ordinea legitimă (Janowitz, 1975).

Abandonând teoriile puternice ale normalităţii, sociologii au revenit la o concepţie mai puţin absolutistă. Cel mai adesea devianţa este, astăzi, considerată faţa complementară a conformităţii. Această concepţie îşi găseşte o justificare teoretică în legătura pe care Durkheim o stabileşte între normal şi patologic.

„Formele morbide ale unui fenomen nu sunt de altă natură decât formele normale şi, în consecinţă, este necesar să le observăm pe primele, ca şi pe celelalte, pentru a determina această natură. Boala nu se opune sănătăţii: sunt două variante ale aceluiaşi gen şi care se luminează reciproc" (Durkheim, 1977, p. 40).

Thomas (1970) a confirmat valabilitatea acestei afirmaţii la analiza conduitelor atipice:

„Nu este mai greu să înţelegem comportamentul «inadaptatului» sau al «delincventului», de exemplu vagabondul sau prostituata, decât cel al persoanei adaptate normal, de exemplu omul de afaceri sau femeia casnică […]. Dar dacă încercăm să determinăm de ce atracţia lumii sălbatice prevalează într-un caz şi cea a căminului, a muncii regulate şi a «datoriei» în celălalt caz, nu ne confruntăm cu probleme diferite, ci cu diverse aspecte ale aceleiaşi probleme generale" (Thomas, 1966, p. 117).

O formulare modernă a acestei concepţii o descoperim la Goffman, care afirmă la rândul său:

„Ipoteza noastră este că, pentru a înţelege diferenţa, nu diferitul trebuie să-l vedem, ci obişnuitul. Problema normelor sociale rămâne desigur în centrul analizei, dar interesul nostru va merge mai puţin spre ceea ce se abate în mod extraordinar de la comun, cât spre ceea ce derivă în mod comun din obişnuit" (Goffman, 1975, p. 150).

Excepţie notabilă în ceea ce priveşte aceste poziţii metodologice, Travis Hirschi (1969) propune să ne limităm exclusiv la o teorie a conformităţii. Pentru el, majoritatea membrilor unei societăţi dovedeşte o remarcabilă

supunere faţă de legalitate, deoarece patru factori garantează adeziunea indivizilor la normalitatea lumii sociale:

ataşamentul (forţa legăturii cu părinţii, cu profesorii şi cu cei egali);

Implicarea (importanţa timpului acordat activităţilor convenţionale care limitează timpul liber pentru a se ocupa de activităţi delincvente);

angajarea (preferinţa acordată conformităţii);

credinţa (intensitatea asentimentului faţă de atitudinile conforme).

Aceşti patru factori, care detaliază conţinutul procesului de socializare, sunt constitutivi pentru supunerea faţă de ordinea legitimă pe care majoritatea indivizilor par să o accepte fără prea multe reticenţe. Această concepţie se defineşte independent de devianţă: ea nu este nici formă de adaptare specifică, nici figură inversată a normalităţii, îndeplinind o funcţie de contrast, nici instrument al schimbării sociale. Aici infracţiunea este pur şi simplu un fenomen care se naşte atunci când împrejurările sociale îl sustrag pe un individ de sub influenţa forţelor care asigură în mod normal conformitatea şi îl fac liber să încalce prescripţiile pe care le respectă majoritatea congenerilor săi.

Originalitatea demersului adoptat de Hirschi ilustrează înainte de toate o opţiune metodologică. Elaborarea unei analize cauzale te obligă, de fapt, să precizezi factorii care permit explicaţia conduitelor medii, deci să construieşti un model de conformitate pertinent. Consecinţa acestei opţiuni, probabil mai mult decât ambiţia sa iniţială, ia aspectul unei apărări a teoriei controlului (*control theory*) tradiţional. Am văzut că numai studiile de inspiraţie marxistă mai păstrează premisele1, regăsite în mod curios în proiectul reprezentanţilor Şcolii de la Chicago: a studia devianţa pentru a dezvălui faţa ascunsă sau efectele distrugătoare ale normalităţii şi a încerca să remedieze acest lucru.

Totuşi, pentru majoritatea sociologilor contemporani

devianţa nu poate fi percepută altfel decât în raportul de complementaritate indisociabilă pe care îl întreţine cu conformitatea, fie că acest raport este conceput ca un complex funcţional (poziţia lui Parsons), fie în termenii unei relaţii de opoziţie (poziţia lui Garfinkel şi Goffman). Bourricaud rezumă foarte bine prima dintre cele două propoziţii:

„Subzistă [în conformitate] o exigenţă de *autonomie* care interzice reducerea la violenţă, constrângere şi calcul. Pentru a înţelege bine această dimensiune, trebuie să reflectăm asupra naturii procesului normativ şi să vedem cum acesta asociază indivizibil conformitatea cu devianţa […]. Nu mai este suficient să fie asigurată conformitatea, adeziunea spiritelor la câteva «credinţe» şi «sentimente» comune. Dar dacă punerea sa în aplicare presupune o procedură de sancţionare, o autoritate de arbitraj şi o putere de execuţie, dacă rigoarea sa depinde de aceste trei condiţii şi de compatibilitatea dintre ele, atunci devianţa are multe şanse să se producă, fie pentru că normele sunt prea (sau insuficient) explicite, fie pentru că arbitrajul prea (sau insuficient) tolerant” (Boudon şi Bourricaud, 1982, p. 100).

Recunoaşterea faptului că devianţa unui act nu este niciodată stabilită definitiv conduce totuşi spre un alt tip de analiză. Teoriile etichetării au pus în evidenţă elementele care intervin în interpretarea obişnuită a evenimentelor şi a conduitelor. Am prezentat cum, celor trei factori expuşi de Bourricaud, ele le adaugă patru caracteristici care intervin în elaborarea judecăţii, furnizându-i, într-un fel, materie de evaluare: rolul deviantului (este el prea sau insuficient de bine jucat?), tipul de transgresare (este prea sau insuficient de inacceptabil?), situaţia în care este observată (este ea prea sau insuficient de determinantă?), organizarea socială în interiorul căreia un act este considerat drept deviant (descrierile oficiale şi concepţiile implicite sunt prea sau insuficient de neutre şi de fidele?).

Dacă admitem că devianţa unui act nu urmează în

mod necesar constatării unei infracţiuni, ci rezultă dintr-o decizie publică care ia în considerare tipul de normă încălcată, felul pedepsei pe care acest delict îl merită şi modalitatea de reprimare cuvenită, ne putem gândi că definirea infracţiunii depinde în mod crucial de un fenomen: informaţia şi tratarea sa. Aceasta este, cel puţin, părerea unui sociolog britanic, Leslie Wilkins (1964), care plasează în centrul teoriei sale generale asupra devianţei problema informaţiei.

Locul informaţiei

Sociologia a produs o constatare: distincţia dintre actul deviant şi cel conform nu este niciodată fixă. Wilkins deduce de aici concluzia logică: putem postula existenţa unui continuum al activităţii sociale în interiorul căruia o conduită poate fi percepută, din cauza unor schimbări bruşte de circumstanţe, ca deviantă. Putem deci figura structura distribuţiei conduitelor sub forma curbei lui Gauss, marcând punctele-limită (*points of cut-off*) care reclamă recunoaşterea publică a normalităţii unei conduite (vezi figura).

Continuum al bunelor şi relelor acţiuni şi punctele-limită ale diferitelor tipuri de definiţie

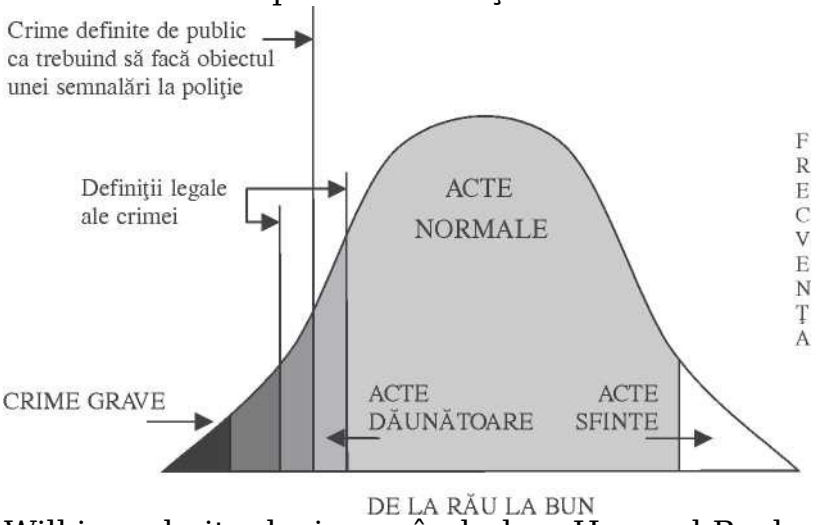

Wilkins admite deci, urmându-l pe Howard Becker, că desemnarea unui act ca fapt de devianţă necesită

formularea unei judecăţi, care se bazează pe o anumită idee despre normalitate. Dar această idee nu este niciodată foarte clară: ea trebuie precizată de fiecare dată pe baza aprecierii factorilor care concură la comiterea acestui act şi a interpretării ce se poate face despre motivele infracţiunii.

Dacă labilitatea noţiunii de normalitate este admisă de majoritatea sociologilor, unii dintre ei au încercat să înţeleagă de unde au totuşi indivizii simţul normalităţii care pare să le însufleţească conduita. Astfel, Garfinkel leagă acest simţ de utilizarea noţiunii de încredere. Şi Goffman propune înlocuirea acestei noţiuni cu cea de responsabilitate. Wilkins afirmă că, din punctul său de vedere, o altă noţiune trebuie luată în considerare: cea de predicţie. Adică sentimentul pe care îl avem despre pertinenţa asocierii stabilite între un eveniment, interpretarea sa şi efectele sale probabile.

„Deşi nimeni nu are o cunoaştere *a priori* a normalităţii, noi recunoaştem aproape instinctiv anormalitatea. Nu avem nimic altceva decât experienţa pentru a evalua ceea ce este obişnuit sau neobişnuit şi utilizăm datele pe care ea ni le furnizează pentru a opera o clasificare diferenţială. *Totul se petrece ca şi cum spiritul uman ar poseda un sistem de stocaj asociat cu un sistem de clasificare şi de integrare utilizat în scopuri subiective de predicţie şi de reglare a conduitelor conform formelor de aşteptări instituite*. Acest sistem de stocare este la baza conceptelor subiective de probabilitate […]. Nu evenimentele, ci sistemele de stocaj şi clasificare ale informaţiei formează baza conceptului subiectiv de normalitate şi de probabilitate” (Wilkins, 1964, pp. 57 – 59).

Orice judecată este în funcţie de informaţiile de care dispunem în privinţa a ceea ce judecăm. Or, după Wilkins, ansamblul acestor informaţii provin din cunoaşterea obişnuită a lumii. Din acest motiv, calitatea, cantitatea şi conţinutul lor sunt în funcţie de proximitatea socială. Cu cât un univers de conduite ne este mai străin, cu atât

poate da naştere la judecăţi *a priori*: cum percepe un locuitor din cartierele de lux existenţa celor care trăiesc la periferie?; ce ştie un cetăţean cinstit despre regulile care guvernează universul lumii interlope? Astfel, în măsura în care el admite că majoritatea membrilor unei societăţi ignoră total realitatea modului de viaţă al grupurilor marginale sau minoritare, Wilkins afirmă că judecarea devianţei depinde mai puţin de natura faptelor constatate şi mai mult de prejudecăţi şi de reprezentări (Faugeron, 1975).

Luată în sens literal, teza lui Wilkins ar putea duce la negarea ideii de societate. De aceea trebuie să presupunem că distanţa socială dintre grupurile ce o compun este în mod necesar surmontată de un principiu superior. Şi întregul proiect al sociologiei constă exact în explicarea acestui principiu. Wilkins nu duce raţionamentul până la capăt: el refuză ideea împărţirii societăţii în grupări separate şi fără legătură între ele. Dar, la el, această legătură pare să se reducă la împletirea dintre forţa şi legalitatea ordinii legitime. Ceea ce-l determină să afirme că naşterea şi difuzarea informaţiei, în particular a celei vehiculate în poliţie şi în media despre delincvenţă, creează un efect pe care el îl numeşte „de amplificare”. Pentru Wilkins, acest efect explică dimensiunea formelor de devianţă reperate, deci volumul infracţiunilor prevalente într-o societate. El adaugă că punerea în aplicare a acestei reprimări fortifică, în schimb, ideea de normalitate care o justifică.

Garfinkel şi Goffman au relevat aporiile acestei concepţii asupra normalităţii. Analizele lor dau o imagine mai puţin estompată asupra infracţiunii. Ele reamintesc că definiţia naturii deviante a unui act este în permanentă schimbare: ceea ce face o decizie publică, o alta poate desface. După cum remarcă Goffman studiind dinamica schimburilor reparatorii[44], este suficient să afirmăm că abaterea a fost îndreptată ori să apară un amendament pentru achitarea celui ce a făcut abaterea sau, invers, să

44 Cf. supra V.3.

fie refuzată motivaţia unei reparaţii sau să fie descoperite noi motive de condamnare pentru ca indivizii să confirme sau să infirme etichetarea unui act ca fiind infracţiune. Deoarece niciun enunţ nu este imposibil de modificat, este dificil, cum face Wilkins, să considerăm informaţia ca un dat brut imunizat din perspectiva interpretării şi influenţând judecata *a priori*.

Pentru Garfinkel şi Goffman, informaţia – adică elementele de descriere prelevate dintre toate cele posibile de utilizat pentru a vorbi despre un eveniment – nu este niciodată izolată de procedurile de atribuire de sens pe care aceasta le alimentează. Înscriindu-se în fluxul de comunicaţie pe care îl constituie interacţiunile, putem chiar pretinde că ea împlineşte un scop practic: a furniza argumente în favoarea verosimilităţii aserţiunilor celor care comit şi explicitează acţiunile lor. Şi aceste aserţiuni nu sunt irevocabile: nici adevărate, nici false, ele sunt pur şi simplu acceptabile sau inadmisibile după contextul receptării lor.

În perspectiva critică deschisă de cei doi sociologi, a judeca că un act reprezintă o infracţiune este un proces mai degrabă decât o blocare. Aici, raportul dintre devianţă şi conformitate stabileşte cel puţin o frontieră între normal şi patologic, care nu organizează practicile atribuirii unei semnificaţii pentru un act. Într-o anume manieră, analizele lui Garfinkel şi Goffman conduc la emiterea unei afirmaţii de ordin general: sensul faptului social[45] se stabileşte în mod necesar într-o oscilaţie constantă între normal şi patologic, între devianţă şi conformitate.

Atunci când consideră că demersul său nu constă în a se pronunţa asupra rectitudinii practicilor pe care le observă, ci în a descrie organizarea, sociologul care studiază devianţa se găseşte imediat în poziţia incomodă în care s-a aflat şi Durkheim atunci când s-a pronunţat asupra crimei: trebuia să admită normalitatea actelor

45 Cu acelaşi înţeles pe care i-l dă şi Durkheim : „Este fapt social orice manieră de a face, fixată sau nu, susceptibilă să exercite o constrângere exterioară” (Durkheim, 1977, p. 14).

ilegale sau care atentează la ordinea socială sau a conduitelor pe care le consideră, după propriile criterii de apreciere, dezgustătoare sau absurde.

Această situaţie nu este uşor de depăşit. Dar atunci când este, poate oferi concluzii importante. Într-adevăr, dacă analiza obligă să fie luată în considerare normalitatea sub forma criteriilor de judecată de care indivizii se folosesc pentru a se orienta în realizarea unei activităţi sociale, cum să nu punem sub semnul întrebării existenţa scopurilor instituite, ce fixează acţiunii norme stabile şi unanim împărtăşite, în faţa cărora indivizii se supun sub greutatea obişnuinţei? Or, a întreţine această îndoială înseamnă a acuza validitatea unuia din stâlpii obiectivităţii sociologice: caracterul constrângător al valorilor sociale.

Şi dacă persistă în contestarea rolului determinant al sistemului normativ în instituirea ordinii sociale, sociologul este confruntat cu o problemă şi mai greu de rezolvat: noţiunea de normalitate poate fi dotată cu conţinuturi practice diferite, chiar contradictorii, şi să continue să explice regularitatea conduitelor individuale şi cooperarea în acţiune?

Cu prezentarea câtorva argumente aduse în discutarea acestei probleme, vom încheia deci excursul nostru prin sociologia devianţei.

Bibliografie

Bachman C.; Lindenfeld J.; Simonin J., *Langage et communications sociales*, Hatier-Crédif, Paris, 1981.

Bourricaud F., *L'Individualisme institutionnel. Essai sur la Sociologie de Talcott Parsons*, PUF, Paris, 1977.

Cicourel A., *La Sociologie cognitive*, PUF, Paris, [1973] 1979.

Douglas J. (ed.), *Deviance and Respectability*, Basis Books, New York, 1970. Garfinkel H… A Conception of, and Experiments with, «Trust» as a Conditions of Stable Concerted Actions", OJ. Harvey (ed.), *Motivaţi on and Social Interaction*, The Ronald Press, New York, 1963.

Goffman E., *Strategic Interaction*, Basil Blackwell, Oxford, 1970.

Goffman E., *La mise en scène de la vie quotidienne [2. Les relations en public]*, Mânuit, Paris, [1972] 1973.

Landriere P.; Pharo P.; Quere L. (eds.), *La théorie de l'action*, CNRS, Paris, 1993. Luhmann N., „L'invrăisemblance de la communication", *Revue internaţionale des sciences sociales*, XXXIII (I), 1981.

Lynch M., *Scientific Practice and Ordinary Action*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Parsons T., *Eléments pour une sociologie de l'action*, Plon, Paris, 1955.

Ogien A., „La pratique du sens. La notion de pratique chez Pierre Bourdieu et Harold Garfinkel", *Revue européenne des sciences sociales*, XXIII, nr. 71, 1985. Sudnow D. (ed.), *Studies în Social Interaction*, The Free Press, New York, 1972.

Concluzii

Orice devianţă se naşte din transgresarea unei norme, adică din depăşirea acestei limite adesea imperceptibile dincolo de care un act, o atitudine sau un eveniment încetează brusc să mai fie considerate acceptabile, comprehensibile sau recognoscibile. Această definiţie generală ridică cel puţin două probleme: când, cum şi de ce se constată o transgresare?; ce este o normă?

Sociologia devianţei s-a preocupat în special să răspundă la prima dintre aceste două întrebări, acreditând ideea că reacţia socială este elementul crucial în caracterizarea unei infracţiuni. Problema naturii normei a primit un răspuns pur empiric: cel mai adesea, cercetarea s-a mulţumit să deducă existenţa unei norme pornind de la devianţa care făcea obiectul unui reperaj şi al unui tratament deja instituţionalizat. Şi este adevărat că împrejurările de acest gen nu lipsesc: crima, delincvenţa juvenilă, toxicomania, boala mentală, homosexualitatea sau marginalitatea, toate furnizează o mulţime de situaţii marcate evident de ilegalitate sau de anormalitate.

Puţin sociologi şi-au propus să ofere o definiţie prealabilă şi precisă noţiunii de normă, iar cei care au riscat au văzut imediat dificultatea sarcinii (Gibbs, 1965).

Cu atât mai mult cu cât filosofii, juriştii, psihologii, economiştii şi istoricii s-au aplecat ei înşişi asupra acestei probleme, aducând mai multă confuzie decât claritate în elucidarea ei. Astăzi nu mai poate fi vorba de găsirea *unei* definiţii a normei; putem totuşi încerca să diferenţiem utilizările date acestei noţiuni, în analiză şi în acţiune. Este chiar lucrul la care ne invită sociologia devianţei.

Dualitatea normei

Primul lucru care ne învaţă analiza sociologică despre infracţiune este exprimat într-o singură propoziţie; *devianţa este o judecată care exprimă o relaţie şi nu o stare de fapt*. Această afirmaţie nu precizează termenii care trebuie puşi în relaţie, fiecare fiind liber să opereze alegerea în funcţie de preferinţele sale teoretice. Într-un fel, acesta este sensul constatării făcute de Jean Claude Chamboredon:

„Fiecare construcţie teoretică implică într-adevăr ignorarea sistematică a ceea ce nu este construit: analiza funcţionalistă a subculturilor delincvente neglijează procesul de constituire şi rolul aparatului de represiune şi ignoră variabilitatea raportării normelor fiecărei clase la normele dominante; analizele ecologice percep raporturile de coexistenţă ca raporturi de dominaţie, dar ignoră articularea dintre raporturile sociale şi procesul formal de reprimare a delincvenţei; analizele interacţioniste descriu procesul de producere a delincvenţei juvenile, dar ignoră raportarea socială la acest proces şi fundamentul acestui raport, poziţia diferitelor clase în raport cu sistemul de represiune” (Chamboredon, 1971, p. 376).

În fapt, teoria devianţei aprobă o anumită idee despre normalitate, adică ea atribuie un conţinut de fiecare dată diferit unui sistem de norme specifice. S-a văzut că, pentru culturalişti şi funcţionalişti, acest conţinut se referă în principal la prescripţii care traduc valori particulare în practică; pentru structuro-funcţionalişti, la un amestec de valori şi de reguli de interacţiune universal împărtăşite; pentru interacţionişti, la principiile generale ale înţelegerii reciproce; pentru teoriile critice, la un

arbitrar cultural care impune o formă determinată de dominaţie.

Este deci totdeauna necesar să precizăm ce avem în minte când invocăm normele care ghidează judecata asupra devianţei unui act. Să ne referim la uzanţă: vom spune despre un individ care afirmă că doi şi cu doi fac şapte că este deviant? Vom prefera să susţinem ignoranţa sau imbecilitatea sa. Şi cum să-l numim pe cel care nu reuşeşte să-şi parcheze maşina de-a lungul unui trotuar? Vom alege cuvântul neîndemânatic sau începător mai degrabă decât deviant. Cât despre muncitorul sau funcţionarul care îşi face rău meseria, incompetent ar trebui să fie suficient. La prima vedere, se pare că putem cu mare greutate desemna drept anormală o conduită care nu corespunde cu ceea ce ar trebui să fie atunci când activitatea despre care e vorba este de natură pur tehnică.

O altă uzanţă curentă aplică termenul de deviant membrilor grupurilor definite prin trăsături fizice atipice sau prin apartenenţa lor la o „minoritate”. Dar, la drept vorbind, de ce un pitic, un blond, un bâlbâit, un evreu în Germania nazistă din anii ’30, un negru în America anilor ’60, o femeie cu faţa descoperită în Algeria anilor ’90 sau, mai general, un individ care se revoltă violent împotriva nedreptăţii ce i s-a făcut este un deviant? Aşa cum a arătat Goffman, problema nu stă atât în diferenţa manifestată de un individ, cât în raportul stabilit între atributele legate de o persoană şi un stereotip construit, primit şi difuzat1. Relevăm imediat cât de arbitrar este conţinutul a ceea ce ţine loc de normă atunci când întemeiază diferenţieri sociale pe caracteristici fizice sau pe dispoziţii culturale.

La o analiză riguroasă, judecarea devianţei n-ar trebui să se aplice decât unei acţiuni care pune în joc responsabilitatea morală a celui care o îndeplineşte şi care atrage consecinţe pentru ceilalţi. La limita acestei definiţii, noţiunea de normă se raportează la un ansamblu de criterii, fixe sau nesigure, care realizează evaluarea conformităţii în cadrul circumscris al unei activităţi.

Dar definirea noţiunii de normă nu este numai o

problemă de conţinut. Aşa cum au afirmat lucrările de sociologie a devianţei, indiferent de ceea ce normele impun sau preconizează să facă şi să gândească, indivizii se servesc de ele pentru a judeca, în funcţie de circumstanţe, oportunitatea a ceea ce fac sau a reacţiei celorlalţi. Într-adevăr, pentru a evalua perfecţiunea, autenticitatea, justeţea sau veridicitatea unui act sau eveniment, trebuie să dispunem de repere *a priori* – care sunt numite în general norme – cu ajutorul cărora putem să măsurăm apropierea sa mai mare sau mai mică de starea ideală.

Normele posedă deci o dublă natură: prescriptivă şi procedurală. Privite din punctul de vedere al substanţei lor, ele formează o codificare explicită a acţiunii care fixează, prin prescripţiile a căror respectare este controlată, un cadru stabil, deci predictibil, unei serii delimitate de relaţii sociale. Dar, văzute în dimensiunea lor formală, ele se aseamănă mai curând cu elemente constitutive ale procesului de interacţiune. Consecinţa acestei dualităţi a normei este că devianţa poate face referire la două fenomene distincte: *a încălca o prescripţie*, adică a se pune sau a fi pus în marginea unei activităţi sociale în mod tranzitoriu, sau *a nu aplica o regulă de conceptualizare*, adică a se exclude, chiar dacă numai momentan, din chiar ordinea raţionalităţii, a face să apese o îndoială asupra participării sale la umanitatea comună. Într-adevăr, a fi inteligibil, a nu părea nebun, a inspira încredere sau a fi uman sunt constrângeri cel puţin la fel de imperioase ca şi a respecta un articol de lege sau principiile de curăţenie, de igienă, de separare a sexelor sau de bună cuviinţă ori a te conforma servitudinilor ierarhiei sociale.

Al doilea lucru pe care sociologia devianţei afirmă că îl cunoaşte în privinţa infracţiunii are aspectul unei teze: *un act considerat deviant atunci când este descris cu ajutorul unor criterii care ţin de o anumită ordine normativă poate fi considerat normal atunci când este descris cu ajutorul unor criterii proprii unei alte ordini*

normative.

Această aserţiune se deduce dintr-o observaţie empirică larg împărtăşită: cei care încalcă legile şi moravurile o fac în mod organizat, respectând principiile generale (valori, convenţii, reguli de interacţiune etc.) care fundamentează ideea pe care majoritatea membrilor unei societăţi o au despre cooperarea socială. Devianţa nu se explică deci nici punând un diagnostic de personalitate patologică, nici presupunând o identitate obişnuită cu imoralitatea, nici postulând adeziunea la nişte valori speciale care prescriu inconduita. Fenomenul pare să fie de o cu totul altă complexitate.

Un ucigaş plătit nu execută decât pe bază de „contract”: dacă o compulsiune l-ar împinge să ucidă fiecare persoană pe care o întâlneşte pe stradă, ar înceta să mai inspire încredere celor care îl angajează şi ar deveni un „ucigaş în serie” obişnuit. Un patron care îşi falsifică conturile firmei pentru a-şi înşela acţionarii în privinţa stării reale a întreprinderii pe care o conduce poate să nu îşi mintă soţia şi prietenii când evocă situaţia extremă la care a ajuns. Un escroc rareori trage ţepe în hotelurile şi restaurantele mari pe care le frecventează şi niciun tropism nu-l împinge să fure un măr de pe tejgheaua unui negustor. Un criminal îşi poate respecta părinţii, îşi poate educa copiii în modul cel mai strict şi poate respecta codul de onoare al mediului în care trăieşte dând în acelaşi timp spargeri sau făcând asasinate. Un mic delincvent poate smulge poşeta unei femei în vârstă la ieşirea dintr-o clădire a poştei şi, în acelaşi timp, o poate ajuta cu bani pe bunica sa sau poate face morală frăţiorului său care refuză să meargă la şcoală. Un drogat poate justifica încălcarea ordinii publice, dar şi problemele personale, afirmându-şi hotărârea de a înceta. Nimic nu ne forţează să gândim că faptul de a încălca o serie de norme ne interzice să împărtăşim aceleaşi valori cu cei care cu niciun preţ nu ar vrea să le încalce.

Astfel, a recunoaşte că devianţii participă din plin la universul normalităţii, încălcând în acelaşi timp regulile

sale, ne poate conduce pur şi simplu să afirmăm că ei se găsesc într-o situaţie paradoxală: ei au de surmontat incompatibilităţile practice care se nasc din contradicţia dintre registrele de interpretare a acţiunii. Şi, într-adevăr, cum poţi fura şi pretinde că eşti om cinstit? Cum poţi ucide respectând principii morale? Cum te poţi droga negând anormalitatea acestui obicei? David Matza (1969) a propus o soluţie judicioasă pentru această problemă: pentru a depăşi contradicţiile în care se găseşte, contravenientul neutralizează, momentan şi în funcţie de circumstanţe, referirea la unul sau la celălalt registru de interpretare (cel al normalităţii şi cel al devianţei) de care se serveşte pentru a-şi concepe şi a-şi explica acţiunea2.

Dar acest răspuns nu este cu totul convingător. El nu permite în special eliminarea unei probleme delicate. Dacă am admite că este normal să ucizi, să furi, să violezi, să minţi, să trădezi, să nu respecţi angajamentele, să contrazici, să insulţi pe celălalt sau să-i lezezi sentimentele, am putea să mai descriem o lume socială în care indivizii s-ar înţelege şi ar coopera? Două teze aparent antinomice se întâlnesc deci în această a doua lecţie a sociologiei devianţei. Un mod de a le uni, fără a cădea în relativism, este conţinut într-o idee: cea a pluralităţii ordinilor normative.

Pluralitatea ordinilor normative

Cum este posibilă ordinea socială? Celebrei întrebări a lui Hobbes sociologia i-a substituit o alta: cum se menţine şi se reproduce un grup social? Pentru Max Weber, societăţile moderne sunt grupări politice a căror unitate este garantată de o instanţă de conducere: statul. Sursă unică a dreptului, căruia îi sunt supuşi cetăţenii săi, şi deţinător al monopolului „violenţei fizice legitime” (poliţie, armată, justiţie etc.), care permite punerea în aplicare a acestui drept, această instanţă asigură supunerea tuturor membrilor societăţii faţă de aceeaşi dominaţie. Dar Weber nu deduce că integralitatea conduitelor individuale este guvernată de ordinele legale şi frica de represiune.

Dimpotrivă, faptul că schimburile între membrii unei societăţi se desfăşoară în mod paşnic şi fără rupturi evidente se datorează, după părerea lui, mecanismelor de control şi coordonare care nu ţin de ceea ce el numeşte „dreptul etatic”:

„… evident, noi respingem punctul de vedere conform căruia nu se poate vorbi despre «drept» decât acolo unde există o constrângere juridică garantată de puterea politică. Din punct de vedere practic, nu avem niciun motiv să credem aceasta. Din contra, vorbim despre «ordinea juridică» peste tot unde trebuie să ţinem seama de întrebuinţarea oricăror metode de coerciţie, fizice sau psihice, şi unde această întrebuinţare este în mâinile unui aparat de coerciţie, adică a uneia sau mai multor persoane care sunt gata să se folosească de ele, în cazul în care s-ar produce o stare de fapt care ar justifica intervenţia lor. Adică, peste tot unde există un anumit tip de identitate socială destinată exercitării constrângerii juridice” (Weber, 1971, p. 327).

În spiritul lui Weber, noţiunea de constrângere juridică se aplică deci oricărei jurisdicţii care are putere asupra celor care îi recunosc o competenţă în domeniul rezolvării conflictelor şi al sancţionării unui anumit tip de infracţiune. Aceste jurisdicţii sunt de diverse naturi: decizia părinţilor sau a unui consiliu de familie, tribunalul religios, adunarea naşilor Mafiei, comisia de disciplină a unui partid sau a unei asociaţii, consiliul de administraţie al unei întreprinderi, direcţia centrală administrativă etc. Pentru Weber, dacă este un atribut incontestabil ai dreptului etatic, constrângerea juridică este de asemenea atribut al altor două instanţe de reglementare: cutuma şi convenţiile, adică aceste forme de obligare, codificate sau nu, care guvernează toate împrejurările vieţii. Ar exista deci raporturi sociale guvernate de un anumit tip de drept care nu ar fi promulgat de stat, impus de organele sale, şi ale cărui infracţiuni nu ar fi deferite tribunalelor. După părerea sa, aceste raporturi ar forma, mai mult decât cele avute în vedere de sancţiunile oficiale, esenţa stabilităţii şi

permanenţei societăţilor.

Deşi Weber susţine ideea că diferitele forme de drept coexistă în sânul aceleiaşi societăţi, el admite în acelaşi timp existenţa unei ierarhii între aceste diferite niveluri de jurisdicţie, în fruntea acesteia el plasând pe cel mai cuprinzător dintre ele: statul. De aceea, el poate afirma liniştit că varietatea sistemelor normative nu contravine unităţii societăţii.

nu este suficient ca un comportament de o anumită natură să fie pur şi simplu «aprobat» sau «dezaprobat», chiar dacă aceasta o face un număr mare de indivizi, ci trebuie ca posibilitatea unei astfel de atitudini să existe în «mediul particular» al persoanei care acţionează şi [acest mediu] poate consta în legături profesionale, familiare, de vecinătate, corporative, etnice, religioase, politice sau de alt fel, oricât de slabe ar fi" (Weber, 1971, p. 336).

Această schiţare a concepţiei pluraliste a dreptului o găsim şi la Durkheim. Ne amintim că, pentru el, acţiunea individuală este cizelată de manierele de a face şi de a gândi care constrâng acţiunea şi care se traduc prin norme de conduită. Dar el adaugă că, printre aceste norme, există două categorii. Într-adevăr, într-o primă definiţie, Durkheim descoperă principiul constrângerii în rezistenţa pe care factorul social o opune celui care nu-i respectă caracterul necesar. Normele se confruntă atunci cu sancţiunea care le însoţeşte în mod necesar, fie că ea emană dintr-un articol de lege sau din faptele însele. Într-o a doua etapă, Durkheim notează că obligaţia este de asemenea produsul dorinţei fiinţei în acord cu binele şi cu datoria3. Atunci normele se aseamănă mai degrabă cu nişte principii de corecţie care orientează îndeplinirea acţiunii. Constatăm astfel că noţiunea de normă de conduită este privită simultan din unghiul determinării sociale şi din unghiul caracteristicilor sale morale.

După cum se ştie, Durkheim n-a fost niciodată dispus să admită că dispersarea constrângerii în mai multe centre care operează la nivelul grupurilor restrânse sau al „asociaţiilor" poate provoca destrămarea societăţii. Pentru

el, unitatea entităţii sociale este asigurată de existenţa unui sistem global de obligaţii care se impune tuturor membrilor săi prin nenumărate instituţii (familie, religie, şcoală, armată, întreprindere etc.). Pe această bază, el poate afirma că:

„… noi găsim în sânul fiecărei societăţi o pluritate de morale care funcţionează în paralel […]. Acest particularism moral, dacă putem vorbi astfel, care este nul în morala individuală, apare în morala domestică, pentru a atinge apogeul în morala profesională, a se afla în declin odată cu morala civică şi pentru a dispărea, din nou, odată cu morala care reglementează raporturile dintre oameni” (Durkheim, 1995, p. 45).

Durkheim nu crede că este deplasat să afirmăm că un acelaşi individ se raportează de fiecare dată la tipuri diferite de morală. Astfel, activitatea socială s-ar baza pe fundamente diferite când este vorba de a fi mamă, soţ sau fiu (morala domestică); funcţionar, patron, comerciant sau muncitor (morala profesională); cetăţean, militant sau sindicalist (morala civică) sau pur şi simplu o fiinţă umană (morala individuală). Dar, deşi recunoaşte existenţa moralelor particulare, Durkheim, contrar a ceea ce postulează determinismul radical pe care-l apără, n-a reuşit să unifice aceste lumi diverse într-o entitate care să le înglobeze pe toate fără contradicţie şi fără rest.

Antropologia juridică a reluat problema raportului dintre societatea globală şi pluralitatea ordinilor normative. Evocăm aici aceste lucrări deoarece ele trasează un drum care ne permite să ieşim din opoziţia dintre tot şi părţile sale, fără a cădea în relativism. Antropologii dreptului afirmă că: a contopi particularismele grupurilor elementare într-o entitate unică – statul, în cazul societăţilor moderne – nu este o condiţie necesară pentru menţinerea şi perpetuarea unităţii unei societăţi. Cum argumentează ei?

Se ştie că, la origine, antropologia se consacra cu stricteţe studierii societăţilor „tradiţionale”. În acest cadru, problema unităţii grupului social se rezolva rareori

prin raportarea la un drept etatic administrat de o instanţă juridică separată. Dimpotrivă, reglarea conduitelor individuale se confundă cu formele elementare ale organizării sociale; reproducerea ordinii provine dintr-o supunere mecanică faţă de norme care îşi impun constrângerea în toate domeniile existenţei.

Studiind integrarea societăţilor tradiţionale în ordinea regimurilor colonialiste, antropologii au pus totuşi sub semnul întrebării ideea că societăţile fără stat ar ignora dreptul. Acest demers este uşor de înţeles când ne amintim tipul de problemă care îi preocupa: în ce condiţii dreptul francez, englez sau olandez poate aborda diferendele care ţin de cutume locale? De exemplu, cum să judecăm pe baza codului nostru civil repudierea unei a treia soţii, redistribuirea bunurilor care alcătuiesc dota (animale, obiecte rituale, drepturi de utilizare diverse etc.) şi poziţia progeniturii în descendenţă? Cum să rezolvăm litigiile provocate de războaiele tribale? Sau cum să dăm o soluţie dreaptă în domeniul contestaţiilor legate de practicile vrăjitoriei? Situaţia colonială evidenţiază cu toată claritatea opoziţia dintre sistemul de norme care prevalează într-un grup elementar şi cel în vigoare în entitatea care reuneşte aceste grupuri (Balandier, 1967).

Făcând inventarul acestor opoziţii şi analizându-l, antropologii au descoperit în miezul societăţilor tradiţionale existenţa unor proceduri de justiţie analoage formal cu cele pe care le organizează dreptul raţionalizat al societăţilor occidentale (Glückman, 1965). Ei au extins deci definiţia noţiunii de drept. Pentru antropologia juridică, aceasta se referă mai puţin la căutarea adevărului şi a dreptăţii şi mai mult la definirea mecanismelor care asigură rezolvarea conflictelor astfel încât să garanteze permanenţa şi stabilitatea ordinii sociale. Or, dacă admitem că această ordine se construieşte şi se reproduce mai întâi în mijlocul grupurilor restrânse a căror reunire ar constitui o societate, înseamnă că trebuie să percepem dreptul – sau procedurile de natură juridică – la fiecare dintre aceste niveluri elementare ale cooperării sociale.

Aceasta este perspectiva a ceea ce s-a numit concepţia pluralistă a dreptului (Rouland, 1988, pp. 78 – 98) şi credem că sociologia devianţei ar avea numai de câştigat dacă s-ar inspira din ea. Vom semnala deci în mod succint câteva idei.

Viziunea pluralistă a dreptului concepe în mod dinamic opoziţia dintre norme locale şi norme generale. În această perspectivă, antropologul american Paul Bohannan (1965) stabileşte o distincţie între normă, cutumă şi drept. El afirmă mai întâi că:

„Dreptul trebuie să fie diferenţiat de tradiţie şi de model şi, mai ales, de normă şi de cutumă. O normă este o regulă, mai mult sau mai puţin explicită, exprimând dimensiunea obligaţiei caracteristice relaţiilor dintre fiinţele umane. Cutuma este un corp de norme de acest tip – incluzând devianţele obişnuite şi acomodamentele cu normele – care este efectiv respectată în majoritatea timpului" (Bohannan, 1965, p. 34).

Dar la ce serveşte dreptul dacă tradiţia este suficientă pentru necesităţile de reglementare ale conduitelor individuale? Pentru Bohannan, prescripţiile legale care formează un aparat de justiţie sunt o serie de norme care fac obiectul unei „duble instituţionalizări": ele sunt făcute publice (instituţionalizate) prima dată prin cutumele unui grup restrâns şi a doua oară atunci când sunt reluate şi integrate în ordinea juridică a colectivităţii, fiind dotate, între timp, cu proprietăţi universale. Dreptul este deci un edificiu instituţional în perpetuă remaniere: el fixează o anumită stare de legătură între normele locale şi cele generale. Şi pentru că o mişcare de ajustare de acest tip există, este posibil să afirmăm că membrii unei societăţi globale acceptă legitimitatea unor asemenea reguli ale jocului.

Antropologul american Leopold Pospisil (1971) duce mai departe această teză. Pentru el, fiecare grup care face parte dintr-o societate trebuie conceput ca un subsistem ce asigură în mod autonom reglarea conduitelor membrilor săi. El deduce deci că, în măsura în care orice societate

este în mod necesar compozită, ea acoperă o „multiplicitate de niveluri de jurisdicţie”, impunând norme specifice, mai mult sau mai puţin bine integrate într-un sistem global după gradul de centralizare care prevalează într-o anumită societate. Această precizare îl conduce spre o definiţie obiectivă a domeniului dreptului:

„Nu toate deciziile luate într-o societate sunt legale, ci doar cele care corespund lui *jus*, aceste principii de control social conţinute în deciziile unei autorităţi legale – şef de clan sau de trib, oligarhie la putere, consiliu al bătrânilor, rege, judecător modern – despre care se admite că au o aplicare universală (la toate „cazurile asemănătoare”), sunt valabile pentru o relaţie socială între două părţi legate prin drepturi şi îndatoriri care formează o *obligatio* şi se bazează pe o sancţiune de natură fizică (corporală sau economică), psihologică sau socială” (Pospisil, 1971, p. 342).

Această definiţie are meritul generalităţii, dar ea prezintă inconvenientul de a şterge orice diferenţă între dreptul etatic şi drepturile grupurilor elementare. Pentru a reduce această confuzie, un antropolog britanic, d-na Sally Falk-Moore (1978) propune abordarea dreptului dintr-o perspectivă mai deschisă. Ea preconizează să numim „proces de reglementare” cele mai mici forme de organizare a controlului social care operează prin intermediul normelor explicite, care nu sunt valabile decât în cadrul unei activităţi specifice (regulamente de atelier sau de instituţie; precepte ale grupurilor religioase; coduri de onoare ale crimei organizate sau ale delincvenţei de stradă; instrucţiuni, ordine, maxime şi recomandări oferite într-un anumit context de acţiune) şi să rămânem la convenţia lexicală care rezervă termenul de „drept” practicilor juridice direct legate de stat şi care-i afectează pe membrii societăţii doar în calitatea lor de „cetăţeni”. Ea respinge deci noţiunea de nivel de jurisdicţie, utilizată de Pospisil, afirmând că aceasta ignoră ierarhia în care se înscriu aceste niveluri şi nu explică disparităţile lor de natură şi de domeniu de aplicaţie. În concluzie, Falk-Moore

adoptă o poziţie apropiată de cea a lui Max Weber, considerând nivelurile de jurisdicţie infralegale ca nişte „situri de reglementare” (*sites of réglementation*) care fac parte dintr-un ansamblu mai vast, statul, care le include pe toate, garantându-le condiţii de exercitare fără a le dicta detaliul infinităţilor de modalităţi de reglare a acţiunii.

„Când dreptul, aşa cum se prezintă el în societăţile moderne, este perceput teoretic în cadrul unei analize sociologice a fenomenului reglementării, el poate fi înţeles ca produs al unui stat şi al organelor sale – care formează, în teorie, o superstructure –, adică al celei mai inclusiviste organizaţii şi al ramurilor sale asociate. Din acest punct de vedere, dreptul unui stat central este pur şi simplu un fel de reglementare care emană dintr-un singur gen de organizare” (Falk-Moore, 1978, pp. 27 – 28).

Teza pluralităţilor ordinilor normative sugerează astfel că înseşi formele de activitate socială îl obligă pe individ să se raporteze la tipuri de reglementare diferite: normele locale guvernează în mod legitim domeniul intim şi cel particular, iar normele generale guvernează în mod la fel de legitim conduitele publice care leagă indivizii în calitate de membri ai aceleiaşi societăţi.

Într-un fel, domeniile de pertinenţă ale normelor variază odată cu utilizarea – locală sau generală – cărora le sunt destinate. Şi incompatibilitatea dintre ele nu se poate naşte decât în situaţii extreme, adică rare şi improbabile, de confuzie sau de conflict.

Putem aplica acest principiu problemei conformităţii conduitelor individuale. Acesta este lucrul pe care îl face sociologia devianţei atunci când afirmă că un criminal, un nebun, un marginal sau un toxicoman sunt asemănători cu noi, deşi comit acte care ne deranjează, ne irită, ne indignează sau ne repugnă. Din perspectiva deschisă de teza pluralităţii ordinilor normative, această afirmaţie nu prezintă niciun inconvenient deoarece nu duce nici spre relativism, nici spre respingerea ideii de unitate a societăţii.

La finalul acestei lucrări, se impune modestia:

sociologia devianţei nu poate pretinde să furnizeze o explicaţie a fenomenului infracţiunii sau o descriere definitivă a anormalităţii. Argumente incontestabile împiedică întotdeauna realizarea acestor proiecte: când unii acuză confuziile cauzate de caracterul arbitrar al definiţiilor oficiale date crimelor şi delictelor, alţii amintesc că ideea pe care ne-o facem despre normalitate nu este destul de stabilă pentru a ne permite să ne pronunţăm în mod hotărât asupra conformităţii unui act.

Această slăbiciune a fost transformată în avantaj. Respingând ideea că ar exista clase „naturale" de conduite deviante, analiza sociologică ne îndeamnă să reţinem această constatare: a vrea să explici infracţiunea înseamnă a descoperi ireductibila inconstanţă a judecăţilor de devianţă şi uimitoarea versatilitate pe care o manifestă folosirea criteriilor de care se servesc oamenii pentru a elabora şi formula aceste judecăţi.

Pentru că ne îndreaptă privirea spre incertitudinea constitutivă manierelor noastre de a face şi de a gândi şi pentru că ne invită să punem sub semnul îndoielii concepţiile noastre prea rigide despre normalitate, sociologia devianţei ne apare ca o disciplină care ar fi utilă oricărui sociolog sau jurist care ar accepta un atare examen. Tocmai de aceasta a încercat prezenta carte să-i convingă.

Bibliografie

Bohannan P., „The Differing Realms of the Law", Nader L. (ed.), „The Ethnography of Law", *American Anthropologist*, 67 (2), 1965.

Chazel F.; Commaille J. (eds.), *Normes juridiques et régulation sociale*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1991.

Durkheim E., *Leçons de sociologie*, PUF, Paris, [1950] 1992.

Gibbs J., „Norms. The Problem of Definition and Classification", *American Journal of Sociology*, 70 (4), 1965.

Rouland N., *Anthropologie juridique*, PUF, Paris,

1988.

Bibliografie generală

Abell P., „Homo sociologicus: Do We Need Him/Her?”, *Sociological Theory*, 9 (2), 1991.

Bachman C. şi Coppel A., *Le Dragon domestique*, Albin Michel, Paris, 1989.

Bachman C., Lindenfeld J. şi Simonin J., *Langage et communications sociales*, Hatier-Crédif, Paris, 1981.

Barré M.D., „Toxicomanie et délinquance: du bon usage de l’usager de produits illicites”, CESDIP, *Études et données pénales*, 70, 1994.

Beccaria C., *Des délits et des peines*, Flammarion, Paris, (1764) 1991.

Becker G., „Crime and Punishment: An Economic Approach”, *Journal of Political Economy*, 76 (2), 1968.

Becker G. şi Murphy K., „A Theory of Rational Addiction”, *Journal of Political Economy*, 96 (4), 1988.

Becker H., „Becoming a Marihuana User”, *American Journal of Sociology*, 59, 1953.

Becker H., *Outsiders*, trad.fr.: A.M. Métaillé, Paris, (1963, 1973) 1985.

Bennett R., „Routine Activities: A Cross-National Assessment of a Criminological Perspective”, *Social Forces*, 70 (1), 1991.

Berthelot J.-M., *1895 Durkheim. L’avènement d’une sociologie scientifique*, Presses Universitaires du Mirail, 1995.

Besnard P., *L’Anomie*, PUF, Paris, 1987.

Biernacki P., *Pathways from Heroin Addiction*, Temple, Philadelphia, 1986.

Birkberk C. şi Lafree G., „The Situaţional Analysis of Crime and Deviance”, *Annual Review of Sociology*, 19, 1993.

Blau J. şi Blau P., „The Cost of Inequality: Metropolitan Structure and Violent Crime”, *American Sociological Review*, 47 (1), 1982.

Bohannan P., „The Differing Realms of the Law”, Nader L. (ed.), „The Ethnography of Law”, *American*

Anthropologist, 67 (2), 1965.

Boudon R., *L'Analyse mathématique des faits sociaux*, Plon, Paris, 1967.

Boudon R. şi Bourricaud F., *Dictionnaire critique de la sociologie*, PUF, Paris, 1982.

Boudon R., „L'acteur social est-il şi irrationnel (et şi conformiste) qu'on le dit?", *Individu et justice sociale*: *autour de John Rawls*, Le Seuil, Paris, 1988.

Bourdieu P., *Le Sens pratique*, Mânuit, Paris, 1980.

Bourricaud F., *Esquisse d'une théorie de l'autorité*, Plon, Paris, 1961.

Bourricaud F., *L'Individualisme institutionnel*, PUF, Paris, 1977.

Bouveresse J., *L'Homme probable*, l'Eclat, Combas, 1993.

Braithwaite J., *Inequality*, *Crime and Public Policy*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1979.

Braithwaite J., *Crime*, *Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

Briar S. şi Piliavin I., „Delinguency, Situaţional Inducements, and Commitment to Conformity", *Social Problems*, 13 (1), 1965.

Brochier H., „Rationalité économique", *Encyclopædia Universalis*, Paris, 1989.

Burgess R. şi Akers R., „A Differenţial Associaţion-Reinforcement Theory of Criminal Behavior", *Social Problems*, 14 (2), 1966.

Castel R., *Le Psychanalysme*, Maspéro, Paris, 1973.

Castel R., *La Gestion des risques*, Mânuit, Paris, 1981.

Castel R. *et al.*, *Les Sorties de la toxicomanie*, Editions Universitaires, Fribourg, 1998.

Castel R., *Les Métamorphoses de la question sociale*, Fayard, Paris, 1995.

Chamboredon J.C., „La délinquance juvénile, essai de reconstruction d'objet", *Revue française de sociologie*, XII, 3, 1971.

Chauvenet A., Orlic F., Benguigui G., *Le Monde des*

surveillants de prison, PUF, Paris, 1994.

Chazel F., „Norme (sociale)”, *Encyclopédie universelle de philosophie*, PUF, Paris, 1991.

Chazel F. şi Commaille J. (eds.), *Normes juridiques et régulation sociale*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1991.

Cicourel A., *The Social Organization of Juvenile Justice*, J. Wiley, New York, 1968.

Cicourel A., *Cognitive Sociology*, Baltimore, Penguin, 1973 (trad.fr.: *La Sociologie cognitive*, PUF, Paris, [1973] 1979).

Clark A. şi Gibbs J., „Social Control: a Reformulation”, *Social Problems*, 12 (4), 1965.

Clinard M., „Criminological Research”, Merton R., Broom L. şi Cottrell L.S. (eds.), *Sociology Today*, Harper Torchbook, New York, 1959.

Cloward R., „Illegitimate Means, Anomie, and Deviant Behavior”, *American Sociological Review*, 24 (2), 1959.

Cloward R. şi Ohlin L., *Delinguency and Opportunity*, The Free Press, New York, 1960.

Cohen A., *Delinguent Boys*, The Free Press, New York, 1955.

Cohen A., „Multiple Factors Approaches”, Wolfgang M., Savitz L. şi Johnston N. (eds.), *The Sociology of Crime and Delinguency*, J. Wiley, New York, 1962.

Cohen A., „The Sociology of the Deviant Act: Anomie Theory and Beyond”, *American Sociological Review*, 30 (1), 1965.

Cohen A., *La Déviance*, Duculot, Gembloux, 1971.

Cohen L. şi Felson M., „Social Change and Crime Rate Trends: a Routine Activity Approach”, *American Sociological Review*, 44 (4), 1979.

Colvin M. şi Pauly J., „A Critique of Criminology: Toward an Integrated Structural-Marxist Theory of Delinguency Production”, *American Journal of Sociology*, 89 (3), 1983.

Cornish D. şi Clarke R., „Understanding Crime

Displacement: An Application of Rational Choice Theory", *Contemporary Sociology*, 25 (4), 1987.

Coser L., *The Functions of Social Conflict*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1956.

Coulter J., *Mind în Action*, Polity Press, Oxford, 1989.

Cusson M., *Croissance et décroissance du crime*, PUF, Paris, 1990.

Daniels A., „Normal Mental Illness and Understandable Excuses", *American Behavioral Scientist*, 14, 1970.

Davis M., „Time and Punishment: An Intertemporal Model of Crime", *Journal of Political Economy*, 96 (2), 1998.

Desrosières A., *La Politique des grands nombres*, La Découverte, Paris, 1993.

Donzelot J., *La Police des familles*, Mânuit, Paris, 1977.

Douglas J. (ed.), *Deviance and Respectability*, Basic Books, New York, 1970.

Douglas J. (ed.), *Understanding Everyday Life*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1971.

Douglas M., *Ainşi pensent les institutions*, Usher, Paris, 1989.

Dubin R., „Deviant Behavior and Social Structure: Continuities în Social Theory", *American Sociological Review*, 24 (2), 1959.

Durkheim E., *Les Règles de la méthode sociologique*, PUF, Paris, [1895] 1997.

Durkheim E., *L'Education morale*, Alcan, Paris, [1922] 1995.

Durkheim E., *Sociologie et philosophie*, PUF, Paris, [1925] 1963.

Durkheim E., *Leçons de sociologie*, PUF, Paris, [1950] 1995.

Elster J., *Le Laboureur et ses enfants*, Mânuit, Paris, [1983 – 1984] 1986.

Emerson R. şi Pollner M., „Dirty Work Designations: Their Features and Conséquences in a Psychiatric

Setting", *Social Problems*, 23 (2), 1976.

Emerson R., „On Last Resort", *American Journal of Sociology*, 87 (1), 1981.

Erikson K., „Notes on the Sociology of Deviance", Scheff T. (ed.), *Mental Illness and Social Process*, Harper and Row, New York, 1967.

Facy F. şi Laurent F., „Actualités épidémiologiques en toxicomanie", *La revue du practicien*, vol. 6, nr. 189, 5.10.1992.

Falk-Moore S., *Law as Process*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1978.

Faugeron C. *et al.*, *De la déviance et du contrôle social* (*représentations et attitudes*), DGRST, Paris, 1975.

Feldman H., „Ideological Supports to Becoming and Remaining an Heroin Addict", *Journal of Health and Social Behavior*, 9, 1968.

Ferri E., *La Sociologie criminelle*, Alcan, Paris, 1905.

Festinger L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Evanston, New York, 1957.

Finestone H., „Cats, Kicks and Color", *Social Problems*, 5, 1957.

Forse M., *L'Analyse structurelle du changement social*, PUF, Paris, 1991.

Foucault M., *Histoire de la folie à l'âge classique*, Gallimard, Paris, 1972.

Foucault M., *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1975.

Garfinkel H., „Conditions of Successful Degradation Ceremonies", *American Journal of Sociology*, 25 (6), 1956.

Garfinkel H., „A Conception of, and Experiments with, «Trust» as a Condition of Stable Concerted Actions", OJ. Harvey (ed.), *Motiv*ation *and Social Interaction*, The Ronald Press, New York, 1963.

Garfinkel H., *Studies în Ethnomethodology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1967.

Garfinkel H., „Respecification...", G. Button (ed.), *Ethnomethodology and the Human Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Gibbs J., „Norms. The Problem of Definition and Classification”, *American Journal of Sociology*, 70 (4), 1965.

Gibbs J., „Social Control, Deterrence, and Perspectives on Social Order”, *Social Forces*, 56 (2), 1977.

Gibbs J., „The State of Criminological Theory”, *Criminology*, 25 (4), 1987.

Glaser D. şi Rice K., „Crime, Age, and Employment”, American *Sociological Review*, 24 (5), 1959.

Glückman M., *Politics, Law and Ritual în Tribal Africa*, Basil Blackwell, Oxford, 1965.

Glueck E. şi S., *Unraveling Juvenile Delinguency*, The Commonwealth Fund, New York, 1950.

Glueck E. şi S., *Physique and Delinguency*, Harper and Row, New York, 1956.

Glueck E. şi S., *Délinquants en herbe*, E. Vitte, Lyon, 1956.

Glueck E. şi S., *Ventures în Criminology*, Tavistock, Londra, 1964.

Goffman E., *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday Anchor Books, New York, 1956 (trad.fr.: *La Mise en scène de la vie quotidienne*; *1. La présentation de soi*, Mânuit, Paris, 1973).

Goffman E., *Asiles*, Mânuit, Paris, (1961) 1968.

Goffman E., „Role Distance”, *Encounters*, Bobbs Merrill, Indianapolis, 1961.

Goffman E., *Stigmate*, Mânuit, Paris, (1963) 1975.

Goffman E., *Strategic Interaction*, Basic Blackwell, Oxford, 1970.

Goffman E., *Relations in Public*, Basic Books, New York, 1971 (trad.fr.: *La Mise en scène de la vie quotidienne*; *2. Les Relations en public*, Mânuit, Paris, 1973).

Goffman E., *Frame Analisys*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1974 (trad.fr.: *Les Cadres de l’expériénce*, Mânuit, Paris, 1991).

Goffman E., *Forms of Talk*, Basil Blackwell, Oxford, 1981 (trad.fr.: *Façons de parler*, Mânuit, Paris, 1987).

Goffman E., „The Interaction Order”, *American Sociological Review*, 48 (1), 1983.

Göring C., *The English Convict*, His Majesty’s Stationery Office, Londra, 1913.

Grafmeyer Y. şi Joseph I., *L’École de Chicago*, Aubier, Paris, 1979.

Granger G.G., *La Science et les sciences*, PUF, Paris, 1993.

Hagan J., Gillis A.R. şi Simpson J., „The Class Structure of Gender and Delinguency: Toward a Power-Control Theory of Common Delinguent Behavior”, *American Journal of Sociology*, 90 (6), 1985.

Halbwachs M., *La Théorie de l’homme moyen. Essai sur Quételet et la statistique morale*, Paris, Alcan, 1912.

Hamid A., „The Political Economy of Crack-Related Violence”, *Contemporany Drug Problems*, 1990.

Hannerz U., *Explorer la ville*, Mânuit, Paris, 1983.

Hanson B. *et al.*, *Life With Heroin*, Lexington Books, Lexington, 1985.

Hechter M., „Should Values Be Written Out of the Social Scientist’s Lexicon?”, *Sociological Theory*, 9 (2), 1991.

Heritage J., „Ethnomethodology”, în Giddens A. şi Turner J. (eds.), *Social Theory Today*, Polity Press, Cambridge, 1987.

Herpin N., *Les Sociologues américains et le siècle*, PUF, Paris, 1970.

Herpin N., *L’Application de la loi*, Seuil, Paris, 1977.

Hindess B., „Rationality and Modern Society”, *Sociological Theory*, 9 (2), 1991.

Hirschi T. şi Selvin H., *Recherches en délinquance*, Mouton, Haga, 1975.

Hirschi T., *Causes of Delinguency*, University of California Press, Berkeley, 1969.

Hirschman A., *Vers une économie politique élargie*, Mânuit, Paris, 1986.

Hooton E., *Crime and the Man*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1939.

Janowitz M., „Sociological Theory and Social Control”, American *Journal of Sociology*, 81 (2), 1975.

Kamin L., „Is Crime in the Genes? The Answer May Depend on Who Chooses What Evidence”, *Scientific American*, 254 (2), 1986.

Karsenti B., *L'Homme total*, PUF, Paris, 1997.

Kopp P., „Consommation de drogues et efficacité des politiques publiques”, *Revue économique*, 45 (6), 1994.

Lascoumes P., „Une humble et sévère machine, à moudre quels grains?”, *Pouvoirs*, 55, 1990.

Leaute J., „Criminologie”, *Encyclopædia Universalis*, vol. 6, 1989.

Leclerc G., *L'observation de l'homme*, Seuil, Paris, 1979.

Lemerţ E., *Social Pathology*, McGraw Hill, New York, 1951.

Lemerţ E., *Human Deviance, Social Problems and Social Control*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1967.

Lert F. şi Fombonne E., *La Toxicomanie. Vers une évaluation de ses traitements*, La documentation française, Paris, 1989.

Lindesmith A., *Addiction and Opiates*, Aldine, New York, 1947.

Linton R., *The Study of Man*, Appleton Century, New York, 1936 (trad.fr: *De l'homme*, Mânuit, Paris, 1968).

Lombroso C., *L'Homme criminel*, Alcan, Paris, [1876] 1895.

Lombroso C., *Le crime. Causes et remèdes*, Schleicher Frères, Paris, 1889.

Luhmann N., „L'Invrăisemblance de la communication”, *Revue internaţionale des sciences sociales*, XXXIII (1), 1981.

Lynch M., „Accommodation Practices: Vernacular Treatment of Madness”, *Social Problems*, 31 (2), 1983.

Lynch M., *Scientific Practice and Ordinary Action*, Cambridge U.P., Cambridge, 1993.

Maillard de J., *Crimes et lois*, Flammarion, Paris, 1994.

Malinvaud E., *Voies de la recherche macroéconomique*, O. Jacob, Paris, 1991.

Manouvrier L., „Questions préalables dans l'étude comparative des criminels et des honnêtes gens", *Déviance et société*, 10 (3), 1986.

Marx G., „L'agent provocateur et l'indicateur", *Sociologie du travail*, 3, 1973.

Marx G., „Ironies of Social Control: Authorities as Contribuitors to Deviance through Escalation, Nonenforcement and Covert Facilitation", *Social Problems*, 27, 1980.

Matza D. şi Sykes G., „Juvenile Delinguency and Subterranean Values", *American Sociological Review*, 26, 1961.

Matza D., *Delinguency and Drift*, Wiley, New York, 1964.

Matza D., *Becoming Deviant*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1969.

McHugh P., *Defining the Situation*, Bobbs-Merrill, New York, 1968.

McHugh P., „A Common Sense Conception of Deviance", Douglas J. (ed.), *Deviance and Respectability*, Basic Books, New York, 1970.

McHugh P., Raffel S., Foss A. şi Blum A., *On the Begining of Social Inquiry*, Routledge & Kegan Paul, Routledge, 1974.

Mead G., „The Psychology of Criminal Justice", *American Journal of Sociology*, 23, 1928.

Mead G.H., *Mind, Self and Society*, 1934 (trad.fr.: *L'esprit, le soi et la société*, PUF, Paris, 1963).

Mendras H., *Eléments de sociologie*, A. Colin, Paris, 1975.

Merton R.K., „Social Structure and Anomie", American *Sociological Review*, 3, 1938, pp. 675 – 682 (trad.fr.: *Eléments de théorie et de méthode sociologique*, Plon, Paris, [1957] 1965).

Merton R.K., „The Role-Set: Problems în Sociological Theory", *The British Journal of Sociology*, VIII (2), 1957.

Merton R.K., „Social Conformity, Deviation, and Opportunity-Structures”, *American Sociological Review*, 24 (2), 1959.

Mongin P., „Simon, Stigler et les théories de la rationalité limitée”, *Informations sur les sciences sociales*, 25 (3), 1986.

Nadel S., *La Théorie de la structure sociale*, Mânuit, Paris, 1970.

Nahas G., *Drogues et société*, Masson, Paris, 1990.

O'Keefe D., „Ethnomethodology”, *Journal of Theory of Social Behaviour*, 9 (2), 1980.

Ogien A., „L'ordre de la désignation”, *Revue française de sociologie*, XXVII, 1, 1986.

Ogien A., *Le Raisonnement psychiatrique*, Méridiens-Klincksieck, Paris, 1989.

Ogien A., „L'acceptable et le pertinent”, *Critique*, pp. 524 – 525, 1991.

Ogien A., „La morale du déviant”, *Revue française des Affaires sociales*, 3 – 4, 1994.

Ogien R., „Sanctions diffuses. Sarcasmes, rires, mépris…”, *Revue française de sociologie*, XXXI, 4, 1990.

Parsons T., *The Structure of Social Action*, The Free Press, New York, (1937) 1949.

Parsons T., *The Social Sistem*, The Free Press, New York, 1951.

Piliavin I., Gartner R., Thornton C. şi Matsueda R., „Crime, Deterrence, and Raţional Choice”, *American Sociological Review*, 56 (1), 1985.

Pollack M., *L'expérience concentrationnaire*, A.M. Métaillé, Paris, 1990.

Pollner M., „Sociological and Common Sense of the Labeling Process”, Turner R. (ed.), *Ethnomethodology*, Penguin, Harmondsworth, 1974.

Pospisil L., *Anthropology of Law*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1971.

Preble E. *et al.*, *Taking care of Business*: *The Economics of Crime by Heroin Abusers*, Lexington Books, Lexington, 1985.

Quetelet A., „Sur la statistique morale et les principes qui doivent en former la base” [1835], *Déviance et société*, 8 (1), 1984, pp. 13 – 41.

Robert P., *Les Comptes du crime*, L’Harmattan, Paris, 1994 (ediţia a 2-a).

Roche S., *Le Sentiment d’insécurité*, PUF, Paris, 1993.

Rossi P., Waite E., Bose C. şi Berk R., „The Seriousness of Crimes: Normative Structure and Individual Differences”, American *Sociological Review*, 39 (2), 1974.

Rouland N., *Anthropologie juridique*, PUF, Paris, 1988.

Rusche G. şi Kirckkeimer O., *Structure sociale et peine*, Le Cerf, Paris, [1939] 1994.

Sanchez-Jankowski M., *Islands in the Street*: *Gangs în Urban American Society*, University of California Press, Los Angeles, 1991.

Scheff T., *Being Mentally III*, Aldine, New York, 1966.

Sennett R., *Autorité*, Fayard, Paris, 1989.

Shaw C. şi MacKay H., *Juvenile Deliquency and Urban Areas*, The University of Chicago Press, Chicago, 1942.

Sheldon W., *Varieties of Deliquant Youth*, Harper, New York, 1949.

Skolnick J., *Justice Without Trial*, Wiley, New York, 1966.

Spitzer S., „Toward a Marxian Theory of Deviance”, *Social Problems*, 22 (5), 1975.

Stimson G. şi Oppenheimer E., *Heroin Addiction*, Tavistock, Londra, 1982.

Sudnow D., „Normal Crimes”, *Social Problems*, 12 (3), 1965.

Sudnow D. (ed.), *Studies în Social Interaction*, The Free Press, New York, 1972.

Sutherland E. şi Cressey D., *Principes de criminologie*, Cujas, Paris, (1939) 1966.

Sykes G. şi Matza D., „Techniques of Neutralization. A Theory of Deliquency”, *American Sociological Review*, 22

(2), 1957.

Tarde G., *La Criminalité comparée*, Alcan, Paris, 1890.

Thomas W., *On Social Organization and Social Personality*, University of Chicago, Chicago, 1966.

Trice H. şi Roman P., „Delabeling, Relabeling and Alcoholics Anonymous", *Social Problems*, 7 (4), 1970.

Turner S., „Rationality Today", *Sociological theory*, 9 (2), 1991.

Vânduse-n K., „Net Widening and Relabeling", American *Behavioral Scientist*, 24 (6), 1981.

Wacquant L., „Le gang comme prédateur collectif", *Actes de la recherche en sciences sociales*, pp. 101 – 102, 1994.

Weber M., *Économie et société*, Plon, Paris, 1971.

Weber W., *Sociologie du droit*, PUF, Paris, 1986.

Wieder L., *Language and Social Reality*, Mouton, Haga, 1974.

Wilkins L., *Social Deviance*, Tavistock, Londra, 1964.

Williams T., *Cocaïne Kids*, Gallimard, Paris, 1990.

Wilson J.Q. şi Hermstein R., *Crime and Human Nature*, Simon and Schuster, New York, 1985.

Wilson T., „Conceptions of Interaction and Forms of Sociological Explanation", *American Sociological Review*, 35 (6), 1970.

Wirth L., „Culture Conflict and Misconduct", *Social Forces*, vol. 9 (4), 1931.

Wrong D., „The Oversocializând Conception of Man în Modern Sociology", *American Sociological Review*, 26 (2), 1961.

Zimmerman D. şi Wieder L., „You Can't Help It But Get Stoned. Notes on the Social Organization of Marijuana Smoking", *Social Problems*, vol. 25, nr. 2, 1977.

Zinberg N., *Drug, Set and Setting*, Yale University Press, New Haven, 1974.

Index de nume proprii

A

Abell, 184

B
Bachman, 165, 200
Balandier, 38
Barré, 49
Beccaria, 14 – 15, 21, 43, 58, 178
Becker, G., 164, 177 – 185
Becker, H., 120, 128 – 133, 138, 141, 226
Benguigui, 67
Bennett, 63
Berk, 60
Bertillon, 19
Besnard, 108
Biernacki, 171
Birkbeck, 63
Blau, J. şi P., 70 – 72
Blum, 208
Bohannan, 238
Bose, 60
Boudon, 67, 155, 225
Bourdieu, 113, 155, 199
Bourricaud, 56, 155, 192, 195, 225
Bouveresse, 174
Braithwaite, 41, 68 – 69, 73
Briar, 48
Brochier, 177
C
Calhoun, 184
Castel, 78 – 82, 84, 142, 171
Chamboredon, 232
Chauvenet, 67
Cicourel, 120, 144 – 148, 156, 204 – 205, 208, 211, 221
Clark, 143
Clarke, 184
Clinard, 30
Cloward, 116 – 119, 154, 165
Cohen, 21, 44, 46, 62, 64, 109 – 114, 117, 119, 154
Colvin, 85

Coppel, 165
Cornish, 184
Coser, 54
Coulter, 208
Cressey, 30, 101
Cusson, 40, 42, 64 – 66
D
Daniels, 142
Davis, 180 – 181
de Maillard, 87 – 88
Desrosières, 16
Donzelot, 80 – 82
Douglas, J., 208
Douglas, M., 10
Dubin, 114 – 115
Durkheim, 10, 22 – 30, 33, 52, 60, 63, 69, 72, 74, 92 – 93, 97, 104, 106, 108, 174, 190 – 191, 194 – 196, 208, 220, 223, 228, 236, 237
E
Elster, 155
Emerson, 142, 149
Erikson, 128
F
Facy, 170
Falk-Moore, 239 – 240
Faugeron, 227
Feldman, 165
Felson, 62, 64
Ferri, 19
Festinger, 204
Finestone, 164
Fombonne, 170
Forsé, 36
Foss, 208
Foucault, 14 – 15, 35, 66, 75, 76 – 78, 80 – 82, 146, 182
Freud, 190
G

Garfinkel, 120, 138, 142, 148, 198 – 212, 215, 221, 225 – 226, 228
Gibbs, 40, 48, 143, 154, 231
Gillis, 85 – 86
Glaser, 73
Glückman, 238
Glueck, E. şi S., 45 – 47, 57, 86
Goffman, 98, 120, 123 – 126, 133 – 139, 141, 142, 146, 155, 192, 198 – 199, 212, 213, 214 – 221, 224 – 226, 228, 232
Göring, 21
Grafmeyer, 30
Granger, 92
Guerry de Champneuf, 16
H
Hagan, 86
Halbwachs, 17
Hamid, 167 – 168
Hannerz, 53
Hanson, 166 – 167
Hechter, 184
Heritage, 197
Herpin, 30, 65, 124, 147, 162
Hermstein, 45
Hindess, 184
Hirschi, 36, 42, 72, 224
Hirschman, 178
Hooton, 45
J
James, 98
Janowitz, 223
Joseph, 30
K
Kamin, 45
Kirchheimer, 66
Kopp, 167, 182
L
LaFree, 63

Lascoumes, 87
Laurent, 170
Léauté, 41
Leclerc, 30
Lemerţ, 35, 120, 127 – 130, 141
Lert, 170
Lindenfeld, 200
Lindesmith, 164
Linton, 121 – 123
Lombroso, 18 – 21, 43
Luhmann, 197
Lynch, 142, 208
M
MacKay, 50 – 54
Malinvaud, 184
Manouvrier, 21
Marx, 143
Matza, 156 – 162, 164, 166, 234
McHugh, 31, 208, 214
Mead, 35, 121, 192
Mendras, 31
Merton, 104 – 110, 112 – 117, 119, 122, 127, 128, 165, 195
Mongin, 155
Murphy, 182
Musil, 174
N
Nadel, 121 – 122, 126, 192, 198
Nahas, 165
O
O’Keefe, 204
Ogien, A., 126, 141 – 142, 174, 220
Ogien, R., 23
Ohlin, 116 – 119, 154, 165
Oppenheimer, 171
Orlic, 67
P
Pareto, 121

Parsons, 111, 121, 136, 189, 200 – 201, 203, 209 – 211, 221, 225
Pauly, 85
Piliavin, 48, 58 – 61
Pollak, 141
Pollner, 132 – 133, 149
Pospisil, 239 – 240
Preble, 165
Q
Quételet, 16 – 18, 21, 36, 42, 43, 64
R
Raffel, 208
Rice, 73
Robert, 40
Roché, 34, 40
Roman, 142
Rossi, 60
Rouland, 238
Rusche, 66
S
Sanchez-Jankowski, 169
Scheff, 120
Schutz, 201, 203
Selvin, 36, 42, 72
Sennett, 56
Shaw, 50 – 54
Sheldon, 45 – 46
Simmel, 54
Simonin, 200
Simpson, 85 – 86
Skolnick, 148
Spitzer, 83 – 85
Stimson, 171
Sudnow, 65, 208
Sutherland, 30, 100 – 102, 113, 127, 156, 166
Sykes, 158 – 162, 164
T
Tarde, 20 – 21, 35, 43

Thomas, 32, 95 – 99, 108, 194, 223
Trice, 142
Turner, 184
V
Vânduse-n, 142
W
Wacquant, 169, 184
Waite, 60
Weber, 13, 28 – 30, 66, 69, 92 – 93, 121, 159, 177, 190, 219, 235 – 236, 240
Wieder, 159, 166
Wilkins, 225 – 228
Williams, 160
Wilson, 45, 222
Wrong, 223
Z
Zimmerman, 166
Zinberg, 165 – 166
Index tematic
A
Acceptabilitate, 218, 221
Acord mutual, 218 – 219
Act criminal, 180
Act deviant, 125
Activitate de interpretare, 101
Activitate publică, 201
Activitate rutinieră, 63
Actor raţional, 58, 119
Acţiune, 162, 188, 196, 218
Aculturaţie, 54, 97
Adaptare, 27, 95, 113, 195, 224
Agent al controlului social, 144, 147
Alegerea devianţei, 58, 59, 113, 177, 178 – 180, 184
Alienare, 72, 74, 165
Amplificare, 227
Analiză economică, 178, 181, 184 – 185
Angajament, 126, 141, 162, 170, 209, 219, 235
Anomie, 25, 56, 72, 104, 107 – 108, 111, 119, 149,

179, 196 – 197, 200, 203, 205
Anormalitate, 21, 80, 82, 97, 102, 104, 107 – 108, 113, 120, 132, 141, 211, 231, 240
Anticipări, 193
Antreprenori morali, 131
Antropologie criminală, 18
Antropologie juridică, 237 – 238
Antropometrie criminală, 19
Apariţia închisorii, 75
Apartenenţă etnică, 72
Arbitrar, 232
Asentiment, 191
Aservire, 76, 80
Asimilare, 97
Asociere diferenţială, 100 – 102, 116, 119, 127, 149
Aspiraţii, 95
Aşteptări, 193, 195 – 196, 206
Atitudine naturală, 203 – 205, 210
Atribut, 134 – 136, 232
Atribute şi stereotip, 138
Audienţă socială, 128
Autoritate, 56 – 57, 94
Autoritate-coerciţie, 79
B
Bande de tineri, 112, 165
Bine, 34
Biografie, 138, 142
Bune motive, 155, 169, 172
Bunuri, 180
C
Calcul de interes, 178
Calcul de utilitate, 59
Carceral, 75 – 77
Carieră, 35, 131, 138
Carieră morală, 139
Cauze sociale ale delincvenţei, 21, 64
Cauzele crimei, 44
Ceremonie de degradare a statutului, 138

„Cifra neagră” a delincvenţei, 128
Clasă dominantă, 84
Clase dominate, 74
Clase sociale, 73, 86
Cod de onoare, 159
Coeziune socială, 25, 27, 30, 36, 54, 95, 191, 195, 197 – 198, 200, 211
Competenţe, 64, 102, 155, 236
Complex tutelar, 81 – 82
Comprehensiune reciprocă, 197, 202, 203, 209
Comunicare, 189, 192, 195 – 198, 200, 203 – 204, 209 – 211, 216 – 217, 221, 223, 227
Conceptualizare, 233
Concepţia funcţionalistă asupra crimei, 25
Concepţia obiectivă asupra moralei, 25
Concepţia pluralistă asupra dreptului, 236, 238
Concepţia sociologică a devianţei, 101, 102
Concepţia utilitaristă a pedepsei, 15
Conflict de interpretare, 146, 156
Conflict, 25, 55, 97, 112, 195, 209
Conformitate şi devianţă pură, 129
Conformitate, 10, 60, 97, 106, 157, 195, 214, 218, 222 – 224, 233, 240
Confuzie, 205 – 207, 212, 221
Constanţa crimei, 43
Constrângeri de acceptabilitate, 220
Construcţie socială, 120, 139, 147, 149
Context social, 16
Control social, 57, 74, 78 – 80, 127, 196
Control, 74
Convenţii, 188, 196, 205, 215, 233, 236
Cooperare socială, 238
Cooperare voluntară, 218
Coordonarea acţiunii, 200 – 201, 209, 218, 221
Cost al infracţiunii, 179
Credibilitate, 217
Credinţă, 191
Crimă, 10, 13, 17, 19, 23, 36, 40, 44, 46, 62, 65, 82,

88, 94, 178, 180, 239
Criminal înnăscut, 17, 19 – 20
Criminalitate, 10, 16 – 17, 24, 27, 29, 35, 40, 44, 53, 72, 101
Criminologie, 10, 19, 21 – 22, 36, 42, 45, 49, 51, 62
Criterii de judecare, 82
Criterii de normalitate, 33, 201
Criză a autorităţii, 56
Cultura crimei, 33
Culturalism, 35 – 36, 54 – 55, 96 – 99, 113, 150, 191 – 192
Cultură, 33, 54, 97, 111
Cunoaştere practică, 145 – 146, 148
Cunoaşterea mutuală, 218
Cunoaşterea practică, 65, 146, 196, 201 – 202
Cutumă, 236, 238
D
Decizie, 59, 81, 129, 144, 146, 149, 172, 180, 225, 228
Definirea situaţiei, 98, 148
Definirea socială a devianţei, 156
Definiţia sociologică a crimei, 10
Degradare de statut, 120, 138, 142
Delicte, 178
Delincvent, 18, 26, 35, 42, 63, 76, 101, 116, 156
Delincvenţă juvenilă, 50, 73, 74, 111, 113, 144, 157, 231
Delincvenţă, 16 – 18, 21, 29, 32, 34 – 35, 40 – 41, 47, 54, 58, 62, 64, 71, 82, 85, 96, 100, 104, 144, 157, 215
Delincvenţi juvenili, 46, 156, 158, 162, 176
Dematerializarea sancţiunii, 68, 81
Depenalizare, 66
Dependenţă raţională, 182
Dependenţă, 170
Derivă, 156
Descalificare socială, 146
Descalificare, 83
Desocializare, 194

Determinism psihologic, 52
Determinism biologic, 18, 45
Determinism social, 52
Devianţă primară şi secundară, 128
Devianţă primară, 35, 127, 128
Devianţă secretă, 129 – 130, 132 – 133
Devianţă secundară, 127 – 128
Devianţă, 10, 23, 25, 27, 29 – 30, 32, 35, 41, 44, 47, 51, 55, 58, 68, 70, 71 – 73, 79, 110, 114, 116, 127, 139, 154, 155, 162 – 163, 169, 176, 177, 188, 207, 209, 225
Devianţă şi identitate, 109
Dezechilibru, 106, 203
Dezorganizare, 95 – 97, 107
Dezorganizare-reorganizare, 96
Diluarea pedepsei, 81
Discreditabil, 134
Discreditat, 134
Disfuncţie, 110
Distanţa faţă de rol, 124, 126, 212
Distribuţia ratei delincvenţei, 100, 147
Distribuţia socială a delincvenţei juvenile, 113
Distribuţia socială a delincvenţei, 83
Distribuţia socială a ratelor criminalităţii, 119
Disuasiune, 58 – 59
Domeniu de pertinenţă a unei etichetări, 142
Dominaţie, 28, 44, 70, 74 – 76, 78 – 79, 83, 85 – 86, 230, 232, 235
Dosar, 139
Drept etatic, 235 – 237
Drept penal, 13, 21, 23, 25 – 26, 81, 182, 183
Drept, 13, 83, 235 – 236
Dreptul grupurilor elementare, 239
Drog, 149, 164 – 173, 177, 183
Dualitate a normei, 233
Dublă instituţionalizare, 239
E
Echilibru al pieţei, 177, 183
Etichetare, 109, 120, 127 – 133, 138 – 142, 211 –

212, 225
Etnometodologie, 144, 148, 207 – 211
Evaluare, 60
Evaziune, 106, 118 – 119, 165
Experienţa toxicomaniei, 170
Explicaţia cauzală a crimei, 47
Explicaţia cauzală a devianţei, 49
F
Factori contextuali, 166
Factori de risc, 62
Factori sociali, 30, 35, 100, 155
Factori, 44, 47, 51, 59, 84, 100, 130, 169, 172, 224
Falsă acuzaţie, 130, 132 – 133
Familie, 53, 57, 81, 94, 158, 161, 236
Fiinţă morală, 174
Filosofie morală, 67
Forme normale, 204
Frica de sancţiune, 14 – 15, 62, 86
Funcţionalism, 32, 36, 112, 113, 120
G
Gestionare a impresiei, 123
Ghiduri, 212
Grup de egali, 166
Grup elementar, 31 – 33, 54, 237 – 239
Grup primar, 95 – 98
Grup, 166
Gust al riscului, 179
H
Habitus, 199
I
Identitate socială reală, 134
Identitate socială virtuală, 134
Identitate socială, 120, 125, 134 – 135, 138 – 142, 213, 235
Identitate şi devianţă, 109, 212
Identitate, 48, 54 – 55, 91, 95, 98, 105, 123, 125 – 126, 130, 134, 137, 141, 158, 192, 198, 212, 221, 234
Ieşire din toxicomanie, 171

Ilegalism, 35, 84, 154
Ilegalitate, 117 – 118, 150, 157, 161, 163, 178, 181
Ilicit, 26, 33, 42, 49, 180
Imitaţie, 43
Inadaptare individuală, 179
Inadaptare, 96, 99
Individualizare, 19, 96, 198
Inegalitate asumată, 71
Inegalitate economică, 70 – 71
Inegalitate socială, 70, 72 – 74
Inegalitate, 70 – 71, 83, 130
Informaţie, 58 – 59, 61, 102, 134 – 135, 144, 150, 184, 204, 213, 217, 225 – 226
Infracţiune, 10, 14 – 17, 20, 24, 31, 33, 34 – 36, 40 – 43, 48, 56, 61, 63 – 67, 73, 76, 83, 92, 100, 111, 120, 128, 132, 144, 154, 158, 176, 179, 211, 213, 222
Ininteligibilitate, 211
Instituţie de control social, 80
Instituţie totală, 139
Instituţie, 50, 56, 58, 66 – 67, 70, 139, 141, 190
Instituţii ale puterii, 83
Integrare socială, 57, 72, 96, 107, 168
Inteligibil, 48, 80 – 81, 93, 110, 125, 155, 188, 202, 217
Inteligibilitate, Interacţionism, 136, 150
Interacţionist simbolic, 136
Interacţiune faţă în faţă, 221
Interacţiune, 100, 109, 111, 113, 120, 123, 135 – 136, 169, 184, 190 – 195, 200, 203, 216, 220 – 221, 233
Interes, 178, 181, 197
Interiorizare, 160, 189, 190, 194, 196, 198, 203, 210
Interiorizarea normelor, 191, 194, 196, 212, 221
Interpreta, 126
Interpretare, 101 – 102, 104, 111, 123 – 124, 127, 132, 139, 142, 146, 185, 193, 196
Interpretativ, 202, 208, 222, 223
Inversiunea stigmatului, 135
Încorporare, 199

Încredere, 197, 203, 205, 211, 212, 217, 221, 226
Învăţare, 31, 99 – 100, 102, 113, 126, 141, 123, 157, 160, 166, 188
J
Judecată de devianţă, 129, 131, 133, 143, 146
Judecată de responsabilitate, 216
Judecată, 35, 64 – 65, 82, 107, 131 – 133, 139, 142, 145, 160, 176, 196, 201, 209, 211, 213, 217, 226
Justificări, 216
Justiţie pentru minori, 80 – 81, 146 – 148
Justiţie, 9, 13 – 14, 27, 30, 44, 56, 144, 146 – 147, 167, 181, 238 – 239
L
Laxism al justiţiei, 44, 57, 64 – 65, 67 – 69
Legalitate, 30, 59, 77, 103, 156, 181, 224, 227
Lege a constanţei crimei, 42
Legitimitate, 27 – 29, 34, 59, 76 – 77, 80, 82, 94, 146, 159, 161, 163, 174, 176, 191, 208, 239
Licit, 33, 42
Linie biografică, 138, 141, 142 – 143
M
Marxism, 84
Mediu, 50
Metode de obiectivare, 210 – 211
Mijloace ilegitime, 106, 116, 117 – 119
Mijloace legitime, 105, 107, 108, 115, 118
Mijloace, 98, 101 – 102, 105, 109 – 110, 112, 114 – 116, 142, 161 – 162, 167, 170, 174, 179, 201, 219
Mod de adaptare, 105 – 109, 112 – 116, 118, 119, 126
Mod de viaţă, 111, 157, 163, 164, 170, 175
Model al agentului raţional, 177 – 179, 182 – 184
Model normativ, 222 – 223
Model secvenţial al devianţei, 131, 133, 138
Modele ale etichetării, 131 – 132
Monetarizarea pedepselor, 180
Morala deviantului, 174
Morale particulare, 237

Moravuri, 27, 56, 74, 80, 83, 130, 133, 135, 155, 163, 222, 234
Motivaţie, 191, 193, 196 – 198, 200 – 201, 209, 214, 219, 228
Multiplicitatea nivelurilor de jurisdicţie, 236, 240
Multiplicitatea rolurilor, 124, 125
N
Negociere, 147
Nonconformitate, 13, 31, 33, 35
Normal, 19, 23, 25, 34, 79, 97, 136, 223, 228, 235
Normalitate a devianţei, 169
Normalitate, 23, 25, 28, 32, 33, 36, 51, 57, 63, 77 – 80, 82, 97, 102, 104, 106 – 107, 114, 131, 133, 142, 154, 157 – 158, 165, 167, 171, 173 – 174, 187, 189, 194, 195, 198 – 199, 201, 211, 212, 219, 222 – 223, 226 – 229, 232, 235, 241
Normalizare, 81 – 82, 85, 201 – 207, 209, 211
Norme ale legalităţii, 160, 162
Norme de conduită, 10, 23, 25 – 26, 28, 32, 54, 58, 95, 96, 98, 109, 112, 116, 121, 126, 156, 191, 200, 223, 236
Norme de explicare a simţului comun, 210
Norme de identitate, 134 – 136
Norme instituţionale, 104, 106, 113 – 114
Norme locale şi norme generale, 54, 238, 239, 240
Norme, 27, 28, 32 – 33, 52, 54, 60 – 61, 75, 81 – 82, 104, 106, 111, 120, 123, 124, 128, 130, 133, 150, 154, 165, 189 – 199, 202 – 203, 208, 213 – 216, 219, 231 – 240
Noţiunea de control social, 74
Noţiunea de definire a situaţiei, 98
Noţiunea de rol, 121
Noţiunea de subcultură, 112
O
Obiectiv, 14, 64, 68, 86, 110, 111, 129, 132, 147, 149, 154, 176, 177
Obiectivare, 148, 208, 210, 211, 215, 222, 229
Obiective culturale, 104, 106, 107, 113
Obiectivitate, 64, 92, 208

Obligaţie, 25, 33, 52, 67, 93, 94, 105, 121, 124, 131, 163, 165, 175, 190, 191 – 192, 202, 214, 218, 236 – 237, 239
Ocazie criminală, 61
Ocazie, 116
Om mediu, 16
Ordine normativă, 28, 34, 234
Organizare socială, 96, 108
P
Patologic, 23 – 29, 79, 154, 223, 228
Patologie socială, 29 – 31
Pauperizare absolută a maselor muncitoreşti, 84
Pedeapsă, 10, 13 – 15, 18 – 19, 25, 31 – 32, 43, 48, 58 – 60, 64, 66 – 69, 75 – 76, 81, 178, 179 – 183, 225
Penalitate de substituţie, 68, 87
Penalitate, 15, 21, 60, 66, 68, 87 – 88, 182
Percepere a riscului formal, 59
Percepere a riscurilor, 59 – 60, Personalitate socială, 98
Personalitate, 16, 35, 44 – 45, 47 – 50, 53, 57, 81, 125, 129, 130, 139, 173, 179, 217, 234
Planificare, 63
Pluralitatea ordinelor normative, 237
Potenţial de delincvenţă, Poziţie de putere, 83
Practici ale controlului social, 80, 82
Practici ale justiţiei, 67, 86, 87, 248
Praxiologic, 155, 176, 185, Predicţie, 45, 49, 227, 233
Preferinţe, 175, 177 – 178, 183, 232
Prescripţii, 161, 189, 202, 232 – 233
Presupoziţii, 182, 203, 210
Proceduri de etichetare, 132, 146 – 147
Proceduri de normalizare, 201, 206, 209, 210, 221
Proces de reglementare, 239
Producerea anomiei, 206 – 207, 210 – 211
Proprietăţi ale infracţiunilor, 184
Psihologie cognitivă, 58
Putere, 77 – 83, 235 – 236, 239

Putere-cunoaştere, 75, R
Rata criminalităţii, 30, 40, 42, 50 – 51, 55, 69, 71, 119, 144, 149
Rata delincvenţei juvenile, 144
Rata delincvenţei, 56 – 57, 61 – 62, 64 – 66, 68 – 69
Rata şomajului, 73
Raţionalitate cognitivă, 162, 169, 185
Raţionalitate instrumentală, 176, 181
Raţionalitate în finalitate, 177
Raţionalitate în valoare, 177
Raţionalitate, 59, 63, 77, 93, 148, 150, 155, 158, 163, 171, 174, 179, 181, 182 – 183, 188, 196
Raţionalitatea activităţii practice, 148
Raţionalitatea actorului, 59, 60, 155, 182 – 184, 208
Raţionalitatea criminalului, 18
Raţionalitatea deviantului, 22, 63, 88, 153, 176, 178, 180, 185
Raţionalizare a dreptului penal, 75
Raţionalizare a sistemului penal, 54, 69
Raţionalizare, 17, 66, 68 – 69, 100, 102, 160
Raţiune instrumentală, 185
Rău, 18, 34, 69, 100, 161, 174, 181
Reacţie la devianţă, 109
Reacţie socială, 10, 35 – 36, 120, 128, 130, 132, 141, 144, 154, 231
Rebeliune, 106
Recidivă, 30 – 31, 34, 140
Reciprocitate a aşteptărilor, 221
Reciprocitate a perspectivelor, 204
Reconceptualiza experienţa, 171, 173
Regim de penalitate, 15, 182
Regim punitiv (al pedepselor), 66, 75, 87
Reguli constitutive, 221
Reguli de interacţiune, 234
Relativism, 27, 235, 237, 240
Relaxare a controlurilor sociale, 67
Reorganizare, 95 – 97
Reprezentare a unui rol, 189, 194

Reproducere a dominaţiei, 85 – 86
Responsabilitate, 17, 30, 36, 69, 94, 117, 124, 140, 160, 164, 175, 213, 214 – 218, 221, 227
Responsabilitate morală, 214, 216, 233
Resurse ale acţiunii, 202, 210
Risc formal, 59
Risc personal, 59
Risc, 52, 58 – 60, 180 – 181, 183 – 184, 188
Ritualism, 106
Rol social, 193
Rol şi carieră, 138
Rol şi identitate, 105, 123 – 124, 126
Rugăminţi, 216
Ruşine pozitivă, 68
S
Sancţiune penală, 59, 69
Sancţiune, 9 – 10, 13 – 15, 23, 24, 27, 31 – 32, 60, 62, 64, 86, 129, 138, 140, 166, 181 – 182, 193, 211, 236
Sancţiuni difuze, 23
Sancţiuni formale, 23, 58
Sărăcie, 71, 95
Schimbare socială, 86, 96 – 97, 195, 224
Schimburi reparatorii, 216, 219, 221, 228
Scopuri, 104, 105, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 116
Scuze, 216
Sens al structurii sociale, 204
Sentiment de impunitate, 65, 67
Sex, 85
Simţul comun, 181, 185, 201, 208, 210, 211
Simultaneitate a identităţilor, 125, 141, 162
Sinucidere, 26
Sistem birocratic, 147
Sistem de activitate situată, 123
Sistem de norme, 28
Sistem de penalitate, 43
Sistem de roluri, 122
Sistem de valori, 32 – 33, 53, 54, 94, 96, 112, 114,

116, 121, 162, 222 – 223
Sistem normativ al interacţiunii, 200
Sistem normativ particular, 161
Sistem normativ, 160 – 162, 189, 196, 198, 212, 229, 236
Sistem penal, 13, 15, 18, 57, 58, 66, 69, 76, 88, 182
Sisteme de valori, 28, 29, 54, 95, 98, 222
Situaţie de „dublu eşec”, 118
Situaţie de degradare de statut, 139
Socializare, 20, 31 – 32, 104, 113 – 114, 117, 189, 192 – 194, 196 – 197, 200, 224
Societate disciplinară, 76
Societate normalizatoare, 77
Sociologie a acţiunii, 126, 155, 185
Sociologie a devianţei, 10, 51, 83, 119, 127, 130, 150, 157, 169, 175 – 176, 185, 189, 229, 231, 233, 235, 238, 240
Sociologie comprehensivă, 92 – 93, 190
Stare de deviant, 157
Statistică criminală, 42, 61, 66, 71
Statistică morală, 16 – 18, 29, 56
Statistici ale criminalităţii, 42
Statistici oficiale, 36, 128, 144, 147, 170
Statut de deviant, 108, 142 – 143, 165
Statut, 94, 96 – 97, 120, 122, 127, 129, 130 – 131, 193, 211
Stereotip, 94, 135 – 136, 138, 233
Stigmat, 134 – 138, Strategii de control al informaţiei, 134, 135, 144
Stratificare socială, 70, 74
Structura de clasă a delincvenţei, 82
Structură a ocaziilor, 118 – 119
Structură socială, 104
Structuri formale ale acţiunii, 207 – 208
Structuro-funcţionalism, 156, 189, 232
Subcultură, 33, 110 – 119, 135, 149 – 150, 160, 223
Subcultură „conflictuală”, 117
Subcultură „criminală”, 117

Subcultură de evaziune, 118
Subcultură delincventă, 110 – 111, 114, 118, 156, 162, 232
Subculturi deviante, 109, 112
Subsistem de valori, 112
Ş
Şcoala de la Chicago, 30 – 33, 50, 53, 95, 100, 177, 184, 224
T
Tabele sociale predictive, 47
Tehnici de neutralizare, 158, 160 – 162
Tehnologii ale puterii, 77
Tehnologii de aservire, 75
Teoreticieni ai etichetării, 35
Teoreticieni marxişti, 88
Teoria activităţii rutiniere, 62, 64
Teoria acţiunii, 121, 177, 190, 197 – 198
Teoria alegerii raţionale, 177, 185
Teoria anomică a devianţei, 104, 116, 195
Teoria anomiei, 116, 119, 127
Teoria asocierii diferenţiale, 100 – 102, 116
Teoria conformităţii, 224
Teoria controlului social, 224
Teoria dependenţei raţionale, 183
Teoria disonanţei cognitive, 61, 203 – 204
Teoria etichetării, 35, 120, 128, 132, 133, 138 – 139, 142
Teoria marxistă, 84
Teoria neo-marxistă, 85
Teoria raţionalităţii, 59
Teoria rolurilor, 119, 123
Teoria tensiunii, 113
Teorii asupra delincvenţei, 146
Teorii cauzale asupra devianţei, 36, 39, 44, 48, 55
Teorii comprehensive asupra devianţei, 36, 55, 65, 91, 119 – 120, 130, 149
Timp, 172
Tineri delincvenţi, 146, 156 – 159, 161, 162

Tipificare, 145 – 146
Tipologie, 105, 107, 113
Toxicomania, 134, 140, 157, 163 – 165, 169 – 174
Tradiţie, 52 – 54, 94, 111, 178, 189, 194, 238
Transmitere culturală, 53, 95, 212
Tratament instituţional al infracţiunilor, 65
Tratament ştiinţific al criminalităţii, 19
Tutelă, 80
U
Unicitate a biografiei, 137
Utilitarist, 13
V
Vagabond, 194, 223
Valori, 10, 28 – 29, 31 – 33, 53, 57, 72, 84, 95, 97, 102, 111, 116, 120, 156, 158, 160, 162, 180, 198, 203, 222, 232
Variabile de configuraţie, 191
Variabile, 40 – 42, 47, 51, 56, 58, 52 – 64, 68, 71, 92, 113, 129, 174, 183
Z
Zone delincvente, 51
COLLEGIUM Sociologie, antropologie au apărut:
Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elizabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educaţiei*
Ion I. Ionescu – *Sociologia şcolii*
Elizabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale* (vol. I, II) Traian Rotariu, Petru Iluţ – *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie* Joachim Wach – *Sociologia religiei* Petru Iluţ – *Abordarea calitativă a socioumanului* Gilles Ferréol (coord.) – *Dicţionar de sociologie* P. Andrei – *Sociologia revoluţiei. Studii de sociologie politică* Claudette Lafaye – *Sociologia organizaţiilor* Ion I. Ionescu – *Sociologii constructiviste* Nicu Gavriluţă – *Mentalităţi şi ritualuri magico-religioase* François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode ale anchetei sociologice*: *chestionarul şi interviul* G. Bădescu, I. Culic, M. Elemér, C. Mureşan, T.

Rotariu (coord.) – *Metode statistice aplicate în ştiinţele sociale* Ştefan Buzărnescu – *Sociologia civilizaţiei tehnologice* Jean Copans – *Introducere în etnologie şi antropologie* François Laplantine – *Descrierea etnografică* Petru Iluţ – *Iluzia localismului şi localizarea iluziei*.

Teme actuale de psihosociologie Claude Rivière – *Socio-antropologia religiilor* Gary King, Robert Keohane, Sidney Verba – *Fundamentele cercetării sociale*

Max Weber – *Teorie şi metodă în ştiinţele culturii* Ioan Mărginean – *Proiectarea cercetării sociologice* Traian Vedinaş – *Introducere în sociologia rurală*

Petru Iluţ – *Sinele şi cunoaşterea lui. Teme actuale de psihosociologie* Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier – *Noţiunile-cheie ale etnologiei. Analize şi texte* Marian Preda – *Politica socială românească între sărăcie şi globalizare* Émile Durkheim – *Regulile metodei sociologice* Albert Ogien – *Sociologia devianţei* în pregătire:

André Petitat – *Secret şi forme sociale*

www.polirom.ro

Redactor: Dana Lungu Coperta: Angela Rotaru-Serbenco Tehnoredactor: Lucian Pavel

Bun de tipar: mai 2002. Apărut: 2002

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 – P.O. Box 266, 6600, Iaşi Tel. & Fax (032) 21.41.00; (032) 21.41.11; (032) 21.74.40 (difuzare); E-mail: officepolirom.ro B-dul I.C. Brătianu nr. 6, el. 7 – P.O. Box 1 – 728, 70700, Bucureşti; Tel.: (01) 313.89.78, E-mail: poliromdnt.ro

MULTIPRjJur

Tipografia MULTIPRINT Iaşi Calea Chişinăului 22, el. 6, Iaşi 6600

tel. 032 – 211225, 236388, fax. 032 – 211252